

POLYMATHEIA

Művelődés- és neveléstörténeti folyóirat

XX. évfolyam, 2023. 1-2. szám

POLYMATHEIA

Művelődés- és neveléstörténeti folyóirat

A KODOLÁNYI JÁNOS EGYETEM FOLYÓIRATA

A *Neveléstörténet* című folyóirat jogutódja, alapította Tölgyesi József és Szabó Péter.

Felelős kiadó:

VIZI LÁSZLÓ TAMÁS mb. rektor

Szerkesztőség:

Torgyik Judit főszerkesztő, Simándi Irén főszerkesztő-helyettes, Koudela Pál, Kováts-Németh Mária, Monok István, Seres Dániel Márk, Solymosi László, Tüske László, Valuch Tibor

Szerkesztőbizottság:

KOVÁCS LÁSZLÓ, Kodolányi János Egyetem, főiskolai tanár, *a szerkesztőbizottság elnöke*
TORGYIK JUDIT, Kodolányi János Egyetem, főiskolai tanár, *főszerkesztő*, SIMÁNDI IRÉN, Kodolányi János Egyetem, egyetemi tanár, *főszerkesztő-helyettes*, AMBRUSNÉ KÉRI KATALIN, Soproni Egyetem, egyetemi tanár, CSORBA LÁSZLÓ, Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK, egyetemi tanár, CSURGAI-HORVÁTH JÓZSEF, Kodolányi János Egyetem, főiskolai tanár, GÉCZI JÁNOS, Pannon Egyetem, egyetemi oktató, JUHÁSZ ERIKA, Debreceni Egyetem BTK, főiskolai docens, KARLOVITZ JÁNOS TIBOR, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, egyetemi docens, KOUDELA PÁL, Budapesti Gazdasági Egyetem, főiskolai tanár, KOVÁTS-NÉMETH MÁRIA, Százak Tanácsának tagja, egyetemi magántanár, LIPCSEI IMRE, Gál Ferenc Egyetem, főiskolai tanár, MONOK ISTVÁN, MTA Könyvtár és Információs Központ, egyetemi tanár, OLASZ LAJOS, Szegedi Egyetem, főiskolai docens, PATYI GÁBOR, Soproni Egyetem, egyetemi docens, SÁNTHÁ KÁLMÁN, Pannon Egyetem, egyetemi docens, SERES DÁNIEL MÁRK Semmelweis Egyetem, egyetemi adjunktus, SOLYMOSI LÁSZLÓ, Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK, egyetemi tanár, TÜSKE LÁSZLÓ, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, egyetemi adjunktus, VALUCH TIBOR, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, egyetemi tanár, VINCZE TAMÁS, Nyíregyházi Egyetem, egyetemi docens, VIZI LÁSZLÓ TAMÁS, Kodolányi János Egyetem, főiskolai tanár, ZACHAR PÉTER KRISZTIÁN, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, egyetemi docens

Nemzetközi szakértői testület:

KOVÁCS KISS GYÖNGY (Kolozsvár), LORMAN, THOMAS (London), SEIDLER, ANDREA (Bécs), TOTH, ANDREJ (Prága), YOO JINIL (Szöul)

Szakmai támogató:

Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Tudományos Bizottság, Magyar Tudományos Akadémia Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Bizottság, MTA Veszprémi Területi Bizottság Neveléstudományi Szakbizottság Neveléstörténeti Munkabizottsága

Főszerkesztő: TORGYIK JUDIT

Főszerkesztő-helyettes: SIMÁNDI IRÉN

A szerkesztőség munkatársai:

BESSENYEI JÁNOS, technikai szerkesztő, JEDLICA, IAN, angol anyanyelvi lektor, SZABÓ ANDREA, szerkesztőségi titkár, TISZÓCZI TAMÁS, olvasószerkesztő

Borító:

HERVAI LAURA

A kötetet tervezte:

BESSENYEI JÁNOS

Nyomdai kivitelezés:

Quadrat '64

Kiadó:

Kodolányi János Egyetem, 8000 Székesfehérvár, Rákóczi u. 25. Telefon: +36 30 478 52 79

E-mail cím: polymatheia.mnf@gmail.com

Honlap: www.polymatheia.hu

HU ISSN 2732-2092 (nyomtatott)

HU ISSN 2732-2521 (online)

TARTALOMJEGYZÉK

CONTENTS

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET	5
<i>Agnello Monika: Az alkalmazott színház ernyője alatt (Under the Umbrella of Applied Theatre).....</i>	5
<i>Koudela Pál: Dzsentrivilág a 19. századi Sáros Vármegyében. A Hazslinszky család története (Első rész) (Civic Gentry in Sáros County in the 19th Century. The History of the Hazslinszky Family, Part One)</i>	17
<i>Pál István: Az ügyvivő sajtókapcsolata. Bernard Gwertzman esete a magyar hírszerzéssel (The Press Liaison of the Chargé d’Affaires. Bernard Gwertzman and the Hungarian Intelligence)</i>	45
NEVELÉSTÖRTÉNET.....	64
<i>Nemes Ildikó: „Nevelési és tanítási terv Ő császári és királyi Fensége, Ferenc Károly Őméltósága számára. Bécs 1809 Március havában” – Forrásközlés (”Educational and Curricular Plan for His Imperial and Royal Majesty, Franz Karl Vienna, March 1809, Source Edition”) .</i>	64
TEHETSÉGGKUTATÓ.....	96
<i>Harding Noémi: Gazdaság és vallás harca? Az Angol Kelet-indiai Társaság példája (Through the Eye of the English East India Company: Clash of Economy and Religion?)</i>	96
<i>Pankovits Patrik: „Csonka” olimpia – Moszkva 1980 (An Incomplete Olympic Games – Moscow, 1980)</i>	109
MEGEMLEKEZÉS	125
<i>Pók Attila: Egy transzatlanti magyar történész: Deák István (A Transatlantic Hungarian Historian: István Deák)</i>	125
KÖNYISMERTETÉSEK.....	134
<i>Ács Marianna: Egy rendkívüli forrásgyűjtemény – Tüskés Tiborné Szemes Anna (1930–2020) középiskolai magyartanár emlékezete dokumentumokban (An Extraordinary Collection of Sources – The Memories of Anna Tiborné Szemes (1930–2020), a High School Hungarian Teacher)</i>	134

<i>Járosi Stella, Kéri Katalin: Czeferner Dóra: Kultúrmisszió vagy propaganda? Feminista lapok és olvasóik Bécsben és Budapesten (Cultural Mission or Propaganda? Feminist Newspapers and Their Readers in Vienna and Budapest)</i>	140
<i>Lőrinczné Bencze Edit: Szilágyi István: Modernizációs stratégiák és kivételes állam Brazíliában (1955–1985) (Modernization Strategies and the State of Exception in Brazil (1955–1985)).</i>	144
<i>Varga József: Tölgyesi József: A múlt öröksége a diákhűség. A Sümegi Kisfaludy Sándor Gimnázium Öregdiák Baráti Köre története (1939–1948, 1983–2019) (Student Loyalty is a Legacy of the Past. The History of the Sümegi Kisfaludy Sándor High School Alumni Circle of Friends (1939–1948, 1983–2019)</i>	150
SZERZŐINK.	153

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

AZ ALKALMAZOTT SZÍNHÁZ ERNYŐJE ALATT

Agnello Monika

Összefoglaló:

Abban az időben, amikor a mozi vagy a televízió még nem létezett, a színháznak jól meghatározott szerepe volt a szórakoztatásban. Ez a funkció az idő múlásával és a színház új formáinak megjelenésével megváltozott. A fokozatosan megjelenő új formák a közönséghez való újfajta viszonyulást, új helyszíneket, új játékmódot és új célokat igényeltek: a színházat immár nemcsak szórakoztatásra, hanem tanításra vagy terápiás célokra is alkalmazták, sőt arra is, hogy felhívják vele a figyelmet társadalmi, kulturális vagy politikai problémákra. Megszületett az alkalmazott színház. Az alkalmazott színház különböző kifejezési formák gyűjtőfogalma, amely formák eredete és fejlődése is nagyon eltérő. Jelen cikk az alkalmazott színházi formák széles skáláját kívánja követni azok eredetétől a mai trendekig.

Kulcsszavak: alkalmazott színház, közösségi színház, színház a nevelésben, terápiás célú színház, társadalmi célú színház

Abstract:

At the time when cinema or television did not yet exist, theatre had its well-defined position among public attractions. This position has gradually changed as time passed and new forms of theatre have emerged. These new forms needed a new approach to reach the public, a new location: out of the theatre building, a new way of acting and a new aim: not only to be entertaining, but also to teach, heal or drive attention towards social, cultural or political problems. Applied theatre was born. Applied theatre is a collective term for various forms of expression which all have different origins and development. This article intends to follow up on the wide range of applied theatre forms, from their origins to their present trends.

Keywords: applied theatre, community theatre, theatre in education, theatre for therapy, social and political theatre

Bevezetés

Ha a színházra gondolunk, először az épület jut eszünkbe, egy hely, ahol szórakoztató vagy elgondolkoztató előadásokat láthatunk, van egy színpad és egy nézőtér, a színészek betanult szöveg alapján bemutatnak egy színdarabot, a végén meghajolnak, a nézők pedig tapsolnak. Léteznek azonban olyan színházi megnyilvánulások, amelyek nem férnek bele ebbe a keretbe: vagy a helyszín nem a színház, vagy a nézők nem csak nézők, esetleg a darab célja nem csupán a szórakoztatás. Szűk lett a klasszikus értelemben vett színház, új formák kezdtek kibontakozni. Így született meg az alkalmazott színház. Az alkalmazott színház gyűjtőfogalom. Azokat a jelenségeket nevezzük így, amelyek felhasználják a színházi alkotás technikáját, eszközeit, de nem kívánnak belül kerülni az intézményes, hagyományos színház keretein.¹

Miben új az alkalmazott színház

Rendkívül széles a palettája azoknak a megnyilvánulásoknak, amelyek az alkalmazott színház ernyője alatt megférnek, ilyen például a közösségi színház, a playback színház, a fórumszínház, a pszichodráma, a TIE (Theatre in Education, azaz komplex színházi nevelési előadás), a részvételi színház, a beavató színház vagy a börtönszínház. A színházi keretek elhagyása új helyszínek, új játékterek alkalmazását tette lehetővé és szükségessé, így akár a legváratlanabb helyeken jöhet létre alkalmazott színházi projekt: börtönben, menekülttáborban, használaton kívüli épületben, kórházban, múzeumban, mozgássérültek számára létrehozott központban, idősotthonban, elszigetelt vidéki faluban és akár színházban is.²

Az alternatív helyszínek eltérő célokat sugallnak, és valóban, az alkalmazott színházi formák használata irányulhat szenvedélybetegek rehabilitációjának segítésére, pedagógiai kihívások alternatív megoldására, politikai kérdések megfogalmazására és előtérbe állítására, társadalmi konfliktusok kezelésére, megtörtént események dramatikus eszközökkel történő feldolgozására és így tovább.³ Összességében három nagy

¹ P. Müller Péter (2016): *A színpadon túl*. Kronosz Kiadó, Pécs. 9.

² Thompson, James (2003): *Applied Theatre: Bewilderment and Beyond*. Peter Lang Publishing, Bristol. 15.

³ P. Müller Péter: i. m. 11.

csoportra oszthatjuk az alkalmazott színház céljait: pedagógiai, terápiás és társadalmi célú. Mindegyik kategória számos kisebb áramlatot foglal magába, amelyek határai képlékenyek, átjárhatóságuk miatt sokszor nehéz őket definiálni.

Egy olyan gyakorlatról beszélünk tehát, amely remek eszköz érzékeny témák felvetésére, legyen szó az idősek helyzetéről, gender-problémákról, egészségügyről, a fogyatékkal élők nehézségeiről vagy mélyszegénységről, anélkül hogy az alkotócsoport tagjainak vagy a résztvevőknek feltétlenül szakértőknek kellene lenniük a témában. Az alkalmazott színház egyszerűen bevonja az embereket és a közösségeket, annak érdekében, hogy közösen megbirkózhassanak az őket érintő nehézségekkel.⁴

A közönséggel való viszony is óhatatlanul megváltozik: a közönség bevonódik az előadásba. A bevonódás módjai különfélék lehetnek: van olyan néző, aki a cselekmény eljátszásába áll be, más az üzenet megértésében, feldolgozásában, például a jelenet megbeszélésének során felszólalóként foglal állást, vagy a történet folytatásának eldöntésekor él javaslatokkal. Megint más az alkotó folyamatban segít, és olyan is van, aki egyszerűen csak elgondolkodik a látottakon, és ezáltal jobban megérti önmagát vagy az őt körülvevő világot. Az alkalmazott színház nem hagyományos nézőként tekint a közönségre, amely passzivitást sugall, hanem résztvevőként, hiszen a közönség konkrétan részt vesz az előadásban/színházi megnyilvánulásban.

Eredet

Az alkalmazott színház térnyerése az ötvenes évekre nyúlik vissza, amikortól egyre jelentősebbé vált az a színházi és színészpédagógiai irányzat, amely középpontjában a kollektív alkotási folyamat áll, amelyben az individuális alkotásról a közösségre tevődik át a hangsúly, a szerepbe bújás helyett egyre inkább a játsszó valódi egyéniségét kell vállalnia és megmutatnia. Az egyre konzervatívabbá váló színházi élettel szemben és az egyre merevebb színházi struktúrán kívül néhányan elkezdtek új stílusokkal, színházi formákkal kísérletezni. Megváltozott a színház helye, szerepe és célja, és ez a változás új formákat követelt.⁵

Ebben az időszakban a mozifilm már évtizedek óta hódított az egész világon, ami gyakorlatilag folyamatosan okot adott a színművészet „el-síratására,” ezt a jelenséget tetézte a televíziónak az '50-es évek végén

⁴ UKEssays (2018): *History Of Applied Theatre*. English Literature Essay. <https://www.ukessays.com/essays/english-literature/history-of-applied-theatre-english-literature-essay.php?vref=1> (letöltés dátuma: 2022. 06. 09.).

⁵ Nánay István (1986): *A színésznevelés breviáriuma*. Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest. 15–16.

történő megjelenése és a '60-as évek elején történő rohamos elterjedése. Nemigen akadt ekkoriban színházi alkotó, akit ne foglalkoztatott volna a kérdés, hogy ebben a megváltozott kontextusban mi is a színház szerepe, létjogosultsága.

A tárgyalt időszak ráadásul az a korszak, amelyben erősen kiéleződött a „két világrénd” ideológiai harca, pontosabban szólva, amelyben a szocialista realizmus mindenáron bizonyítani kívánta „haladóbb” és „korszerűbb” voltát a „dekadens nyugati irányzatokkal” szemben.⁶

Ebben a történelmi környezetben alkotott J. L. Moreno, Bertolt Brecht, Jerzy Grotowski és Augusto Boal, őket tekintjük az alkalmazott színház előfutárainak. A közös bennük többek között az, hogy mindannyian másként vonták be a közönséget az előadásaikba, mint az a hagyományos színházban megszokott volt. Moreno már az első világháború alatt elkezdte kidolgozni és papírra vetni színházi teóriáit, mintegy harminc évvel megelőzve ezzel Grotowskit, Brechtet és Boalt. Kifejlesztette a Spontán Színházat: az előre megírt, megrendezett darabok helyett a természetesség és spontaneitás híve volt, olyan jelenetek érdekelték, amelyek akár a mindennapi életben is lejátszódhattak, ahogyan az egyszerű emberek fejében megszületnek. Azonban míg orvosi és pszichiátriai karrierje szárnyalt, színházi törekvései és nézetei akkoriban csupán barátait érdekelték. Mindazonáltal nem adta fel, folytatta azt, amiért ma leginkább elismerik: a drámát egyéni és csoportos terápiás célokra használta fel.

Brecht megkísérelte áttörni a színész és néző közötti falat, hogy a néző bevonódjon a játékba azáltal, hogy objektívan szemléli a színre vitt cselekményt, Grotowski pedig megpróbált a nézőkkel amolyan misztikus kapcsolatba kerülni azáltal, hogy a játékosok közé helyezte őket, lerombolva ezzel a művészi távolságot közöttük. Boal kivitte az általa létrehozott Elnyomottak Színházát a színház épületéből, ezzel bátorítva a nézőközönség/közösség tagjait, hogy vállaljanak aktív szerepet a performanszban, és váljanak így „játékos-nézővé” (spect-actor), amely definíció is az ő nevéhez fűződik.

Ezek az alkotók tehát mind megpróbálták bevonni a nézőt a színházi munkába a néző és színész közötti távolság lecsökkentésével/megszüntetésével vagy egyének, csoportok játékos bírásával, mindenesetre kikövezték azt az utat, amely az alkalmazott színházhoz vezetett.⁷

⁶ Adorján Viktor (2008): A Szegény Színház. A Jerzy Grotowski által vezetett társulat színházi kutatásai az 1959–1970 közötti időszakban. *Theatron*, 3–4.sz. 2–136. <http://real.mtak.hu/143872/1/Adorjan.pdf> (letöltés dátuma: 2022. 07. 10.).

⁷ Obermueller, A. Joseph (2013): *History, Practice, and Place in American Higher Education*. Dissertation of the Virginia Commonwealth University, Richmond, Virginia. <https://scholarscompass.vcu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=4150&context=etd> (letöltés dátuma: 2022. 06. 10.).

Jerzy Grotowski Szegény Színháza

Jerzy Grotowski lengyel rendezőt gyakran emlegetik úgy, mint az alkalmazott színház atyját. Az ötvenes évektől kísérleti társulatával folyamatosan kutatta a színház funkcióját, ennek eredményeképpen jött létre az a forma, amelyet maga a rendező Szegény Színháznak nevezett el és a következőképpen definiált: *„Sokáig kutattuk, hogy mi is a színház értelme, miután hosszan elemeztük a színház helyzetét a moziival és a televízióival öszszvetve. Arra jutottunk, hogy a filmekben jobban ki lehet használni a technika lehetőségeit, ugrálni lehet helyszínek és események között, át lehet formálni magát a színészt jelmezek, effektek segítségével, eshet a hó, fújhat a szél szintén az effekteknél köszönhetően. Mindezt könnyedén elő lehet állítani a mozgófilmekben vagy a tévében, sokkal hatékonyabban, mint színpadon. Ezért úgy döntöttünk, hogy kiiktatjuk a technikai elemeket: a lejátszott vagy élő zenét, a díszletet, a jelmezt. Cserébe felfedeztük a Szegény Színházat: a mezítelen színház az maga a valódi színház. Mi az, ami megmarad? Megmarad az élő ember, aki maga a színész, aki átalakulhat bárkivé, aki bárkivel kapcsolódhat, beleértve a nézőket. Ő maga lehet zene, szobor, díszlet, bármi. A színészben, a testében van az egész színház, a »totális színház« helyett a »totális színész.«⁸*

És hogy hogyan módosul a néző szerepe Grotowski előadásainál, azt remekül illusztrálja például az *Állhatatos herceg* című darabjának színpadképe, ugyanis az előadás egy körülbelül két méter magas deszkapalánkokkal körülvett térben játszódott, a nézők pedig ennek a palánknak a felső pereménél foglalhattak helyet és a palánkon áttekintve, egy felső nézőpontból nézhették végig az előadást. Mindez azt sugallta, hogy egy „kísérlet” szemlélői, egy élveboncolás megtekintői. Ezzel Grotowski megerősítette a „leskelődő” attitűd belső érzetét, így pszichikailag minden eddiginél szorosabb viszonyt teremtett a néző és az előadás között.⁹

Moreno és a Barbara-effektus

Az improvizatív, rögtönző műfaj is számos művészeti csoportot és alkotót vonzott. Ezt a vonalat képviselte Jacob L. Moreno amerikai pszichiáter, aki Bécsben szerezte diplomáját. Az egyetem alatt a bécsi parkokat járva, mesélt az ottani gyerekeknek, akikkel a történeteket el is játszották, illetve valós helyzeteket is újrajátszottak. Moreno úgy gondolta, minden ember egy rögtönző színész a saját életében, és arra volt kí-

⁸ Grotowski, Jerzy „On the notion of poor theatre” c. videójának átirata. <https://fresques.ina.fr/europe-des-cultures-en/fiche-media/Europe00064/jerzy-grotowski-on-the-notion-of-poor-theatre.html> (letöltés dátuma: 2022. 09. 07.).

⁹ Adorján Viktor: i. m. 53.

váncsi, miként hat a színészekre a spontán játék lehetősége. Így alapította meg 1921-ben Bécsben a Rögtönzések Színházát.

Moreno vezette be az úgynevezett Élőújság nevezetű műfajt, amelyek témáit az aznapi újságból vették, és rögtönözve adták elő. Itt szembe-sült Moreno a „Barbara-effektus” jelenségével. A társulat egyik tagjára, Barbarára panaszkodni kezdett a férje, hogy a magánéletben agresszívan viselkedik, amióta kizárólag szende, szelíd szerepeket játszik. Ezután Moreno erőszakosabb szerepeket adott Barbarának, aki ezúttal újra szelídebb lett saját életében. Ennek az esetnek köszönhetően figyelt fel Moreno arra a jelenségre, hogy az embereknek nehézséget okoznak az életük során beszűkülte szerepeik. Rájött, hogy az improvizáció, a szerepjáték terápiás jelleggel is használható. Ebből a felismerésből fakad a pszichodráma, a családállítás és a playback színház.

Dr. Bakó Tihamér pszichodráma-szakember a következőképpen vélekedik erről a műfajról: *„A gyerekek eszköztárában valahogy automatikusan ott van, hogy eljátsszák a történeteiket. Emlékszem, amikor a nagyobbik fiamnak volt egy hangszál-műtéte, akkor utána hetekig csak kórházast játszottunk. Ezzel ő fokozatosan magáévá tette, beépítette a történetet. Ahogy felnövünk, kikopik az életünkből ez a kifejezési forma. Pedig a képesség bennünk van, és rengeteget tudna segíteni abban, hogy gyógyítsuk magunkat.”*¹⁰

Elnyomottak Színháza – Augusto Boal

Az Elnyomottak Színháza mozgalom létrejötté Augusto Boal brazil színházi szakember, rendező, politikai aktivista és népművelő nevéhez kötődik, aki a hatvanas években kezdte kifejleszteni sajátos színházi nézeteit és ezekhez kapcsolódó improvizatív, interaktív színházi technikáit pedagógiai, politikai célokkal. A kezdeményezés lényege az volt, hogy egy tanulási folyamat részeként arra használja a színházat és annak eszközeit, lehetőségeit, hogy megszólítsa a társadalmat, és olyan stratégiákat próbáljon ki, melyek társadalmi változásokat hozhatnak létre a közösség javára, aktív szerepvállalásra sarkallnak, valamint fejlesztik a résztvevők személyiségét. Az Elnyomottak Színháza módszernek és mozgalomnak az elmúlt évtizedek alatt számos különféle irányzata fejlődött ki, például az állóképszínház, a fórumszínház, a törvényalkotó színház, a láthatatlan színház és így tovább. Ezek a színházi technikák a nézők bevonására, aktív részvételére építenek, céljuk pedig társadalmi változások elérése.

¹⁰ Interjú Dr. Bakó Tihamérral (2017): Közel engedni magunkhoz a saját történetünket. *Pszichoforyou*, online magazin. <https://pszichoforyou.hu/interju-dr-bako-tihamer/> (letöltés dátuma: 2023. 03. 05.).

Fórumszínház

A Fórumszínház módszer arra épít, hogy a nézők a színházi előadás passzív befogadása helyett a drámai cselekményt aktívan befolyásoló, megváltoztató ügynevezett játészó-nézőkké válnak, vagyis a közönség cselekvő résztvevője lesz a színházi eseménynek.

A Fórumszínház klasszikus technikája a következő szabályok szerint bonyolódik. Először a (nem feltétlenül hivatásos) színészek improvizációs módszerrel előadnak egy jelenetet, amely témájában kapcsolódik a közönség egy konkrét problémájához, és amelyben a *főhős* nyomasztó helyzetbe kerül a másik főszereplő, az *elnyomó* agresszív viselkedése miatt. A darab lényege, hogy a főhős nem tud kilábalni kilátástalan helyzetéből, válságba kerül. A jelenet bemutatása után a *joker* – egyfajta moderátor – megkéri a nézőket, segítsenek megoldani a főhős problémáját. A jelenetet elkezdik előlről, ám ezúttal *stop* bekiabálással bárki, bármelyik pillanatban megállíthatja a játékot, és átveheti a főhős helyét a darabban, hogy kipróbálja saját ötletének működőképességét a helyzet megoldására. A többi szereplőnek improvizálni kell, hogy alkalmazkodjon az új szituációhoz, ám karakterükhöz, szerepükhöz hűnek kell maradniuk.¹¹

Boal ezt mondta a Fórumszínházról: *„Az elején voltak jól körülhatárolt ellenségeink, hívhatjuk őket elnyomóknak: zsarnokok uralta országban éltünk. Nem volt értelme analizálni az elnyomókat, hogy esetleg túrhető tulajdonságokat találjunk bennük, hogy mondjuk jó szülők, vagy nagyszülők-e. A diktátor az diktátor még akkor is, ha szépen elmondja az esti imáját. Abban az időben a Fórumszínház egyszerű volt: az elnyomott főhős, aki pontosan tudta, hogy mit akar tenni, szembeszállt az ádáz ellenséggel, az elnyomóval.*

Később már olyan helyzeteket kerestünk, ahol az elnyomás nem volt nyilvánvaló, sőt, mindkét fél azt állította, hogy ő az elnyomott: párok, barátok, szülő/gyerek, tanár/diák... olyan helyzetek, ahol nem az ellentét kiélezésén volt a hangsúly, hanem inkább a kibékülésen. Ezekben az esetekben a szerepcserre nagyon jól működött, mivel mindkét fél azt állította, hogy ő az áldozat.

Hamar megértettük, hogy a Fórumszínház nem igazán működött ezekben az esetekben, mivel a Fórum természetéből adódóan egy jól látható, jól körülhatárolható elnyomóval dolgozik, ezért új színházi formákkal kezdtünk kísérletezni, amelyek összetettebb helyzetek megértését is lehetővé tették, nem csak azokat, amelyek mindenki számára egyértelműek.”¹²

¹¹ Schwarcz Gyöngyi (é.n.): *Fórum színház*. Civil Művek Közművelődési Egyesület. <http://www.temittennel.hu/forumsz.html> (letöltés dátuma: 2022. 09. 12.).

¹² Boal, Augusto (1992): *Games for Actors and Non-actors*. Routledge Taylor & Francis Group, London – New York. 9–10. <https://www.deepfun.com/wp-content/uploads/2010/06/Games-for-actors-and-non-actors...Augusto-Boal.pdf> (letöltés dátuma: 2022. 09. 07.).

Állóképszínház

Boal színháza eleve erősen testközpontú: az előadások képekkel kezdődnek és a kép emberi testekből áll. Boal a játzó-néző testét használja a kifejezés fő eszközeként.¹³

Sohasem tudjuk szavakkal pontosan megfogalmazni valakinek az érzéseit, gondolatait, emlékeit. Ezért hatékonyak a képek. Képek a családról, a munkahelyi főnökről, egy emlékről, vágyakról, a hazáról. Ezek a képek nem helyettesítik a szavakat, ugyanakkor szavakkal nehezen szemléltethetők: ez egy másik nyelv.¹⁴

Néhány példa arra, hogy hogyan ábrázolják állóképpel a családot különböző országból érkező emberek.

Svéd család: középen egy asztal, körülötte két-három ember. Mindannyian a hátukat mutatják egymásnak. A kép háttérében, az ajtó mellett egy asszony áll, háttal mindenkinek. Családtagok az asztal körül, nem látják egymást, nem néznek egymásra, nem beszélnek egymással.

Argentínai család: sok ember, valaki ül, valaki áll. Egy üres szék: mindenki a felé az üres szék felé, a felé a hiányzó ember felé néz. Argentínában a katonai diktatúra idején alig akadt olyan család, ahol ne lett volna ilyen üres szék.¹⁵

Az effajta képek hatékony eszközei egy téma kibontásának és a néző bevonásának. Erre nagyon jó példa egy szintén svéd kísérlet. Egy fiatal, 18 év körüli lány a nők elnyomását mutatja be úgy, hogy a hátán fekszik, a lábai kitérve. Rajta egy férfi fekszik a legkonvencionálisabb szeretkező pózban. A játzó-nézők feladata az volt, hogy alakítsák a képet a legideálisabbra. Egy ember odalépett, és felcserélte a pozíciókat: a nő került felülre, a férfi alulra. A fiatal lány ekkor tiltakozni kezdett, és bemutatta a saját javaslatát: férfi és lány egymással szemben ülnek és a lábaik összefonódnak. Ez volt az ő verziója arra, ahogy két emberi lény, két szabad ember szeretkezik egymással.¹⁶

Láthatatlan színház

Szintén Boal találmánya a Láthatatlan Színház, amely egy jelenet bemutatását jelenti egy, a színházi környezettől eltérő helyszínen olyan nézők előtt, akik nem klasszikus közönség, mivel nincsenek tudatában annak, hogy egy előadáson vesznek részt, éppenséggel véletlenül vannak

¹³ Auslander, Philip: Boal, Blau, Brecht: The body. 124.
<https://bpb-us-w2.wpmucdn.com/sites.gatech.edu/dist/6/11/files/2017/12/Auslander-Boal-Blau.pdf> (letöltés dátuma: 2023. 03. 05.).

¹⁴ Boal, Augusto: i. m. 174–175.

¹⁵ Uo. 182–184.

¹⁶ Uo. 203.

ott. A helyszín lehet étterem, piac, vonat vagy egy intézmény, ahol emberek állnak sorban. A következő példa azt mutatja be, hogyan működik a Láthatatlan Színház.

A jelenet egy jó nevű hotel éttermében játszódik, és a társadalmi különbségekre hívja fel a figyelmet. Nagyjából három beépített ember szerepel benne, mindhárman külön asztaloknál ülnek egy olyan időpontban, amikor az étteremben sokan vannak. Az egyik beépített színész rendel egy drága ételt, majd amikor fizetésre kerül a sor, közli a pincérrel, hogy nem tudja kifizetni az ételt, mert le van égve. Ellenben felajánlja a munkaejéjét. De mivel sajnos nem túl képzett, mondja, csak valami egyszerű munkát tud vállalni, például kivihetné a szemetet. Megkérdezi a pincértől, hogy mennyit keres a szemetesfiú. A pincér nem akar kiadni belső információt, de ekkor közbelép egy másik beépített ember és, mivel állítása szerint a szemetesfiú a barátja, megmondja az órabérét. Ekkor a „nézők” már elkezdik kommentelni maguk között a jelenetet, bevonódnak, mivel a színészek jó hangosan beszélnek. Az első színész megdöbben, mert a bement órabér nem elég az étel kifizetésére, tíz órát kellene dolgoznia egy tál ételért. Ekkor a kertész keresete felől érdeklődik, és a harmadik beépített ember közreműködésével kiderül, hogy a kertésznek hét órát kellene dolgoznia, hogy kifizesse azt az egy tál ételt.

Nagyon fontos, hogy a színészek soha ne árulják el, hogy szerepet játszanak. Ebben rejlik a Láthatatlan Színház láthatatlansága. A nézők sohasem fogják tudni, hogy ők egy jelenet részesei, ettől lehetnek szabadon önmaguk, mintha a való életben lennének, és bizonyos értelemben tényleg ott vannak.¹⁷

Közösségi színház

Vannak olyan alkalmazott színházi formák, amelyek fontosabbak a játszóknak, mint a résztvevőknek, gondoljunk csak a börtönszínházra, amely az elítéltek számára nyújt lehetőséget közösségformálásra, kreatív alkotó munkára, és vajmi kevés jelentősége van annak, hogy ki jön el megnézni az előadást.¹⁸ Hasonló alapokon nyugszik a közösségi színház.

A közösségi színház, nevéből adódóan, egy közösség együttes alkotásán alapul, és tulajdonképpen a részvételi színház közösségen belüli alkalmazása. A részvételi színház olyan színházi előadások vagy események gyűjtőfogalma, amelyek a nézőknek, közösségi színház esetében a

¹⁷ Cohen–Cruz, Jan (1998): *Radical Street Performance: An International Anthology*. Routledge Taylor & Francis Group, London. https://canvas.harvard.edu/courses/73940/files/10281554/download?download_frd=1 (letöltés dátuma: 2022. 09. 06.).

¹⁸ P. Müller Péter: i. m. 10.

közösség tagjainak az előadásban való részvétel lehetőségét kínálják fel. A színházi alkalmak összefonódnak a résztvevői csoport tagjainak problémáival, sok esetben konkrét életeseményeivel, őket különböző mértékben bevonva akár az alkotói folyamatba is.¹⁹ A közösségi színház kritikus szemmel nézi a társadalmi problémákat, és azokat dolgozza fel, amelyek a leginkább foglalkoztatják a csoport tagjait. A közösségformáláson túl az egyes résztvevők az alkotó folyamat segítségével megpróbálnak közelebb jutni az adott probléma megoldásához.

Ground zero

A közösségi színháznak fontos terápiás szerepe van olyan traumák feldolgozásában is, mint például a 2001. szeptember 11-i terrortámadás az ikertornyok ellen. A következőképpen ír erről a színházi szakember, Taylor Philip *The Applied Theatre* (Az Alkalmazott Színház) című könyvében. „*A sűrűn lakott városközpontban minden addigig felülmúló terrortámadás sokkolta a lakókat. Kétezer ember halt meg, miközben az eltérített repülőgépek becsapódtak az ikertornyokba, amely eseményt az egész városból látni lehetett. A várost elöntötte a pánik, az iskolák és irodák bezártak, a kórházak készülségen voltak, a tömegközlekedés leállt, a telefonszolgáltatás elérhetlenné vált. Barátok és családtagok elkeseredetten várták a híreket azoktól, akik az érintett épületekben vagy azok közelében dolgoztak. A médián keresztül az egész világ szemtanúja lehetett a szenvedésnek és fájdalomnak.*

Ahogy múltak a hetek, kilencmillió lakos próbálta ott folytatni az életét, ahol abbahagyta, de nagyon nehéz volt. Amikor az iskolák újra kinyitottak, muszáj volt a gyerekekkel valahogy feldolgozni a terrortámadás okozta traumát. Az irodákban nagyon magas volt a hiányzás, az emberek rettegtek. A kialakult helyzetben a város maga is támogatta azokat a programokat, amelyek elősegítették a közösséget a félelem és a gyász feldolgozásában, és ebben a művészet meghatározó eszközzé vált. Alkalmazott színházi formákat alkalmaztak: olyan jeleneteket reprodukáltak, amelyben a közösségnek lehetősége volt reagálni a fájdalomra a színházi munka segítségével. Az általános iskolákban a gyerekek elmesélték, hogyan éltek meg az eseményt, majd dramatizálták az elmondottakat. Olyan szöveggönyvek íródtak, amelyek beszélgetéseket, újabb jeleneteket katalizáltak. A színház egy olyan eszközzé vált a közösség számára, amely segítségével mindenki megvilágíthatta a saját kapcsolódását a szörnyű eseménnyel. A közösségi színház elősegítette az emberek lelki gyógyulását, és segítette megosztani a fájdalmat, de egyben a reményt is.”²⁰

¹⁹ Novák Géza Máté (2017): Alkalmazott színház Magyarországon. In: Cziboly Ádám: *Színházi nevelési és színházpedagógiai kézikönyv*. InSite Dráma, Budapest. 24. https://www.szinhazineveles.hu/wp-content/uploads/2018/01/Szinped_Prog_Final_6.pdf (letöltés dátuma: 2022. 09. 06.).

²⁰ Taylor, Philip (2003): *The Applied Theatre*. Arizona State University, Department of

Színház a nevelésben

Az alkalmazott színház, mint említettem, három nagy csoportra osztható: pedagógiai célú, társadalmi problémákra fókuszáló és önismereti/terápiás célú. Vannak átfedések a kategóriák között az alkalmazott színházon belüli képlékeny határok miatt, van azonban a kifejezetten pedagógiai célú alkalmazott színházi formáknak egy jól elkülöníthető kategóriája, ez a színházi és dramatikus nevelés, amely két alkategóriát is tartalmaz, a drámapedagógiát és a színházi nevelést. Fellelhető ugyan összekapcsolódás a kettő között, mégis más-más jelentéssel bírnak.

A drámapedagógia elsősorban nem egy színházi előadást előkészítő tevékenység, hanem jellemzően egy képzeletbeli környezetben szerzett tapasztalat.²¹ A közös munka, a közös dramatizálás, a dramatikus folyamat hoz fejlődést a csoport számára. A színházi nevelés ezzel szemben a nézők számára szolgál pedagógiai céllal. Azt jelenti: színházra, színházzal nevelés, a színház tehát önmagát is tanítja, illetve önmagán keresztül a világot.²²

A színházi nevelési programok közül a legösszetettebb és a legtöbbet alkalmazott forma a TIE előadás (Theatre in Education), magyar megfelelője a komplex színházi nevelési előadás. Azért komplex, mert tartalmazhat színházi előadás-részleteket vagy jelenetsorokat, felkészítő és feldolgozó beszélgetéseket és dramatikus munkaformákat. Az alkotóelemek között gyakoriak a váltások. A színházi részek és a felkészítő/feldolgozó részek nem válnak el, hanem együttesen adnak ki egy szerves egészet, kb. 2–4 óra időtartamú, és meghatározott korcsoportba tartozó résztvevő-nézőknek készül.²³

Kaposi Lászlónak, a magyar dramatikus nevelés egyik kiemelkedő szakemberének példája jól rávilágít a módszer hatékonyságára. „Egyszer a *Lear király* egyik cselekményszálából készítettünk egy színházi nevelési programot, amire a VIII. kerületi, rossz körülmények között élő diákokat hozták el. Csodálatos volt látni, hogy egy-egy megállított jelenetben, amikor segíteni lehet a szereplőknek, a gyerekek nagyon lelkesek voltak, és mindenáron az apának akartak segíteni. Olyan gyerekek, akik egy órával ezelőtt még nem tudták magukról, hogy színházi körülmények között részt szeretnének venni egy darabban. Ha bejön egy nem színjátszós,

Theatre. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED479871.pdf> (letöltés dátuma: 2022. 09. 06.).

²¹ Vojtek Ildikó (2020): Drámapedagógia – színházi nevelés – alkalmazott színház. Mi micsoda? *Új Pedagógiai Szemle*, 5–6. sz. 59–60.

²² Golden Dániel (2017): Színház és nevelés Magyarországon. In: Cziboly Ádám: i. m. 80.

²³ Cziboly Ádám – Bethlenfalvy Ádám (2013): *Színházi nevelési programok kézikönyve*. L'Harmattan Könyvkiadó, Budapest. 356.

nem elit iskolába járó, nem a drámaoktatással erre kiképzett kamasz, és a színházat alkalmasnak találja arra, hogy egy problémát megoldjon, sőt, még arra is, hogy azt a problémát a másik oldalról lássa, akkor ez egy nagyon jó dolog. Lehetővé kell tenni, hogy mindenki számára elérhető legyen.”²⁴

Összegzés

Mint az kiderült, az alkalmazott színház eredetét és ténykedését tekintve is roppant szerteágazó. Nincs egyetlen áramlat, egyetlen helyes út. Számos szálla bomlik, és ezek a szálak is tovább rétegződnek. Vannak olyan területek, amelyek már kikristályosodtak, olyanok is akadnak, ahol éppen csak elindult valamiféle kísérleti munka. Pontosan ez a nyitottsága teszi az alkalmazott színházat olyan érdekessé és izgalmassá, hiszen egy élő, lüktető jelenség, nincsen semmi kőbe vésve, mindig hozzá lehet adni valami újat: a határ a csillagos ég.

²⁴ Kaposi László (2018): „Érezzük, hogy falakat bontunk.” *Magyar Narancs*, <https://magyarnarancs.hu/kultura/kaposi-laszlo-erezzuk-hogy-falakat-bontunk-109549> (letöltés dátuma: 2022. 06. 10.).

DZSEINTRIVILÁG A 19. SZÁZADI SÁROS VÁRMEGYÉBEN. A HAZSLINSZKY CSALÁD TÖRTÉNETE

(Első rész)

Koudela Pál

Összefoglaló:

A dzsentrifogalmát a magyar történelemben általában egy irodalmi sztereotípiához kötik, ideáltípusaként egy lusta, de büszke embert ábrázolnak, aki hivatali posztot tölt be, ám mind politikai, mind közéleti szerepvállalása hasztalan, gondolkodásmódja pedig retrográd. Ebben a cikkben ezt a hagyományos képet igyekszünk megcáfolni, amely túl sok társadalmi rétegről és túl összetett társadalmi jelenségről szól ahhoz, hogy igaz lehessen. Célunkhoz genealógiai megközelítést alkalmazunk. Egy élethossz, különösen a generációk közötti mobilitási útvonal, egy társadalmi csoport és a családi idő életúttörténetekkel leírható sajátosságait reprezentálja, a mentalitásra vonatkozó következtetéseket nyújt, így a Hazslinszky család jelen tanulmányban ismertetett történetén keresztül közelebb kerülhetünk az elszegényedett dzsentrifogalom részéhez, akik a hagyományos szerepek mögé rejtőzés helyett az építő értelmiségi pályát választották.

Kulcsszavak: polgárosodás, dzsentrifogalom, Eperjes, társadalomtörténet, magyar történelem

Abstract:

In Hungarian history, the concept of the gentry is usually linked to a literary stereotype, with its ideal type being a lazy but proud man who holds an official position, though his political and public involvement is useless, and his way of thinking is retrograde. In this article, we try to refute this traditional picture, which is about too many social strata and too complex social phenomena to be true. For our purpose, we use a genealogical approach. A life span, especially an intergenerational mobility path, represents the characteristics of a social group and family time that can be described with life stories, and provides conclusions about mentality, so through the story of the Hazslinszky family presented in this study, we can get closer to the part of the impoverished gentry who chose a constructive intellectual career instead of hiding behind traditional roles.

Keywords: Embourgeoisement; Gentry; Eperjes; Social History; Hungarian History

Középnemesség és polgári értékek: bevezetés

Sokunk, talán mindannyiunk számára a 19. század során vagy már korábban elszegényedett magyar középnemesség a dzsentrifogalmával kapcsolódik össze. Ez a szó óhatatlanul a mikszáthi hősök világát, értékrendjét juttatja eszünkbe, még akkor is, ha az angolból vettük át. Azt a bohém, felelőtlen, látszatvilágban élő embertípust, aki nem törődik semmivel, a saját sorsával sem, és különösképpen nem az ország dolgaival. Még akkor sem, ha erre hivatali pályája kötelezi. A 19. században a birtokait elvesztett középnemesség jelentős része éppen a hivatali pályafutást választotta, a legkevésbé rosszat, ha már dolgoznia kellett, hogy megélhessen. Különösen élénk az asszociatív képességünk, ha Sáros vármegyéről van szó: kinek ne jutna eszébe Csapiczky Endre hírlapíró, a Szlimóczky vagy a Bogozy család? Pedig mind a magyar dzsentrik, mind a sárosiak különböztek attól a típustól, mint amilyenek Mikszáth ábrázolta őket a *Gavalléro*kban vagy másutt.

Már a 18. század végén megkezdődött a középbirtokos nemesség vagyoni differenciálódása, és ennek a folyamatnak a reformkorban hozott törvények csak kedveztek, amennyiben különböző adóterheket róttak a nemesség amúgy is legszegényebb rétegeire. Ennek eredményeképpen Sáros megyében például hat nagybirtokos és 35 középbirtokos mellett 147 kisbirtokost találhattunk 1848 előtt. Ők Mikszáth gavallérjainak szülei, akiknek nagy része száz kataszteri holdnál is kisebb birtokot tudhatott a magáénak. A középnemesség részben a birtokok elaprózódása, részben a gazdasági, piaci feltételek megváltozásának eredményeképpen létrejött eladósodásnak köszönhetően eltérően reagált az új helyzetre a negyvenes években. Egy részük, amelyik ekkor szegényedett el, visszahúzódott a birtokára, egy másik részük feudális jogait próbálta védeni, a többiek pedig már ekkor felismerték az állapotok tarthatatlanságát, és a polgári átalakulás mellé álltak. Ők a feudalizmus felszámolásával s még birtokaik kockáztatásával is abban reménykedtek, hogy agrárüzemé alakítva maradék birtokaikat, azoknak legalább egy részét sikerül majd megmenteniük. A kisnemesség nem paraszti életmódot folytató részének és a középnemességnek a legnagyobb hányada azonban már a 18. században olyan kis birtokokkal rendelkezett, hogy abból nem tudta magát eltartani. Éppen ezért a gazdálkodás mellett vagy ahelyett iparúzással foglalkozott. Ez érthető, hiszen a mezőgazdaság ekkor még a nagybirtokosok számára sem teremtette meg a gazdasági prosperitás esélyét. A szerényebb életmódot már korábban megismerő közép- és kisnemes-

ség tehát a reformkorban nem igazán találkozott új gazdasági helyzettel. Szintén a reformkorban indult meg ugyanezeknek az okoknak a következményeként a középnemesség politikai térhódítása, állami hivatalokba áramlása – részben éppen a birtokok elaprózódásának kivédéseképpen – és ebből fakadóan az államapparátus felduzzadása.¹

Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy *„a kisnemesség részt vett a polgári átalakulás folyamatában, magával hozva a szabad jogállású népesség társadalmi fölemelkedésére törekvését, a taníttatás szándékát és a kultúráközvetítés adottságát. Mindez színes és sajátos életstílust és mentalitást teremtett abban az időben, a 19. század első felében, amikor a modern magyar nemzeti kultúra alapjai kialakultak”*.²

Ezeknek a folyamatoknak az eredményeként alakult ki a dzsentrizmus a század végére, s vált már akkor is az egyik legvitatottabb társadalmi képződménnyé. A nemesi származású kis- és középbirtokosok mellett ugyanis idetartoznak azok is, akik birtok hiányában állami hivatalba kényszerültek, hiszen már a jobbágyfelszabadítás utáni két évtizedben felére csökkent a birtokosok száma, és ez a folyamat a kiegyezés alatt folytatódott. Másfelől viszont a korábban nagyrészt a nemesek által elfoglalt hivatali állásokat 1910-re már csak részben ők töltötték be. Fordítva: a dzsentrik nagy részét tehát a tisztviselő és értelmiségi réteg képezte a 19–20. század fordulóján. Ez utóbbiak már a század elején a megyei tisztség mellett a központi hivatalokban, valamint a nagybirtokon is mint önálló foglalkozások jelentek meg, és hivatalvezetési jogot kapnak. Ugyanakkor nagyon nehéznek bizonyult ebben a rétegben vagy rétegekben a csoportképzés, mert egyfelől a honorácior rétegek, ha hivatalba léptek, egészen más helyzetbe kerültek és más megítélés alá estek, mint azok, akik szabad pályákon maradtak, másfelől a hivatalban dolgozók is rendkívül heterogén népeiséget alkottak mind a jövedelem, mind a társadalmi megítélés szempontjából. Ez a helyzet a dualizmus korára csak fokozódott, egyrészt annak következtében, hogy a tisztviselői pálya származás szerinti megosztottsága általában nőtt, másrészt mert a Felvidéken jó néhányan, akik állami hivatalt viseltek, egyben a piaci szférába is integrálódni tudtak: például magánpraxist folytattak orvosként vagy ügyvédként. Igaz ugyan, hogy az újításban, modernizációban nem jeleskedő nemesi származásúak egy része köztisztviselőként folytatta életútját, továbbá az is, hogy ez a pálya – lévén valamilyen hatalom alkalmazottja: a királyé vagy a kormányé – bizonyos értelemben önmagában is „úri” helyzetet jelen-

¹ Vörös Károly (1983): A magyarországi társadalom (1790–1848). In: Pach Zsigmond Pál – Vörös Károly – Mérei Gyula (szerk.): *Magyarország Története*. V. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest. 485–508.

² Kósa László (2001): *„Hét szilvafa árnyékában”*. A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon. Osiris, Budapest. 268.

tett,³ mégsem állítható, hogy akár a kiválasztásnál, akár a működésnél az uralmi-politikai alkalmasság vagy az „atyafiság” minden esetben fontosabb szempont lett volna, mint a tényleges hozzáértés. Különösen kétes állítás ez, ha mindezt a nemesi származással és az ehhez kapcsolódó kiterjedt kapcsolati hálóval hozzuk összefüggésbe, hiszen már csökkenőben volt a dzsentr aránya a hivatali pályákon a dualizmus korszakában.⁴

A századfordulóra tehát olyan vegyes kép alakult ki, amelyben az „úri középosztály” definiálása roppant nehéz. A korábban hatalmat jelentő birtokok elvesztése és az új hatalmat és megbecsülést jelentő, de csak alacsony jövedelmet biztosító hivatali állások megszerzése érthető módon státus-inkonzisztenciát teremtett. Azok a nemesi származásúak tehát, akiknek az önértékelését, saját társadalmi helyzetüknek a megítélését nagyszüleik helyzete határozta meg,⁵ ebben az új és kedvezőtlenebb helyzetben elégedetlenek voltak sorsukkal, és reakcióik, viselkedésük is ezzel magyarázható. Az úri középosztályhoz való tartozás is éppen ennek a kettősségnek a mentén alakult. Számíthatott valaki úrnak, ha régi nemesi családból származott, de ha magas jövedelemmel és ehhez társuló befolyással, hatalommal bírt, akkor elégséges lehetett az úri státust jelentő hivatal birtoklása vagy az újabb keletű nemesi cím is. Azok, akik sem magas jövedelemmel, sem hatalommal nem rendelkeztek, csak régi nemesi családból származtak, természetesen megpróbálták ez utóbbit mint csoportképző szempontot érvényesíteni az irigyelt magasabb jövedelmű, de kevésbé patinás származásúakkal szemben. A közvetlen hatalom és az ennek való alárendeltség persze általánosan nagyobb megbecsülést váltott ki, mint bármi más, különösen amiatt, hogy az úri középosztályt ekkor már zömében jelentő tisztviselői kar jelentős része (háromnegyede) nem is volt nemesi származású.⁶ Ráadásul ezek egy része az előző generáció liberális, polgári értékeit „örökölte”. *„Budapest európai fővárossá fejlődése mögött egy sodró erejű modernizálás, e mögött pedig a magyar liberális nemesség polgárosodása, a vállalkozó polgárság magyarosodása és e két erő érdekegyesítése állt.”*⁷ A dzsentr megítélése pedig aligha történhet kizárólag annak a rétegnek az alapján, amelyik az említett státus-inkonzisten-

³ Hanák Péter (1997): Elitképződés és társadalmi mobilitás a századforduló Magyarországon. *Rubicon*, 8. sz. 9–12.

⁴ Hajdú Tibor (1996): Nemesi tisztikarból polgári tisztikar. *Történelmi Szemle*, 38. évf. 4. sz. 343–351.

⁵ Hanák Péter (1980): Életmód és gondolkodásmód – történelmi összefüggésben. *Magyar Tudomány*, 25. évf. 2. sz. 84–90.

⁶ Hanák Péter (1997): Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában. *Történelmi Szemle*, 39. évf. 2. sz. 159–179.

⁷ Hanák Péter (1996): Előszó. In: Jallasovszky Katalin – Tomsics Emőke (összeáll.): *Császári Bécs – Királyi Budapest: fotográfiák a századforduló idejéből./Kaiserliches Wien – Königliches Budapest: Photographien um die Jahrhundertwende*. Képzőművészeti – Christian Brandstätter, Budapest–Wien. 2–3.

cia következtében már a kiegyezés idejében sem törődött mással, mint a (túl)reprezentálással.⁸ Ahhoz, hogy közelebbről megismerjük, miről van szó, ismerjük meg egy birtokait elvesztett nemesi család sorsát.

A Hazslinszky család Késmárkon

Sáros vármegyéből származik a Hazslinszky család is. Bár már a 14. században libertinusok voltak, első ismert ősük, Soltis⁹ Ferenc 1550. április 20-án nyert engedélyt Rákóczy Györgytől egy Zerdahelyi-féle birtok szabad birtoklására, valamint kiváltságlevelet¹⁰ a hazslini soltészszágra. Az eredetileg Keve névre hallgató család a Girált közelében fekvő Hazslin¹¹ községben és környékén elterülő birtokait mint soltészek – azon ritka kivételek közé tartoztak, akik magyarok voltak, s nem németek – kapták, s 1622-ben Zboró Rákóczy Pál és László megerősítette Soltis Kristófot és Györgyöt a hazslini fél soltészszág birtokában, amely kiváltságlevelet 1672. május 16-án gr. Erdődy György és felesége, Rákóczy Erzsébet is megerősített.¹² Címeres nemeslevelet 1698. szeptember 15-én János ősük és felesége, Grifkova Anna, valamint gyermekeik: György, Mihály, János és Anna kapott Ebersdorfbán Lipót királytól, amelyet ugyanaz év november 15-én Sáros megye hirdetett ki.¹³ Címerük kék pajzsban, aranyfüves, zöld mezőn álló arany búzakéve, amelyhez kiszélesedő kétfarkú oroszlánt ábrázoló sisakdísz társult.¹⁴

Nemességükben és birtokaikban először Rákóczy Pál és László erősítette meg őket, innen ered a Hazslinszky név¹⁵ is, ugyanis a szabadságharc alatt kompromittáltak magukat, így az uralkodóház szemében üldözendőkké váltak. Ennek következtében bujdosni kényszerültek, és még a szabadságharc után is tanácsosabbnak bizonyult nem saját nevüket használniuk. Ilyen körülmények között érthető, hogy uralkodóellenes magatartásukat birtokvesztéssel büntették. A Györgytől és Mihálytól származó ág még azzal sem javított a helyzetén, hogy protestáns vallását

⁸ Vö.: Tőkéczi László (1992): Mi volt a baj a dualizmusban? A „feudalizmus” vagy a „liberalizmus”? *Kortárs*, 43. évf. 2. sz. <https://epa.oszk.hu/00300/00381/00021/tokecki.htm> (letöltés dátuma: 2023. 07. 12.)

⁹ A név nem a valamikori foglalkozásukból, hanem onnan ered, hogy Hazslin község eredeti neve Soltészvágy volt.

¹⁰ Eredetije a Szepesi káptalan levéltárában volt fellelhető. *Kiváltságlevelével a hazslini soltészszágra*, Protocollum (28691.).

¹¹ Bártfától 10 km-re keletre.

¹² Eredetije Szluha Márton birtokában található.

¹³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Címeres nemeslevél Soltis János részére, 1698. szeptember 15. 1954/1904 sz.

¹⁴ Meliorisz Béla (1899): *A heraldika köréből*. k. n., Eperjes.

¹⁵ Kelemen Béla (szerk.): (1905): *Magyar nemzetiségi zsebkönyv*. II. rész. *Nemes családok*. Első kötet. Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság, Budapest.

katolikusra cserélte. Miután birtokaikat elvesztették, a család hontalan-ná vált, de a nemesi múltra emlékeztető Hazslinszky nevet megtartották, és Franciaországba menekültek. János fia, Miklós végül Franciaországból tért haza, és Eperjesen telepedett meg. Miklós fia, Tamás itt született 1786-ban, akit már újra evangélikus vallásúnak kereszteltek. Két testvére közül Jánosnak nem lettek utódai, András fiával, Jánossal pedig 1902-ben ez az ág is kihalt.

Hazslinszky Tamás a 19. század elején Késmárkra költözött, ahol mint iparos (nyergesmester) telepedett meg, de az átlagosnál nagyobb műveltségét bizonyítja, hogy a városi tanács rajztanításra is felkérte, valamint olajfestményeket festett. Az ekkor (1828) 3890 lakosú Késmárkon 325 kézművest tartottak számon, ebből négy nyergesmesterként dolgozott. Az iparosoknak ez a magas (8,35 százalék) aránya kiemelkedő még a szepességi városok között is.¹⁶ Bizonyos mértékben még tipikusnak is mondható Hazslinszky Tamás foglalkozása, hiszen nemes iparosokkal országsszerte találkozhatunk a 19. század első felében; nem véletlen, hogy számtalan irodalmi alkotásban is szerepeltek.¹⁷ Tamás a szepesi katolikus Badányi család nevelt lányát, Kuchta Zsuzsannát vette feleségül. Három fiuk született, akiket protestánsnak kereszteltek, és négy lányuk, akiket katolikusnak. A család németül beszélt, de nem a késmárki tájszólásban. Életüket a keresztényi szellem hatotta át, a vallási buzgóság imákban, énekekben, vasárnap pedig a Szentírás olvasásában nyilvánult meg.

A Hazslinszky család tehát sajtáságos, bizonyos értelemben önálló utat képviselt mind a nemesség sorsában, mind a magyar polgárosodásban, hiszen a külföldről hazatelepült családtagok látszólag már közelebb álltak a kisszámú és zömmel német eredetű városi polgársághoz, mint őseikhez. Azért, hogy megmutassuk, mindez mit jelentett, részletesen foglalkozunk a következő generációval. Részben mert az egyik fiú élet-története önmagában is érdekes, másrészt mert éppen ez az a nemzedék, amelynek a fiait dzsentrinek hívjuk. Róluk alakult ki a máig is élő negatív társadalmi kép. Ez az a kor tehát, amikor az elszegényedett közép-nemesi réteg számos tagja, hogy egzisztenciát teremtsen, és sokszor éppen csak ezért, a hivatali pályát választotta. Ők azok, akik közül sokan az ország sorsát kevésbé tartották fontosnak, mint egyéni boldogulásukat, pedig éppen ebben a korban – amikor a század elején még alig-alig találni magyar polgárt – lett volna nagy szükség tömegbázist találni bennük mind a modernizáció, mind a politikai és gazdasági élet számára. A közéletben kis szerepet vállaló, visszahúzódó és a feudalizmust védő közép-nemesek, valamint egy generációval később a dzsentrit jelentő fiaik a ma-

¹⁶ Bogdán István (1989): Magyarország kézművesmesterei 1828-ban. In: Dányi Dezső (szerk.): *Történeti Demográfiai Füzetek* 6. KSH NKI, Budapest. 7–65, 29. és 34.

¹⁷ Kósa László: i. m. 38–41.

gyar polgárosodás zsákutcáját jelentették, de fontos tudnunk, hogy nem mindnyájan voltak ilyenek, a középnemesség nem minden tagja tartozott a hanyatló és retrográd dzsentrihez. Vagy, ha úgy tetszik, a dzsentri tagjai között nem mindenki képviselt olyan értékrendet, mint amelyet legmarkánsabban Mikszáth „sárosi svihákjai” között láthattunk, még akkor sem, ha külsőségekben esetleg ők is idomultak hozzá. Éppen a Felvidéken találhatunk olyan városokat, amelyeknek elsősorban németajkú, polgári közege az odatelepülő kis- és középnemességet a maga formájára alakította. Így például Lőcse, a „fekete város” asszimiláló ereje nem csökkent a 19. századra sem. A nemesi réteg egy szűkebb része tehát már a reformkorban fáradhatatlanul buzgólkodott a haza építésén, és ezek fiái szerényen éltek, még akkor is, ha lett volna lehetőségük a fényűzésre. Ők éppen azokat a polgári erényeket képviselték, amelyek olyannyira hiányoztak a többiekből. Ezért mutatunk be egy régi nemesi családot – mintegy kiegészítve Kósa László listáját¹⁸ –, amelynek tagjai a 19. században már nem szereztek jövedelmet birtokaikból, s akik ugyan sok tekintetben őrizték nemességük elemeit, vonásait, mégis egészen más utat képviseltek a magyar történelemben, mint „gavallér” társaik.

Az első generáció: Eperjes

A Hazslinszky családban az egyik fiúgyermeket, aki 1818. január 6-án született, Frigyes Ágost névre keresztelték.¹⁹ Minthogy a családban a gyermekek nem érintkeztek más gyerekekkel, egészen nyolcéves koráig ő is otthon tanult, először természetesen a rajzolást, amit édesapja tanítványaitól lesett el. 1825-ben, amikor elemi iskolába íratják, már száznál több rajzot készített, és tudott olvasni is, amit a rajzok alá írt címek másolásával sajátított el. E korban papírállatokat és palakőbe vésett mintákat készített, amelyeket öntárgyak öntésére használt. Elemistaként tanult meg zongorázni, első éves korában magyarul írni és olvasni, másodéves elemista korában pedig már nála idősebb iparoslegényeknek, sőt Dubovics szenátor lányának a rajztanítását is elvállalta.²⁰ Később Tamás öccsét is ő tanította meg írni és a magyar nyelvre. A következő évben (1833) rajzolás helyett már a kertet művelte, és a család háziorvosától egy fűvészeti könyvet is kölcsönkapott. 1834-ben egy évet Debrecenben töltött, majd visszakerült Késmárcra. Ekkor a növénytan mellett leginkább a költészet foglalkoztatta, olyannyira, hogy alkalmi költeményeiből mellékjövede-

¹⁸ Uo. 258.

¹⁹ Mágócsy-Dietz Sándor (1899): Hazslinszky Frigyes élete és működése. Felolvasva a szerző a növénytan szakosztálynak 1899. február 8.-i ülésén. *Természettudományi Közlemény*, 31. évf. 2. sz. 50–64.

²⁰ Saját maga emlékezik. Colleg. con. visitat. jegyzőkönyv az 1885. évről.

lemre is szert tett, amelyből egy botanikai könyvet vásárolt. Késmárkon végezte a bölcsészeti tanfolyamot is, közben magánoktatással, botanikával és ásványtannal foglalkozott. A késmárki evangélikus iskola teljes líceumként működött, tehát a rendes gimnáziumi osztályokon (donatus, grammatika, syntaxis, retorika), azaz a nyolc évfolyamon kívül bölcséleti, teológiai és jogi tanfolyamokat is tartottak, ahol szaktárgyakat oktattak, és amelyek képesítést adtak egyes állások betöltéséhez. 1825-ben 396 tanulója volt az iskolának. A tanárok közül érdemes megemlíteni néhány olyan jelentős személyt, aki Hazslinszky Frigyeset is oktatta: Benedicty János, Kralovánszky István, Schneider János, Mihályik Dániel.²¹ Mind rendkívül képzetek voltak, külföldi egyetemeken tanultak, és aktív tudományos életet éltek.²²

Frigyeset állandóan hajtotta a tudásszomj; ha növényekkel foglalkozott, akkor azokat papírlapra préselte, kiszárította, rendszerezte, nevüket nemcsak magyarul, hanem németül, latinul is tudta, pedig a korszak iskolai szelleme, mai szemmel bármennyire is meglepő, nem nézte jó szemmel az ilyen tevékenységet. Ha Frigyes ásványok iránt érdeklődött, nem csupán szépségük varázsolta el, nemcsak a kirándulásban rejlő kaland vonzotta, hanem a megismerés: egy télen át 254 kristálymintát faragott ki hársfából, amelyek később az Eperjesi Kollégiumba kerültek. Az ásványokat 19 kristályalak alapján ugyanannyi füzetbe állította össze. Szinte megdöbbenő az igyekezet egy tizenéves fiútól, hogy tudásával úrrá legyen a természetben, és még megdöbbenőbb a szorgalom, amely ehhez a munkához kellett.²³

Szinte regénybe illő az a kaland, amely ekkor, 1837 márciusában történt vele, s ami számára szimbolikus jelentőségű volt: a szepesbélai mészhavasoknál, Mészárszéken tett kirándulása során egy szikláról a mélybe zuhant, és elájult. Mikor eszméletére tért, feje alatt találta táskáját, benne botanikai könyvével. Így tehát életét a tudomány mentette meg!

Az 1838/39-es tanévben Sárospatakra ment jogot tanulni, itt a Karsa család fiainak nevelője lett. Bár jól tanult, mégis korán ott hagyta a jogi tanulmányokat, tanárainak azt a feleletet adva, „hogyan maradhatnék én jogász, hisz e pályán ma-holnap nem volna mit tanulnom!”. Sárospataki tanulmányai alatt már egy 724 oldalas könyvet is írt Linné nyomán, 177 saját rajzzal.²⁴ Késmárkra visszakérülve teológusnak iratkozott be, itt azonban már helyettes tanárként is működött az elemi első két osztályában, sőt magyar nyelvet (!) tanított a diákoknak. Ez idő alatt felmentést

²¹ Palcsó István (1893): *A késmárki ág. hitv. ev. kerületi lyceum története*. Késmárk. 47–68.

²² Szombathi Joannes (1860): *Historia scholae seu collegii ref. Sárospatakiensis*. Prima Pars, Sárospatak. 219.

²³ Mágócsy-Dietz Sándor (1896): Hazslinszky Frigyes emlékezete. In: *Az MTA Elhunyt Tagjai Fölött Tartott Emlékbeszédék*, 9. évf. 10. sz. 259–287.

²⁴ Címe: *Das Linneisch-Houttuynisches Pflanzensystem. Compendium florae universalis*.

kapott az órák látogatása alól, csak vizsgáznia kellett: első magyar nyelvű bizonyítványa 1841-ből származik. Ebben az időben teszi első igazán nagy kirándulását egy tanítványával, Mauks Károlyval.²⁵ Júliusban indultak Bártfára, majd Eperjesen át a Tiszához, onnan Egeren át Pestre, a növénykertbe, majd a Balatonhoz, ahonnan Horvátországba, egészen Fiuméig mentek. Visszafelé Varasdon (ma Varaždin) haladtak át Pozsony felé, majd Nyitrán át Selmechányára, végül Liptószentmiklóson keresztül érkeztek vissza Késmárkra. Szándékosan írtam le ilyen részletesen a kirándulás útvonalát, hiszen nem pusztán a flóra iránti érdeklődésről, hanem annál többről van itt szó.

A 19. század előtt csak az utazók és kalandra vágyók ritka élményének számított a Tátra és általában a természet meghódítása, a 19. század romantikus életérzése azonban a magas hegyekben a természetközelséget,²⁶ ugyanakkor a misztikumot és a vallásos áhítatot is kereste. A természet tudományos megismerése pedig igazán csak a század második felére került előtérbe, ekkor már a sport is elterjedt mint tudatos egészségmegőrzés: a kedvelt turistaközpontok és kirándulóhelyek ezreit keresték fel a városok polgárai.²⁷ Ebben az időben már rengeteg turistakiadvány is megjelent: elsősorban német nyelvű Fűhrek és néhány szlovák és magyar ismertető. Ekkor váltak szélesebb közönség számára is kedveltté a gyógyhelyek és a fürdők,²⁸ ekkor kezdték felfedezni a barlangokat,²⁹ illetve sportként űzni a barlangászatot a hegymászással³⁰ egyetemben, s ebben az időszakban jelentek meg a Tátrán a botanikusok is. A természet- vagy országjárás jellege és jelentősége tehát éppen a 19. században változott meg, ekkor vált a polgári értékrend szerves részévé, részben a tudatos életmódválasztás elemeként, részben a tudás felhalmozására való törekvésnént. Ez a jelenség részét képezte annak az általános folyamatnak, amely a magán- és közterek szétválását, a speciális funkciójú mikroterek kialakulásával járt a 19. század folyamán Európa-szerte.³¹

²⁵ Később orvos lett Mauksból, aki Késmárkon született 1824-ben. Budapesten diplomázott, s elsőként a hadseregben szolgált. Amatőr ornitológus is volt, 1904-ben halt meg. Horváth Géza (1930): A magyar orvosok szerepe Magyarország állatvilágának kutatásában. *Állattani Közlöny*, 27. évf. 1–2. sz. 1–6.

²⁶ Generisch, Christian (1807): *Reise in die Carpaten mit vorzüglicher Rücksicht auf das Tatra-Gebirge*. Wien–Triest.

²⁷ Tátrai kirándulások. *Turisták lapja*, 1899. Hornyánszky, Budapest.

²⁸ Heksch Sándor (1878): Tátra-Füred (schmecks) Éghajlati gyógyhely és vízgógyintézet. *Magyar Hírlap*, Budapest.

²⁹ Weber Sámuel (1886): *A szepes-bélai cseppkőbarlang. Tátra-Barlangliget és környéke*. Sauter, Késmárk.

³⁰ Komaniczky Gyula – Serényi Jenő (szerk.): (1926): *Magas-Tátra részletes kalauza*. 1. kötet. *Hegymászókalauz. Túristaság és alpinizmus*. Budapest.

³¹ Bedarida, Francois – Anthony Sutcliffe (1980): The Street in the Structure and Life of the City: Reflections on Nineteenth-Century London and Paris. *Journal of Urban His-*

A tanárrá válás

Az 1840/41-es tanévben, amikor Frigyes első önálló botanikai munkáját írta,³² két késmárki tanár is fizető magántanítványává vált növénytanból, és ugyanebben az évben rendezte Generisch Keresztély³³ 7000 darabból álló ásványgyűjteményét. A 1842 nyarán a késmárki líceum saját költségén küldte el Besztercebányára a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Nagygyűlésére, ahol két dolgozata is kedvező fogadtatásban részesült.³⁴ A hittani tanfolyam után könyveit eladta az iskolának, s a pénzen Debrecenbe utazott, ahol kémiát tanult a híres református kollégiumban.³⁵ Ez idő tájt sokféle tett kirándulásokat: Nagyváradon vagy Árva megyében, amelynek növényvilágáról topográfiai munkát is írt. Munkaszeretete olyan fokú volt, hogy éjszaka a pihenésre már csak két órát szánt. Ez és rendszertelen étkezése legyengítette, majd ágynak döntötte 1842 őszén. 1843-ban, bár könyveit Debrecenben nem tudta eladni, Késmárkról Liptón át Bécsbe indult.

Ez időben a tanulni vágyó protestánsoknál általános szokás volt német egyetemre menni, noha igen nehezen valósíthatták ezt meg, mert a negyvenes években erősen hatott Metternich gyanakvó és nyomasztó szelleme, „reakció alatt állt az ország”. A tanuló tehát nagyon nehezen szerzett útlevelet, s ha kapott is, az csak egy meghatározott egyetemre szólt. Bizonyos egyetemek látogatását pedig egyenesen megtiltották azok szabad szelleme miatt. Éppen ezért, hogy a rendelkezést kijátsszák, gyakran szereztek iparosmesterektől bizonyítványt vagy legénylevelet. Bár Hazslinszky Frigyes kitűnő ajánlólevelekkel rendelkezett, azért, hogy az országhatárt átléphesse s hogy a „magyar literátus férfiakra mért zaklatásoktól meneküljön”, kénytelen volt nyereg- és kerékgyártói mesterségből legényi bizonyítványt szerezni. Bécsben olyan pártfogói akadtak, akik lakással, élelemmel látták el, sőt tanítványokat is szereztek neki; még a császár másod orvosának, az egyetem rektorának a nejét is tanította.³⁶ Bécsben matematikát, fizikát és kémiát tanult a műegyetemen. A bécsi társadalmi életben nagy jártasságra tett szert, így a felajánlott felsőlövői tanári állást nem vállalta, de szülővárosának, az ottani líceum igazgatójának, Benedicty Jánosnak az ajánlatát már elfogadta. Pályázott tehát a ta-

tory, 6. évf. 4. sz. 379–396. <https://doi.org/10.1177/009614428000600402>

³² Címe: *Botanische Terminologie is Abrissen*.

³³ Híres mineralógus, a botanikus Sámuel és a történész János bátyja. Radwańska-Paryska, Zofia – Witold Henryk Paryski (1995): *Wielka encyklopedia tatrzańska*. Wydawnictwo górskie, Poronin, 319.; Melzer, Jakob (1833): *Biographie berühmter Zipser*. Kaschau-Leipzig, 314.

³⁴ Címük: *Novum systema regni vegetabilium; Javaslatok a magyar botanikai terminológia tárgyában*.

³⁵ ŐOAP EKP: 148.

³⁶ Többek közt egyetemi tanár, főfelügyelő és tábornok.

nári állásra, de nem ő nyert, hanem Fűrész Ferenc, aki Hunfalvy Pálnak, az iskola tanárának volt iskolatársa és barátja, így olyan protektorral rendelkezett az utóbbi személyében, akit nem lehetett felülmúlni.³⁷ Ez a kudarc, ami éppen otthon érte, annyira elkésérítette, hogy még korábbi kéziratait is elégette, nehogy valami is a szülőföldjéhez kösse. Nem fogadta el a budai ipariskola ajánlatát sem, hanem Bécsben maradt, ahol előadásai egyre népszerűbbek lettek, lévén, hogy mindig élő növényekkel illusztrálta azokat. A sorsa idővel mind jobbra fordult, az összeköttetései gyarapodtak, s közel állt ahhoz, hogy egyetemi magántanárrá habitálják. 1845-ben azonban a Bécsben élő magyarok ébresztgetni kezdték benne a hazafias érzést, s végül 1846. április 20-án Pulszky Ferenc (a Kollégium intézője) és Szirmay Pál az alábbi szavakkal hívta meg az Eperjesi Kollégiumba tanítani: *„Először minden tőlünk kitelhető segítséget, részvételt, barátságot, pártfogolást és védelmet ígérünk, jutalom és díj fejében pedig szabad szállást a Kollégium épületében, készpénzben 120 forintot pengő pénzben a Kollégium pénztárából,³⁸ továbbá a felsőbb osztálybeli tanítási díjak egy hatodát; azután az úgynevezett onomasticum vagy névnapi kedveskedést saját tanítványaitól.”*³⁹ A megajánlott fizetés nagyon alacsonynak számított, s hogy mégis megélhetett belőle, azt a sok diák miatti magas tandíjostalék biztosította, és a névnapi ajándékok is jelentős többletforrást jelentettek. Mindezekhez járult még egy káposztásföld is, amelyet a Kollégiumtól kapott, továbbá a Szirmay-könyvtár vezetéséért járó összeg (120 arany) és 5 öl fa a várostól.

Megérkezése (1845. december 20.) és a kezdeti rektori és tanári tevékenysége az iskola dinamikus fejlődésének a második szakaszába tartozik, amely a 19. század negyvenes éveiben csúcsonyult ki. A szabadságharc és az abszolutizmus évei az intézmény hanyatlását és mély krízisét hozták magukkal, midőn olykor a fennmaradásért kellett küzdenie. E nehéz időszakot követően, a kiegyezés utáni társadalmi változások következtében soha nem látott fejlődés indult meg a Kollégium életében: ekkor már egy fejlett közép- és főiskola állt itt új, modern környezetben, amelyet csak néhány lépés választott el az egyetemmé válástól.

A század első felében alakult a Kollégium nyolcosztályos gimnáziumból főiskolává. Az általános iskolarend elfogadása az evangélikus középiskolák számára 1840-ben azt eredményezte, hogy az iskolából kivált a leány- és az elemi iskola. A következő években gimnáziumként működött, és a legfelső osztályokban részleges jogi és teológiai képzést nyújtott. Az utóbbi jelentősége akkor nőtt meg, amikor önálló teológiai kur-

³⁷ Szelényi Károly ev. liceumi tanár levele Mágócsy-Dietz Sándornak 1899. február 9-én.

³⁸ Ehhez 40 frt kerületi segély és 120 frt könyvtárőri fizetés, két öl fa, 1862-től pedig további 120 frt pénztárnoki fizetés járult.

³⁹ Hörk József (1896): *Az eperjesi á. b. ev. ker. Collegium története*. Kassa.

zus indult. A jogi tanszék már 1815-ben megalakult, és 1822 óta szintén kétéves kurzus keretében oktatták a jogot. Ez a két kurzus tulajdonképpen már nem tartozott szorosan a gimnáziumhoz, hanem felsőbb típusú iskolát képviselt, mert főiskolai szintű képzést nyújtott.

Az iskola fejlődésével fokozatosan nőtt a tanárok száma, a húszas évekbeli ötről 1847-ben már tizenkettőre emelkedett. Szinte mindannyian külföldi egyetemet végeztek, elsősorban Németországban (Wittenberg, Jéna, Halle, Greifswald, Drezda, Göttingen), de némelyikük Párizsban vagy Bécsben járt egyetemre, s valamennyien több nyelvet beszéltek.⁴⁰ Fejlődött az iskola igazgatási rendszere is. Gazdasági kérdésekben a védnökségi bizottság döntött, az oktatást pedig a rektor irányította. Ez utóbbi hivatalát eleinte a teológia tanára töltötte be egészen nyugdíjba vonulásáig, ami előbb hároméves periódusra, majd 1842-től egyévesre változott. A negyvenes években többen is betöltötték ezt a hivatalt: Munnay Antal Lajos teológiaprofesszor, Vandrák András filozófiaprofesszor és Hazslinszky Frigyes.

A Kollégium dinamikus fejlődése a negyvenes években elsősorban a diákok számának a növekedésében és változó összetételében nyilvánult meg. A teljes iskolai létszám meredeken nőtt, s ekkor már túllépte a 400 főt, ami a század elejének a kétszerese volt.⁴¹ Nemcsak Eperjesről vagy Sáros vármegyéből jártak ide diákok (ezek aránya 12 százalék körül mozgott), hanem nagyobb számban még az ország keleti feléből is: Zemplén, Gömör, Szepes, Abaúj, Borsod, Szabolcs megyékből, de akadtak diákok Liptó, Pest, Túróc, Zólyom, Hont, Bács megyékből, sőt még Torontál, Temes és Arad megyékből is. Ugyanakkor tanultak itt külföldiek, akik elsősorban Csehországból, Ausztriából, Galíciából érkeztek. Érdekesen alakult a diákok vallási összetétele. Míg a század első felében csak evangélikusokból állt a diákság, a negyvenes években már nagy hányadát képezték a reformátusok, a pravoszlávok, a zsidók, sőt a római katolikusok. Az 1847/48-as tanévben a gimnázium 176 diákjából 92 evangélikus, 26 református, 6 római katolikus, 5 pravoszláv és 9 zsidó volt.⁴²

Az iskola magas színvonalának, dinamikus fejlődésének és az említett demokratikus, liberális szellemének köszönhetően a Kollégium ebben az időszakban több későbbi jeles író, tudóst és politikust kinevelt. Ide járt egyebek közt Kossuth Lajos, Görgey Artúr, Dessewffy Arisztid, Michal Hodža, a szlovák nemzeti mozgalom képviselője, Pulszky Ferenc, Irányi Dániel, Jonáš Záborský drámaíró, Jozef Srnka és Ján Hvezda szlovák

⁴⁰ ŠOAP (Štatní Oblastní Archív Prešov) EKP 266: Informationes de professoribus 1821–1852.

⁴¹ ŠOAP EKP 255: Conspectus examinis anniversarii 1800–1819, 256: Conspectus examinis anniversarii 1820–1847.

⁴² ŠOAP EKP 246: Matricula Juventutis studiosae in Collegio District. Evang. aug. Eperiensi 1831–1840.

költők, Sárossy Gyula, Kerényi Frigyes, Lisznyai Kálmán, Vachot Imre és Sándor, a romantika jeles képviselői és Haán Lajos történész, az MTA tagja, Hunfalvy János, valamint Greguss Ágost esztéta.⁴³

A Kollégium sikerei ellenére komoly pénzügyi gondokkal küzdött. Legfőbb támogatója a Magyarországi Evangélikus Egyház Tiszai Egyházkerülete és két eperjesi evangélikus egyházi felekezet, a német és a szlovák volt. A költségvetésükből juttatott összegek azonban kevésnek bizonyultak, így az intézmény léte szó szerint ajándékoktól, nyilvános gyűjtésektől és az alapoktól függött. Elsősorban a sárosi és a zempléni nemesség soraiból került ki néhány bőkezű mecénás, akik a Kollégiumnak adományoztak, vagy ráhagytak olykor több ezer aranyat kitevő összeget, földet, esetleg más ingatlant. Mindezekhez mérten a tanárok pénzügyi helyzetén sem sikerült kellően javítani a század közepéig tartó időszakban. Jellemző, hogy többen előnyben részesítették a papi hivatást vagy a vállalkozást a Kollégiummal szemben. A tanárok fizetése általában több részből állt: ingyenes lakás az iskolai lakásokban vagy a Kollégiumban, részkert (káposztaföld) és maximum 200 arany évente. További pénzbeli juttatásra számíthattak az egyházkerülettől, valamint az iskolapénz egy részére is igényt formáltak, és névnapi ajándékokat kaptak a diákoktól, és egy-két öl fát a várostól. A rektornak külön pótlék járt.⁴⁴

Az iskolaépületen kívül a Kollégium tulajdonát képezték más intézmények is. Az alumneum szállást és étkezést biztosított a diákság egy részének. A negyvenes években alakultak ki a Kollégium később híres gyűjteményei: a természeti és numizmatikai gyűjtemény. Nagy jelentősége volt a Szirmay-könyvtárnak, melynek 15 000 kötetét Szirmay János tanfelügyelő ajándékozta az iskolának a könyvtárgondnoki fizetési alappal együtt.

Fontos szerepet játszottak a Kollégium életében a nemzetiségi diáktársaságok. Ezek a németországi diáktársadalmak mintájára szerveződtek, a diákok a fiatal tanárok által kerültek közel a politikához és a kor haladó irányzataihoz. A szervezetek nemcsak a nyelvfejlődésnek, a költészetnek és irodalomnak voltak központjai, de egyúttal a nemzeti reformtörekvéseknek is. Úgy, mint bárhol máshol Magyarországon (Pozsony, Sopron, Késmárk), némelyik hatásköre túllépte a Kollégium falait, és fontos helyet foglalt el a város kulturális és társadalmi életében egyaránt. Erre Selmezbányán is láthattunk színes példát. A magyarországi protestáns iskolákban működő diáktársaságok szerepét a fejlődő nemzeti és re-

⁴³ Kónya, Peter (1993): Prešovské evanjelické kolégium v prvej polovici 19. storočia. In: Peter Švorc (szerk.): *MUDr. Ľudovít Markušovsk a jeho doba*. Universum, Prešov. 209–218.

⁴⁴ ŠOAP EKP 266.

formmozgalomban fonák módon az is bizonyítja, hogy Metternich betiltotta őket 1837-ben.

A fő hangsúly az Eperjesi Kollégiumban éppúgy, mint a korban mindenütt, elsősorban a humán tárgyakra, kiváltképp a latinra és az ókori klasszikus szerzőkre esett. Ezek mellett a magyar nyelv, a földrajz, a számtan és a természettan másodrangú tantárgyaknak számítottak. Alakultak ugyan magyar nyelvű társaságok, amelyek követelték annak tannyelvű emelését, ez azonban kevés sikerrel járt. A „reál-irány” ehhez hasonlóan folyton a gyakorlati élet elveinek ellentmondó klasszikus tanítás túlsúlya ellen küzdött, egészen 1846-ig, amikor az evangélikus egyház a Zay-Ugróczi-tanterv alapján a magyar nyelvet tette meg tanítási nyelvvé, és egyben a reáliáknak is kedvezőbb helyzetet biztosított. Bár sokan a modernizáció hívei voltak Eperjesen, akadnak negatív vonások is a Kollégium életében. Sajnos nemcsak Metternich, hanem 1841. augusztus 17-én a tiszai evangélikus egyházkerület közgyűlése (rozsnyói ülésén) úgyszintén betiltott mindenféle szlovák kört, és teljes körű magyar tanítási nyelvet írt elő, „ahol csak lehet”.⁴⁵ Az 1844. évi II. tc. 9. paragrafusában már a császár is elrendelte, hogy Magyarországon a közoktatás nyelve a magyar legyen. A szlovák önképzőkör megszűnt, sőt a szlovák nyelvet csak a teológián és a tanárképzőben tanították. Több teológust a szlovák kultúra ápolása miatt küldtek el. Greguss Mihály és Vandrák András ugyanakkor elkötelezett híve volt a szabadság, egyenlőség, testvériség gondolatának, a lelkiismereti szabadságnak, a vallási egyenlőségnek és a tudományos kutatás szabadságának, mint ahogy az majd az 1848. évi XX. tc.-ben kifejezésre jut. A Kollégium 1848-ig magas színvonalának köszönhetően a második helyet foglalta el a magyarországi evangélikus középiskolák rangsorában, maga mögött hagyva a kismárki és a soproni líceumokat, és csupán a híres pozsonyi líceum előzte meg.⁴⁶ A negyvenes évek folyamán a Kollégium vezetése az iskolát igyekezett egyetemmé fejleszteni, de a politikai események következtében ez nem járt eredménnyel.⁴⁷

A legkorábbi nemzetiségi kör egyébként a húszas években alakult Csehszlovák Intézet (Ústav československý) volt, nem sokkal utána követte a Szlovák Társaság (Slovenský spolok), majd 1832-ben hozták létre a teológia diákjai a Szlovák Homiletikus Társaságot (Společnost homiletickú slowenský) és a Cseh-szlovák könyvtárat (Knihownu česko-slo-

⁴⁵ Gömör János (1933): *Az Eperjesi Evangélikus Kollégium rövid története (1531–1931)*. Kósch, Prešov.

⁴⁶ Hörk József (1896): *Az Eperjesi á. h. ev. ker. Collegium története*. Kassa. 149.

⁴⁷ A Kollégium egyetemmé alakításának gondolata még a 17. század hatvanas éveiben felmerült, de a fellépő katolizáció következtében nem sikerült. Szintén megbukott a II. Rákóczi Ferenc idejében tett kezdeményezés, amelyről Rózsahegyven döntöttek 1707-ben.

wenskü).⁴⁸ Gyűléseiken szlovák prédikációkat olvastak és énekeltek, közvetlen kapcsolatban álltak a pozsonyi, késmárki és lőcsei szlovák diáktársaságokkal. A betiltás után a negyvenes években ismét megújult a homiletikus társaság, de hatása csökkent, és csakhamar fel is oszlott.⁴⁹ A Magyar Társaság 1828-ban alakult, amiben és könyvtára fejlesztésében nagy részt vállalt magára első elnöke, Greguss Mihály filozófiatanár. A szervezet céljával a magyar nyelvű művelődést, a nyelvismeretet és az irodalom tanulmányozását jelölte meg.⁵⁰ Gregus távozása után az egyesület elnöki tisztjét mindig a magyar nyelv professzora töltötte be, s betiltása (1837) után sem szűnt meg, hanem átalakult egy kurzussá, amelynek magántanára az egyesület elnöke volt, s az elnök már 1839-ben visszaállította a legális működést. A következő években tovább nőtt a társaság; tagjai saját műveiket és fordításait olvasták fel az egyesületi üléseken, amelyek közül a legjobbkat beírták az érdekműnyvbé,⁵¹ és néhány diákverset vagy rövid prózai darabot a magyar irodalmi lapok is közzétettek. Bodolay Géza szerint a népdalszerű szövegeken túl a biedermeier kor kicsit idegenszerű nyelve jellemzi ezeket a verseket. Jelentőségük az előző korhoz képest leginkább abban állt, hogy megváltozott a szerelem tárgyához való viszony, a kapcsolat jellege.⁵² 1838-ban kiadták *Jácint* című évkönyvüket. A társaságba több későbbi költő, tudós és közéleti személyiség is tartozott, vezéralakjai a negyvenes években kapcsolatban álltak a reformmozgalom és a Habsburg-ellenes liberális ellenzék kimagasló egyéniségeivel. A harmadik társaság a Német Társaság (Deutschen Verein) volt, amely 1842-ben alakult.⁵³ Annak ellenére, hogy a német nyelv továbbra is megőrizte erős helyét, és az iskolában sok német diák tanult, a társaság nem élvezett nagyobb támogatást, és tevékenysége csupán a német nyelv és irodalom fejlesztésére korlátozódott. A meglehetősen kicsi és zártkörű társaság nemigen gyakorolt hatást a Kollégiumra és a város életére. Figyelemre méltó, hogy a három társaság között fennállt az együttműködési készség mindennemű nacionalizmus és gyűlölet nélkül; erre utal egyes diákok két társaságban való egyidejű tevékenysége is.

A Hazslinszky család 1846-ban tehát visszakerült eredeti lakóhelyére, Sárosba. Frigyesnek Eperjesen végre sikerült anyagilag is függetlenné válnia, nemsokára pedig bécsi tanítványaitól és tisztelőitől, leginkább Günther rektor és családja jóvoltából ajándékba kapott egy Plössl-fé-

⁴⁸ ŠOAP EKP 371: Pamětník Společnosti homiletické slowenské Prešově 1832.

⁴⁹ Kónya, Peter (1996): Prešovské evanjelické kolégium počas pôsobenia Fridricha Hazslinszkého (1846–1896). In: Repčák, Miroslav (szerk.): *Život a dielo Fridricha Hazslinszkého*. Spoločnosť slovenských mykológov, Prešov, 4–10.

⁵⁰ ŠOAP EKP 722: *Az Eperjesi Magyar Társaság jegyzőkönyve 1840–1844*.

⁵¹ ŠOAP EKP 720: *Az Eperjesi Magyar Társaság érdekműnyve 1833–1842*.

⁵² Bodolay Géza (1963): *Irodalmi diáktársaságok. 1785–1848*. MTA, Budapest.

⁵³ ŠOAP EKP 129: *Gesetztafel des im Jahre 1842 am Eperieser Collegio entstandenen Deutschen Vereins*.

le mikroszkópot, amely akkoriban igen ritka és drága műszer volt: 222 pengő forintba került. Így egyike lett azoknak, akik elsőként használtak ilyen műszert a növények vizsgálatához Magyarországon: még a budapesti egyetem növényteni tanszéke sem rendelkezett mikroszkóppal.⁵⁴ Frigyes több tankönyvet is írt ekkoriban ásványtani, kémiai és geológiai tárgykörben.

Eperjes ekkoriban nem számított nagy városnak: a lakossága 1850-ben mindössze 9550 fő volt, 1869-ben 11 496-ra nőtt, 1880-ban pedig még vissza is esett 10 872-re. Ez a szám még 1890-ben sem érte el a korábbi (11 203), 1900-ban emelkedett 14 447 főre. Ez a folyamat az egész Felvidéket általánosan jellemezte: a kisebb városok növekedése lelassult a 19. században, és a lakosság összetétele inkább a koraujkorias-középkorias városét, mintsem a modern társadalomét tükrözte. Ez a sors jutott Selmechányának is. Változások persze így is történtek: például azon nyomban, amint törvényes lehetőség nyílt rá 1840-től (29. tc.), megindult a zsidók városba áramlása (1850-ben még csak 82, 1910-re már 2673 fő). Ennek következtében a város korábbi német patrícus családjait kezdték felváltani a zsidó kereskedők és ügyvédek. A dualizmus idején már ez utóbbiak kezére került szinte az összes üzlet – mindössze két fogyasztási szövetkezet és öt bolt nem állt zsidó tulajdonban – és a Fő utca házainak a kétharmada. Ezekben a házakban ugyanakkor továbbra is iparosok, elsősorban szabók, cipészek, az emeleteken pedig orvosok, ügyvédek és más hivatalnokok éltek. A régi, német kereskedőcsaládok fiai értelmiségi és hivatali pályákra léptek: orvosok, ügyvédek, bírók, mérnökök lettek, s minthogy e foglalkozások iránt korlátozott volt a kereslet, ők rendszerint elvándoroltak a városból. Üzleteket szinte csak az egyetlen központi utcán lehetett találni ebben az ovális, cseh mintára épített városban. A város jobb módú új lakosai, valamint a hivatalnokok, tanárok, papok zöme a Tábor nevű, újonnan épült negyedben lakott. A városi sétány mentén hosszú félkörívben épített, kertek által övezett iskolák, nevelőintézetek sora a Kassai úton kezdődött: a Görög-Katolikus Teológiai Akadémia, a Görög-Katolikus Főgimnázium és a Tanárképző, majd az elemi iskola, utánuk pedig a Kir. Kat. Főgimnázium. A Stefánia út belső körén állt az Állami Tanárképző Intézet, majd az elemi iskola és óvoda, utánuk következett a Római Katolikus Felsőbb Leányiskola, a polgári, az elemi és az óvoda, végül az Izraelita Elemi és Leányiskola. A kollégium a Fő utcában működött: a négy nagy intézményen kívül még egy Evangélikus Leányiskola, egy Iparos Kereskedő Tanonciskola és egy Római Katolikus Elemi is sorakozott itt.

⁵⁴ A nürnbergi mikroszkóp, melyet még húszévesen használt, inkább játékszernek volt tekinthető, mintsem igazi műszernek.

Az ipar és a kereskedelem háttérbe szorult ebben az időszakban, a céhek hajdani versengését felváltotta a felekezetek egymás közti villongása. A dualizmus korában legfőképp a görög katolikus egyház fejlődött, amelynek itt székelte a püspöksége: egy fő-, két közép- és egy elemi iskolájuk, valamint két internátusuk nyílt meg ekkoriban. A hajdani élénk kereskedelem Kassára vándorolt. A 16. században a Fő utcán huszonegy kereskedőből húsz német volt: ők képezték a város elit rétegét, és rajtuk kívül mindössze egy-két iparos lakott még helyben, akik a 18. században az északi tengertől Konstantinápolyig eljutottak áruikkal, és ők bonyolították le például Tokaj Lengyelországba irányuló hatalmas borkivitelét is. A 19. században Eperjes jelentőségét egyedül oktatási központként játszotta szerepe tartotta fenn. A fejlődés apró jelének számított, hogy 1848-ban ecetgyár, 1852-ben likörgyár nyílt a városban. 1869. október 1-én adták át a kassa–eperjesi vasútvonalat, ami 1879-re már egészen Tarnovig jutott, 1893-re pedig elkészült a Bártfára vezető helyi érdekű vasútvonal. Mindez azonban nem segítette helyreállítani a hajdani kereskedelmet. Aláhanyatlott egyúttal a céhipar is: már a század elején megszűnni látszott a régen híres szövőipar. Ez utóbbi, a 1872. évi 8. tc. által eltörölt céhrendszer folytán éledt újra Bloch Salamon Első Eperjesi Lendmalaszt Műszövőgyára révén. Néhány év múlva 42 szövőszéket használtak a gyárban, és 50 munkást foglalkoztattak.⁵⁵ Már csak az arany- és ezüstművesek, az órássok, kocsigyártók, asztalosok, csizmadiák maradtak érintetlenek, és vitték tovább ősi mesterségüket. 1859-ben alapították az első műmalmot, 140 dolgozót állítottak munkába az üzemben, lisztet exportáltak Ausztriába, Németországba. 1885-ben nyitotta meg kapuit az Eperjesi Népbank Kályhagyár nyolcvan alkalmazottal, az utóbbi a millenniumi kiállításon kitüntetést is nyert. Létezett még sajtógyár, tejszarnok, sertéshizlalda, és hat országos vásárt rendeztek évente, ám ennek ellenére a város ebben az időben nem nevezhető dinamikus fejlődő településnek. A lakosságon belül egyre nagyobb súlyt kaptak a zsidó tőkésék mellett a városba beköltöző nemesek.⁵⁶

Eperjes társadalmának vezető rétegét a 19. században a vármegyei törvényszék alkalmazottai, a járásbíróság, a pénzügyi igazgatóság és más állami hivatalok alkalmazottai és a városi tisztviselők adták. Ugyanakkor nyolcvannál több tanár és tanárnő élt a város falai között, ami tekintélyes szám a teljes lakossághoz képest (érthető a sok iskola miatt). A 18–19. században a környező falvakból egyre több szlovák paraszt és iparos költözött be a városba. Ezeknek a változásoknak köszönhetően a lakosság felekezeti összetétele úgyszintén megváltozott, a hajdani erős evan-

⁵⁵ Tóth Sándor (1912): *Sáros vármegye monográfiája*. III. köt. 495.

⁵⁶ Dziák Sándor (1915): *Eperjes topográfiai növekedése és társadalmának átalakulása 1850-től*. Attila Nyomda, Budapest.

gélikus réteg elvesztette korábbi jelentőségét, mennyiségi tekintetben a katolikus lakosság számbeli fölénye immár visszavonhatatlan lett.

	Római katolikus	Görög katolikus	Evangélikus	Izraelita
1782	4484	0	1314 ⁵⁷	0
1851	5604	793	1158	82
1910	10 160	1744	1304	2673

Eperjes lakosságának felekezeti megoszlása 1782-ben, 1851-ben és 1910-ben.

(Forrás: Népszámlálások, 1782, 1851, 1910.)

Eperjesen működött a Széchenyi kör, a Rákóczi Katolikus kör, a Sárosmegyei Gazdák Szövetsége, és megjelent az *Eperjesi Lapok*, valamint a *Sáros* és az *Eperjes*.

Amikor Hazslinszky Frigyes a kollégiumba került, az ifjúság a két Vachot, Sárossy, Kerényi, Tompa és Petőfi hatása alatt állt. Hazafias, magyar irodalmi összejöveteleket és gyűléseket tartottak. Három tanár vezette őket: Munyay Antal a teológiáról, Csupka András a jogi tanfolyamról és Vandrák András; hozzájuk csatlakozott a fiatal tanár.

Frigyes 1846. december 26-án kötött házasságot Putz Teréziával, Putz Sámuel eperjesi kereskedő és Jermy Zsuzsanna lányával. Esküvői tanúik Munyai András és Vandrák András voltak.⁵⁸ Felesége evangélikus német kereskedősaládból származott: apja és nagyapja vagyonáról legendák keringtek, anyja pedig David Jermy késmárki ezüstműves lányaként született. Feleségének testvére, Frederike is kereskedőhöz ment férjhez, Dietz Gusztáv ungvári vaskereskedőhöz, akinek a fia Mágócsy-Dietz Sándor volt. (Az ő lányait vették feleségül Kachelmann Károly és Oszkár.) Az unokaöcs azonban nagybátyját követte a pályán, botanikus lett, mégpedig nem is akármilyen: tizenhárom különböző növényfajt neveztek el róla később. Terézia másik húga egy késmárki gyógyszerésszel kötött házasságot.

A forradalmi események a negyvenes évek végén és a rá következő fejlemények az eperjesi kollégiumban is éreztették hatásukat, és rányomták további sorsára bélyegüket. A március 15-i megmozdulást és az országos demokratikus változásokat a tanárok és a diákok többsége lelkesedéssel fogadta. Az intézet már korábban is a demokratikus erők központjaként működött a városban, s nem véletlen, hogy az egykori diákok közül került ki a forradalom több nagy egyénisége (Kossuth, Dessewffy, Irányi, Pulszky Ferenc és Görgey). Miután kitört a fegyveres konfliktus, nem lehetett az iskola rendes tanítási menetét fenntartani. 1848. május végén beszüntették a tanítást, és az elkövetkező hónapokban a diákok és a ta-

⁵⁷ Evangélikus és református egyben.

⁵⁸ ŠOAP Matriky, č. 920: *Eperjes, Evangélikus a. v. német-magyar halotti és házassági anyakönyve 1842–1861.*

nárok közül is sokan személyesen részt vettek a harci eseményekben. A Kollégiumban még tavasszal megalakult Benczúr József vezetésével a 46 személyből álló nemzeti gárda, amelynek egyenruháját Hazslinszky Frigyes, Vandrák András és Schiller Salamon is magára öltötte.⁵⁹ Egyedül a decemberi kassai csatában vettek részt. Mielőtt a császári hadsereg elfoglalta volna Eperjest, egyesek elmentek a magyar hadsereggel, a többieknek viszont alkalmazkodniuk kellett az új helyzethez. A következő hónapokban megsérült a Kollégium épülete, ráadásul nyáron az orosz intervenció hadsereg el is foglalta, és kórháznak, katonai raktárnak, valamint kaszárnyának alakította át. A tanárok nem kaptak fizetést, ezért egy idő után azt kellett kérniük, hogy szüneteltesék az ösztöndíjakat. Igaz, ekkor már tanítás sem igen folyt, így az ösztöndíjakat szétoszthatták a tanárok között. Hazslinszky Frigyes mint nemzetőr 1848. december 10–11-én részt vett a kassai csatában, ahol mellette esett el az egyik tanártársa. Ettől a személyes élménytől megrettenve nyomban hazamenekült, hogy tehetségét inkább a tanítás és a tudomány terén kamatoztassa. Később viszont ott találjuk a pátens ellen küzdő protestánsok soraiban.⁶⁰

A szabadságharc után, 1849. október huszonnegyedikén hozta létre a császár a K. K. Kaschauer prov. Distrikt-Schulbehördét, amely a katonai miniszteri biztos felügyelete alatt a kassai helytartótanácsi osztály megalakulásáig működött.⁶¹ 1850. február 10-én Haynau felfüggesztette a magyarországi protestáns egyházak alkotmányát, és elmozdította az egyházak vezetőit hivatalaikból, a szuperintendensek helyett adminisztrátorokat nevezett ki, s a világi gondnokságot is megszüntette.⁶² Mindezek mellett a Leo Thun nevéhez fűződő *Entwurf der Organisation der Österreichische Gymnasien und Realschulen* szervezetét 1850. december 20-án a 473. sz. rendelet útján kiterjesztették Magyarországra és a protestáns iskolákra is. Ennek megfelelően kellett működjének, különben elvesztették ahhoz fűződő jogukat, hogy államilag elfogadott bizonyítványt állítsanak ki. Bevezették a szakrendszert: nyolc osztályban nyolc tanárnak kellett tanítani, választott vagy kinevezett igazgató irányítása és közvetlenül kormányfennhatóság alatt. A jogi és teológiai tanfolyamokból önálló akadémiát kellett alakítani. Német, magyar és szlovák nyelvű oktatást is előírt a rendelet a matematika és a természettudományok terén. A tanárok tisztában voltak vele, hogy mindez fejlődés ugyan, mégis úgy érezték, hogy az idegen birodalmi akarat rájuk kényszerítése a nemzeti jelleg

⁵⁹ Hörk József: i. m., gárdatagok jegyzéke a mellékletben. 51.

⁶⁰ *Vasárnapi Újság*, 43. évf., 48. sz., 1896. november 29., 797–798.

⁶¹ Politikai háttéréhez: Zachar Péter Krisztián (2008): *Ellenforradalom és szabadságharc: Az 1848. őszi nyílt dinasztikus ellenforradalmi fordulat politikai-katonai háttere, szeptember 29. – december 16.* L'Harmattan Kiadó, Budapest.

⁶² Vandrák András (1867): *Az Eperjesi Egyházkerületi Ág. H. Evangélikus Collegium múltjának és jelen állapotjának vázlatos rajza.* Staudy Antal, Eperjes.

és egyúttal az autonómia elvesztését jelenti. Másfelől nem volt megfelelő anyagi fedezet ilyen mérvű fejlesztések megvalósításához, ráadásul Muray 1849-ben elhunyt. Egyszersmind német lett az oktatás nyelve, megváltozott az iskolaév kezdete, és egészen 1855-ig korlátozták a katolikusok képzését a protestáns iskolákban.

Nehéz helyzetbe jutott a híres eperjesi kollégium, ahol nemrégiben még Petőfi és Kossuth is tanult. Az osztrák kormány kezdettől fogva elenséges szemmel nézte a Kollégiumot, így Bécs semmiféle támogatást nem nyújtott neki, sőt a következő években több adminisztratív lépést is tett helyzete ellehetetlenítésére. Az ezt követő években mind Vandrák, mind Hazslinszky számos ajánlatot kapott; az előbbi Sopronba, az utóbbit Pozsonyba hívták tanítani, ők azonban mindvégig kitarítottak az iskola mellett. Újabb problémát jelentett a Kossuth-bankók megszüntetése, a pesti Nemzeti Bank értékpapírjainak az elégetése, miáltal az intézmény szinte a teljes vagyonát elvesztette. Továbbá az iskolának több támogatójától is meg kellett válnia a szabadságharc bukásának következtében. Az evangélikus egyház tiszai kerületétől végül két tanári állásra és a teológia egy osztállyal való kiegészítésére kaptak anyagi támogatást. 1851-ben tovább nehezítette az iskola sorsát, hogy Csupka is meghalt, és némi küszködés után a következő évben be kellett zárni a jogi tanfolyamot. Az 1851/52-es tanévben csupán 260 diák tanult itt, ami alig több mint a fele a forradalom előtti létszámnak, s az újonnan felvettek majdnem fele Eperjesről vagy Sárosról érkezett.⁶³ Mindezek ellenére a 73 evangélikus tanuló mellett továbbra is 40 katolikus, 15 református és 12 zsidó vallású volt. Ugyanebben az évben az iskola 12 tanárából kilenc németnek vallotta magát: politikai nézeteiket és nemzetiségüket nyilván tartották. Hazslinszky Frigyes, Vandrák és Herfurth változatlanul magyarnak vallotta magát a jegyzőkönyvben is.

Kemény munka az intézményért, a tudományért és a hazáért

A nagy nehézségek után, 1855-ben végül a kormány nyilvánosnak ismerte el a kollégiumot, ekkor felemelték a tandíjakat, és kamatot kértek az adósoktól, így a tanárok fizetését is meg lehetett emelni; ez utóbbi ekkoriban 400 és 600 forint között mozgott, ami már megközelítette az állami iskolák tanárainak a fizetését.⁶⁴ A legnagyobb segítséget az egyházkerület mellett Gusztáv Adolf egyesületétől kapták. Hazslinszky, aki egyben az intézmény pénztárosaként is dolgozott, maga kezdte rendezni az adósok és a kollégium viszonyát: 1858-ban bejárta Zemplént, majd

⁶³ ŠOAP EKP 249: *Eperjesi Egyházkerületi Collegium Anyakönyve. 1840/41–1870/71.*

⁶⁴ ŠOAP EKP 266: *Informationes de Professoribus 1853/54.*

1860-ban Gölnicbányára utazott. Utazásait egyben arra használta fel, hogy pénzt gyűjtsön adományok formájában. E tevékenysége időnként meglepetésekkel is szolgált: 1858. április elsején jelentette, hogy 75 forint helyett két hordó bort kapott, de 32 forintnál többet senki sem ajánlott a borért, s kérdezte a kollégiumot, most mit tegyen. Az iskola úgy rendelkezett, hogy a tanárok vegyék át a bort 40 forintért, amelyet a fizetésükből levontak. Frigyes nehéz helyzetbe került akkor is, amikor Pulszky Ferenc felemelte a kollégiumi tőkék kamatlábát, amelyet neki kellett „keresztülvinnie”, valamint az addig be nem táblázott öt kötelezvényt, amelyből kettő Pulszky Károly örököseié volt. Ekkor levélben kérdezte a tanfelügyelőt, hogy mit tegyen, vajon rájuk is vonatkozik-e a döntés.⁶⁵ Később a kormánnyal össze is vezett, amikor Pulszky Ferenc ezerforintos tartozását annak elkobzott vagyonából nem kapta meg, s amikor mégis odaadták, hatalmas adóval terhelték meg. Hiába adták még a földszinti termeket is bérbe, sok tanár hagyta el a pályát a nagy nehézségek miatt, hiszen a legtöbb helyen még az elemi iskolák is nagyobb fizetést adtak az ittenieknél.

1856-ban állami segélyhez folyamodtak, de kérelmüket elutasították. Még ugyanabban az évben Hazslinszky Bécsbe látogatott a Természettudományi vizsgálatok nagygyűlésére, és a kollégium az üres kasszából száz forintot szavazott meg támogatásra, remélve, hogy útja egyben adományok szerzésében is sikerrel jár. 1861-ben az igazgatóság Karl Lintner professzort küldte Németországba pénzt gyűjteni, és a külföldi segítségben Kossuth kezdeményezése is közrejátszott, aki befolyását latba vetve, mint az intézet volt diákja, a brit protestánsokhoz fordult segítségkéréssel.⁶⁶ Ebben az évben (1861) a diákok összetétele továbbra is vegyes maradt: 61 evangélikus, 31 zsidó, 24 katolikus és 18 református, s valamivel több mint egyharmada származott a megyéből.⁶⁷ Ekkor 13 tanár tanított az iskolában, kiknek fizetése továbbra sem nőtt, csak a teológiai és jogi kurzus dékánjai kerestek évi ezer aranyat. Megújult viszont a kétéves jogi fakultás, amely egészen 1876-ig fennmaradt ilyenformán.

E körülmények között mégis sikerült újra megnyitni a jogi fakultást két évfolyammal. 1867-re az iskola vezetősége szerette volna az alapítás kétszáz éves évfordulója alkalmából felújítani az épületet. Rochlitz Kálmán, egykor eperjesi diák 1863-ban ajánlatot tett Melbourne-ből, hogy – hálájának a jeleként – nyit egy bazárt Ausztráliában hazai tárgyából, amelynek jövedelmét az építkezésre lehetne fordítani. A tanároknak tetszett az ötlet, kétezer tárgyat küldtek ki kb. tízezer forint értékben és 1880 forint készpénzt. A következő évben azonban csődbe ment a vállal-

⁶⁵ Hazslinszky Frigyes levele Pulszky Ferenchez. OSZK Kézirattár, Fond VIII/407.

⁶⁶ Hörk József (1894): *Kossuth Lajos Eperjesen*. Eperjes.

⁶⁷ ŐSOAP EKP 249.

kozás, mire Rochlitz azt javasolta, küldjék a tárgyakat Londonba, hogy ott eladhassák. Ezt viszont már a vezetés és a különbizottság – amely az ügy kezelésére jött létre, s aminek Hazslinszky is tagja volt – sem tartotta méltónak az iskola hírnevéhez. Időközben kiderült, hogy az iskola hagyományosan is nagy pártfogója, a Pulszky család, azaz Pulszky Ferencné és fia, Ágost (a Társadalomtudományi Társaság egyik alapítója) sem tud anyagi támogatást nyújtani; úgy döntöttek tehát, hogy sorsjátékot szerveznek. Hatvanezer sorsjegyet készítettek, amelyek akkor sem fogytak el, amikor a sorshúzást elhalasztották 1867 őszére. 1866-ban mégis belefogtak a templom felépítésébe, amit az 1867. szeptember 10-i ünnepélyre át is adtak. Az építkezés 34 408 forintba került, amelyhez 6996 forintot a kasszából kellett kivenni. Mindezek ellenére Hazslinszkyknak sikerült elérnie, hogy az 1859-ben még csak 27 284 forintnyi készpénz tőkét 1863-ra 68 747 forintra emeljék, majd 1865-re 91 001-re, 1870-re 96 652-re, 1876-ra pedig 260 000 forintra duzzasszák fel. Ezekért az eredményekért kitüntették, és a tiszteletdíját felemelték 50-ről 150 forintra. 1873-ban, majd 1884-ben folytatták az építkezést, ekkor állami támogatást is kapott az iskola, és 1887-re, a tűzvész után a munkálatok is befejeződtek. 1884-ben lett a teológiai képzés négyévéssé. A tanárok fizetése ekkor érte csak el az állami iskolák tanáraiét: 1000 aranyat.⁶⁸ Hazslinszky ugyan 1874-ig volt pénztáros, de még 1878-ban sikerült Budapesten 3670 forintot gyűjtenie a kollégiumnak. A korábban elutasított állami segély helyett csak 1873-ban sikerült Vécsey Tamásnak, a korábbi eperjesi tanárnak országgyűlési képviselőként kiharcolnia 20 000 forint kölcsönt, azt is rossz feltételek mellett, úgyhogy az iskola igyekezett mihamarabb visszafizetni.⁶⁹ Hazslinszky Frigyes ezért a tevékenységéért 600 aranyat kapott, továbbá lakást a kollégium épületében és 1/15-öd részt az iskola káposztaföldjéből. Ugyanezt a fizetést kapta a hatvanas években is, kiegészítve a 150 arany felügyelői pótlékkal és a rektori 200 arannyal. Ám ekkor sem hagyta cserben a Kollégiumot, pedig Pesten az egyetem botanikai tanszékét is felajánlották számára.

A kiegyezés után sokat javult a Kollégium helyzete. A jogi képzés is négyéves lett egy minisztériumi döntés alapján, és 1872-ben a fiú tanítóképző intézet a gyakorló népiskolával Nyíregyházáról Eperjesre költözött. Az újonnan felvett 155 diák közül 1870-ben mindössze 31 származott Sáros vármegyéből, a többiek nagyrészt a környező megyékből kerültek ide. 64 evangélikus diák mellett 41 református, 24 zsidó, 20 katolikus, 5 görög katolikus és egy pravoszláv tanult az intézményben.⁷⁰ A következő évben a diákok összlétszáma 375 volt (közülük 213 evangéli-

⁶⁸ ŠOAP EKP: *A professzorok fizetésének kimutatása az 1885/86 és 1886/87 években.*

⁶⁹ Mayer Endre: i. m.

⁷⁰ ŠOAP EKP 249.

kus), és már 22 tanár tanított az iskolákban.⁷¹ A Kollégium a dualizmus alatt tovább fejlődött: 1892-ben már 40-en tanítottak itt, a rektor hatásköre már csupán az iskolák közös ügyeire korlátozódott, az akadémiák élén dékán, a tanárképző és a gimnázium élén pedig igazgató állt. Kollektív igazgatási szervként működött az igazgatói képviselő, és az intézmény életét három bizottság irányította: munka-, pénzügyi és ellenőrző bizottság.⁷² Az állami támogatás elnyerése után rendeződtek az anyagi problémák, a régi alapokhoz ekkor tíz továbbit kapcsoltak, amelynek alaptőkéje elérte a több tíz ezer aranyat.

A korban újjáéledő szervezeti tevékenység nem fogható a negyvenes évekéhez, nem bírt már akkora politikai és társadalmi jelentőséggel, inkább a nacionalizmus, a magyarosítás hatott az ekkoriban alapított szervezetekre. A hatvanas években működő Szlovák Társaság (Slovenská Spoločnosť), a későbbi Kolo tagjai között olyan nevekkel is találkozhatunk, mint Pavol Országh Hviezdoslav. Megújult a Magyar Társaság, de kis létszámúak voltak a magyar, német és szlovák homiletikus társaságok, valamint számtalan önképzőkör, hivatásfejlesztő egyesület működött a jogakadémián és a tanítóképzőn. A magyarosító légkör negatívan hatott az iskola életére, miután szigorúan büntettek minden pánszláv tevékenységet. Így például 1882-ben „titkos pánszláv egyesület” alapítása és abban való tevékenysége miatt kizárták a jogakadémia egyik diákját, Marsall Gusztávot és nyolc társát a tanítóképzőről.⁷³

Eperjesre kerülve Hazslinszky Frigyes már 376 fajból álló növénygyűjteményt mutatott be a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók eperjesi ülésén, amelynek minden példányát a város környékén szedte. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társaságát (MOTT) 1841-ben német mintát követve hívta életre Bene Ferenc és Bugát Pál. A Társaság majd egy évszázadig (1841–1933) működött, azonban szervezetét tekintve eltért a német mintától. Az MOTT állandóan működő központi bizottmánnal rendelkezett, s az előadásokat szakcsoportokban tartotta. Az eredeti orvosi, természettudományos jellegét a Társaság ugyan a későbbekben is megőrizte, de a szakcsoportok az 1840-es évektől kiegészültek az archeológiai és a szociológiai csoportokkal. A Társaság megalapítása fordulópont volt a magyar természettudomány intézményesülésének történetében; tagjai között a tudományos élet számos kiválóságát megtalálhatjuk. A szervezet működése során mindig más városban tartotta éves nagygyűlését, fennállása során összesen negyvenet. Az alakuló vándorgyűlést még abban az évben követte a második, ugyancsak Pesten tartott összejövetel, majd a szabadságharc kitöréséig évente hívták össze a ván-

⁷¹ ŠOAP EKP 12: *Az Eperjesi Evang. ker. Collegium 1871/72. tanévi Értesítője*. Eperjes.

⁷² *A Tiszai Á. H. Ev. Ker. Coll. Értesítője az 1892/93 iskolai évről*.

⁷³ *Az Eperjesi ker. ev. Coll. Értesítője az 1881/81 évről*. Kassa.

dorgyüléseket. Ezek elnökeinek az adott hely legtekintélyesebb főura-
it, főpapjait nyerték meg, általában az alelnökök és a titkárok kerültek
ki a tulajdonképpeni tudományművelők közül. A vándorgyűlések egyik
legjelentősebb tevékenysége éppen természetükből következett. Mivel a
vándorgyűléseket más-más helyeken rendezték meg, alkalom nyílt egy-
egy terület sajátos kérdéseivel alaposan foglalkozni és az országos közvé-
lemény figyelmét irántuk felkelteni. A vándorgyűlésekkel kapcsolatban
számos kiadványt tettek közzé: a rendszeresen megjelenő *Munkálatok*-
ban helyet kapott a gyűlési események ismertetése mellett az előadások
szövege; továbbá a rendező város vagy a hozzá kapcsolódó nagyobb tá-
jegység tudományos igényű leírását és még több más tudományos köny-
vet is kiadtak.

Ekkoriban fordult a tudomány és Hazslinszky Frigyes érdeklődése is
a gombák felé. A kezdeti sikertelenségek azonban némileg eltántorították,
így először a fiatalkori gyűjtéseit dolgozta fel,⁷⁴ majd belekezdett
ifjúkori álmának a megvalósításába: az egész magyar flóra feldolgozásá-
ba. Kitartó és fáradságos munkával, lassan haladt, mégis siker koronázta
ez irányú törekvését. Korai mikroszkopizálással ő kezdte meg úttörőként
a magyar kriptogám flóra feltárását. 1864-ben tanítványai buzdítására
megírta az *Északi magyarhon virányát*, majd 1872-ben a *Magyarhon edé-
nyes növényeinek fűvészeti kézikönyvét*. Az előbbi az első magyar tényle-
ges növényhatározó.⁷⁵ 1867-ben jelent meg *Magyarország s társországa
moszatviránya*, amely a virágtalan növényekről szól; 1870-ben a mosza-
tokról, majd 1884-ben a zuzmókról írt könyvet; 1885-ben *A Magyar bi-
rodalom mohflórája* címmel az egész ország moháit ismertette, 1864-től
pedig a munkássága legnagyobb részét kitevő gombákkal foglalkozott,
amelyekről 1875-től összefoglaló műveket is írt, összesen hét nagyobb al-
kotást és számtalan kisebbet. Nemcsak új fajokat fedezett fel (több mint
százat, bár ez a korszak növénytudományában nem számított kimagas-
ló eredménynek), hanem azok leírásában is a lehető legnagyobb tökéle-
tességre törekedett. Jurányi Lajosnak írta: „mert egy faj részletes ismerete
több örömet okoz, mint 100 új faj feltalálása a jelenkori botanikus újdonszok
szellemében.”⁷⁶ Tenyésztő kísérleteket végzett és kezdeményezett szerte
az országban, valamint rendszerezte eredményeit; fél évszázadnyi mun-
kássága során kiadott műveinek a száma meghaladta a százat. Ásvány-
tani, állati és egyéb gyűjteményét az eperjesi kollégiumnak ajándékozta,

⁷⁴ Hazslinszky Frigyes (1864): *Beiträge zur Kenntniss der Karpathenflora*. (Verhandlungen der k. k. zoologisch-botanischen Gesellschaft in Wien, Frueher: Verh. des Zoologisch-Botanischen Vereins in Wien. 9.) 7–26.

⁷⁵ Hazslinszky Frigyes (1864): *Északi Magyarhon viránya*. Kassa; Hazslinszky Frigyes (1872): *Magyarhon edényes növényeinek fűvészeti kézikönyve*. Pest.

⁷⁶ A faj meghatározásánál az alakzati szempontok mellett a fejlődés jellegzetességeit is figyelembe vette, s így kisebb alaktani eltéréseket még egy fajba sorolt.

kövületei a Földtani Intézetbe kerültek, kb. 11 200 fajt felölelő növénygyűjteménye pedig a Nemzeti Múzeumé lett.

Az „értelmiségi úriember”

Munkájával másokat is segített, ám az anyagi hasznot átengedte, s visszavonultan beérte a tudományos sikerekkel, sőt cikkeivel igyekezett a gazdasági életet is segíteni: a *Gazdasági Lapok* 1866. évi számaiban közölt talajtani cikksorozata ezt bizonyítja. Már 1860-ban jelentette, hogy Felső-Magyarországon sikerült a cementgyártásnak és a malomkőbányászatnak híveket szereznie. Szakmai tevékenységét maga szerényen jellemezte: „*Saját munkálkodásomról alig közölhetek valamit, mert csak lopva foglalkozhatom a tudománnyal sok profán foglalatosságom miatt, melyre sok mellékes hivatalom kényszerít.*” Emellett ellátta a kollégium tanári, majd később tíz alkalommal a rektori és kétszer a gimnázium igazgatói teendőit is. Olykor még tantárgyakat is oktatott, ha szükségessé vált: történelmet, németet, latint, rajzot, nemzetgazdaságtant és héber nyelvet. Elkötelezetten tanár volt, tanított a teológiai akadémián héber nyelvet, a jogakadémián nemzetgazdaságtant, s a tanítóképzőn rajzot is, pusztán azért, mert a kollégiumnak nem jutott pénze tanerőre, és csak így tudta megóvni az intézményt a bezárástól. S végül vezette a Szirmay-könyvtárat is. Mindezt igen szerény anyagi ellenszolgáltatásért tette, hiszen mindvégig csak középiskolai tanítói státuszban maradt, ahová 1846-ban meghívták. Kezdetben 120 arany fizetést kapott, és ugyanennyit a könyvtár vezetéséért. A megszokottól eltérően már az ötödik osztályban magázódott, de még a nyolcadikban is letegezte egy-egy tanítványát, ha az nem készült rendesen, amitől az illető „kegyvesztett lett” egészen addig, amíg meg nem tanulta a leckét. Ha azonban érdekelte valamelyik diákját a tananyag, akkor az órákon kívül szívesen foglalkozott vele; gyakran kirándult a gyerekekkel, vagy megmutatta nekik az azonosítás céljára külföldről kapott növényeket. Bár nem volt jó szónok, mégis szerették az óráit, mert nem a tudás mennyiségét tartotta fontosnak, hanem a megértést, így gyakran színesítette előadásait történetekkel, és igyekezett önállóságra nevelni diákjait.

„*A jó tanár vagy annyit tesz, a mennyi tehetségétől, munkaerejétől telik, vagy nem tanár!*” – mondta saját szavaival.⁷⁷ Tanárként és emberként is a gondolkozás fejlesztésére helyezte a hangsúlyt, az érzelmek nemesítésére, így lett az eperjesi kollégium egyik legfőbb vonzereje Vandrák András mellett. 1896. november 16-án hunyt el szívinfarktusból, de élete utol-

⁷⁷ Mayer Endre (1897): Hazslinszky Frigyes emlékezete. In: *Az eperjesi Ág. Ev. Ker. Kollégium értesítője*. Eperjes.

só óráiban is csak a munkával foglalkozott. A szórakozást sosem kereste, egyedüli hobbija a kis kertje volt, saját gyűjtéseinek és nemesítéseinek a tárháza; mértékletesen élt, ételben, italban és ruházatban is az egyszerűséget kedvelte. Meggyőződését lassan alakította ki, de kitartott mellette, a tudományos viták inspirálták, de ha bármi személyeskedés vegyült bele, kitért előle.

A természet szeretete és közelsége számára a harmóniát és az örök isteni gondolat nyomait jelentette. A természet „a világ nagy templomá”-t jelentette számára. Bár néha az a vád érte, hogy vallástalan, ám maga írta 1874-ben a teológia fennmaradása érdekében: *„Mostoha időkben, hatalmas ellenséggel szemben alapíták őseink ez intézetet, s gondoskodtak ennek jólétéről, mi pedig kedvezőbb viszonyok között, midőn szentesített, sérthetetlen törvény oltalma alatt, a vallásszabadság teljes oltalmában vagyunk, sokkal kevesebbre, az átvett örökség ápolására elégteleneknek vagy éppen képteleneknek vallanók magunkat? Bizony, bizony nem anyagi, hanem inkább szellemi szegénységünkben, a jóakarát hiányában, a protestantizmus szent ügye iránti vétkes részvétlenségben rejlik ily képtelenség valódi oka.”*⁷⁸

Bár a társadalmi életben és a politikában, városi, megyei közügyekben nem vett részt közvetlenül, hazaszeretete és a tudomány iránti elhivatottsága ekképp nyilvánult meg Jurányi Lajoshoz 1873-ban írt levelében: *„Szegény az ország, roppant szegény, mert nem látják át, hogy csak tudományos műveltségünk felsőbbsege lesz képes megbódítani a nemzetiségek tarkaságát.”* Szakadatlanul munkálkodott, hogy legyőzze a *„leküzdhetetlen közönnyt, a mely fullasztó légkörrel veszi körül a tudóst, és a melyet társadalmunk vezérfiai ma sem ismernek fel eléggé, és melynek gyógyításával nem törődnek”*.⁷⁹ Hasonlóképp elhivatott kísérletet tett a magyar nomenklatúra kialakítására, fejlesztésére a növénytanban, amely területen ekkoriban még a latin és a német nyelv számított általánosnak. Lényegesen kisebb sikerrel járt ezen a téren; talán a külföldről hazatérő családban beszélt német nyelv miatt nem volt érzéke a magyar nyelvhez, talán azért, mert távol esett a nyelvújítás központjától. Mint tanár, még nem a szigorú, poroszos elvek szerint tanított, s bár korát megelőzve alkalmazta a demonstratív módszereket, talán utoljára ő tanított tankönyv nélkül. A táblán vezette le a feladatokat, a matematikai összefüggéseket, s diákjaitól elvárta, hogy otthon dolgozzák ki a feladatokat, az iskolai jegyzeteiket: a könyvből történő magolás helyett ezzel is a megértést igyekezett elősegíteni.

E szerény életvitel ellenére és az anyagi haszonlesés kerülése mellett 1873-ban mégis arra kényszerült, hogy eladja egyedülálló paleontológiai gyűjteményét, amelyet huszónhét évig gyűjtött, „mert szegénysége nem

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ König Gyula (1897): Bolyai “Tentamen”-ének új kiadása. *Akadémiai Értesítő*, 8. sz. 412–416, 413.

győzi tovább az irodalmat, mert adóssága van, melyet törleszteni kell”.⁸⁰ A Nemzeti Múzeumnak ajánlotta fel a gyűjteményt, melyért 1500 forintot kapott, habár neki nyilvánvalóan sokkal több pénzébe és energiájába került a több mint 1500 darabos kollekciónak, amelyben egyedülálló lenyomatok is találhatóak az eocén és a miocén korból. Ez utóbbi fajok közül négyet ő maga fedezett fel, és róla kapták a nevüket is. Később egyik növénygyűjteményét kellett szerény életjáradékért átengednie a kollégiumnak. Csak a nyolcvanas évek hozták számára bizonyos javulást a pénzügyeiben: jövedelme ekkor, a fizetésemelés következtében, 1353 aranyat és 96 krajcárt tett ki.⁸¹

Nevét külföldön is ismerték, hiszen tanulmányai német, angol⁸² és francia folyóiratokban jelentek meg; hatalmas levelezést bonyolított le európai, amerikai és ausztrál kollégáival, akiket nemcsak növényekkel, hanem időnként még mikroszkóppal is megajándékozott. 1846. november 14-én Kubinyi Ágoston már javasolta, hogy válasszák a Magyar Tudományos Akadémia tagjává, de csak 1863. január 13-án lett az Akadémia levelező, majd 1872. május 24-én rendes tagja.⁸³ 1886-ban a Természettudományi Társulat tiszteleti,⁸⁴ 1888. február 1-én a Magyarhoni Földtani Társulat levelező tagjává választották. 1889-ben a párizsi Societé Mycologique de France alapító tagja lett, és számos más tudományos társulat is a tagjává választotta.⁸⁵ Neve Kitaibel mellett említhető a hazai növényvilág megismerésében, tizennégy növényfajt neveztek el róla.

Csendesen, munkálkodva élt, s ahogy gyermekkorában megígérte a szüleinek, nem is tartotta magát tudósnak. Mindezek alapján semmiképp sem állítható tehát, hogy Hazslinszky Frigyes hasonlított volna arra a mikszáthi dzsentrre, akit az író regényeiből, novelláiból ismerünk, s akinek mind az életvezetése, mind az értékrendje, a világnézete távol állt a szorgos építéstől. Habár 1890. november 16-án Ferenc József megerősítette a családot nemességében, és engedélyezte számukra a hazslini

⁸⁰ Hazslinszky Frigyes levele Pulszky Ferenchez, OSZK Kézirattár. Fond VIII/407.

⁸¹ ŠOAP EKP: 173.

⁸² Csak 55 éves korában tanult meg angolul, hogy az angol közleményeket eredetiben olvashassa.

⁸³ *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny*, XXX. évf., 9. sz., 1896. november 29., 180.

⁸⁴ *Természettudományi Közlöny*, XVII. köt., 1886. 102.

⁸⁵ 1846: a Sáros megyei gazdasági egyesület tiszteleti tagja, 1847: a k. m. természettudományi társulat rendes tagja, 1852: a bécsi Zoologische-Botanische Gesellschaft rendes tagja, a prágai Naturhistorische Verein levelező tagja és a regensburgi növénytan-társulat levelező tagja, 1855: a bécsi k. k. Geologische Reichs-Anstalt levelező tagja, 1856: a pozsonyi Verein für Naturkunde levelező tagja, 1863: a hegyaljai Bormívelő Egyesület tiszteletbeli tagja, 1872: a kassai kereskedelmi és iparkamara levelező tagja, 1874: a Magyarországi Kárpátgyesület választmányi tagja, 1879: a breslauer Schlesische Gesellschaft für vaterl. Cultur levelező tagja, 1889: az Eperjesi Kollégium jogi és teológiai akadémiai ifjúsági egyesület tiszteletbeli tagja.

predikátum használatát,⁸⁶ ennek jelentése semmiképpen sem állítható párhuzamba a 19. századi „*nem írok, nem olvasok, én magyar nemes vagyok*” képpel, különösen, hogy Hazslinszky Frigyes nem is tartotta magát nemesnek. Műveltségére jellemző, hogy németül, latinul, szlovákul, görögül, héberül és franciául, valamint angolul is tudott.⁸⁷

Az életmű jelentősége: összefoglalás

Mindennek a tényleges jelentősége természetesen abban rejlik, hogy Hazslinszky Frigyes személye és mindaz, amit képviselt, nem kivételes. Egy jól körülhatárolható és létező társadalmi entitás része volt ő, egy, a felvidéki városokban sajtóságosan polgári értékrendet képviselő, nemesi és magyar származású rétegé, mint ahogy a tanulmány második részében majd látni fogjuk. Az Eperjesi Kollégium sajtóságosan humanisztikus légköre természetesen nem nevezhető átlagosnak, így például mind a tanárok, mind a diákok között számos olyan személyt találunk, akik hasonló értékrendet vallottak. Csak egy további példa: a Kollégium diákja volt például Bánó Miklós is, a humanisztikus gondolkodású, európai kultúrát reprezentáló, művelt ember, aki sárosi ősi nemesi családból származott; mind ő, mind pedig a családja fontos szerepet játszott az ország történetében. Személyében ráadásul éppen a századvégi dzsentrilegerősebb részének, a birtokait még töredékeiben megtartó, egyben hivatalt is vállaló középnemességnek a reprezentánsát ismerhettük meg.

⁸⁶ Oklevél kelt: Bécs. 1904. július 21., Liber Reg. LXXI. 305.

⁸⁷ ŠOAP EKP: 150.

AZ ÜGYVIVŐ SAJTÓKAPCSOLATA. BERNARD GWERTZMAN ESETE A MAGYAR HÍRSZERZÉSSEL

Pál István

Összefoglaló:

Miután 1963-ban a legfontosabb nyugati-európai országok többsége nagyköveti szintre emelte a diplomáciai viszonyt a Magyar Népköztársasággal (MNK), Radványi János washingtoni ügyvivő arra a (lehetetlen) feladatra vállalkozott, hogy egyidejűleg közvetítsen a vietnámi háború hadviselő felei között és érje el a magyar–amerikai kapcsolatok helyrehozatalát. Céljai elérésében számított az államszocializmus iránt valamegyest megértő / kevésbé ellenséges amerikai újságírók fiatal generációjára, amelyet pl. Bernard Gwertzman képviselt. Ám amint kiderült, hogy Péter János külügyminiszter rendezési tervét Ho Si Minh egyáltalán nem támogatja, az ügyvivő kiábrándult az államszocialista rendszerből, és átállt az Egyesült Államokhoz. Ez pedig akár azt is jelenthette, hogy a legfontosabb sajtókapcsolat felhasználása időközben más irányt vett...

Kulcsszavak: vietnámi háború, közvetítő, Radványi-ügy, Magyarország imázsa, hírszerzés

Abstract:

Shortly after the majority of the most important Western European states had elevated the diplomatic relations to the Hungarian People's Republic to ambassadorial level, Janos Radvanyi, charge d'affaires in Washington, undertook the (impossible) mission that he would mediate between the belligerents of the Vietnam War and reconstitute American-Hungarian relations. For this purpose, he relied on the more understanding / less hostile American journalist of the younger generation that was represented by Bernard Gwertzman. But as soon as it was unfolding that Ho Chi Minh did not at all support the peace settlement plan devised by Foreign Minister Janos Peter, the chargé d'affaires disenchanted the state socialism and defected to the United States. It could have just as well meant that the role of the most important press contact was taking another direction...

Keywords: Vietnam War, mediator, Radvanyi-affair, the image of Hungary, intelligence

Bevezetés

1963 áprilisában „Váradí” (Varga István sajtóattasé és külpolitikai referens)¹ kapcsolatba került a Washington Evening Star két munkatársával:² Edward Prima belpolitikai és Bernard Gwertzman külpolitikai szerkesztővel.³ Varga István (rendőr főhadnagy)⁴ és a fiatal riporter onnantól szinte heti rendszerességgel találkoztak, számtalan rövidebb-hosszabb beszélgetésre, több munkaebédre, illetve egyszer vacsora-meghívásra is sor került. Varga szerint a helyzet alakulásában mindvégig jelentős szerepet játszott, hogy Gwertzman a délelőttjét szinte mindig a State Department (SD, az amerikai külügyminisztérium) sajtószobájában töltötte. A kapcsolat augusztus–szeptember folyamán érte el a csúcspontot, amikor az utazási korlátozások körüli vita és a magyar–amerikai bűzavásárlási tárgyalások voltak az USA és a Magyar Népköztársaság (MNK) viszonyának napirendi pontjai. Az újságíró ekkor minden alkalmat megragadott, hogy kikérje Varga attasé véleményét, ugyanakkor bírálta a SD által a magyarországi utazási korlátozásra adott válasz hangnemét, a sajtótájékoztatókon vitába szállt a SD és a Pentagon (az amerikai védelmi minisztérium) illetékeseivel. Gwertzman a *New York Times* vagy a *New York Herald Tribune* szerzőitől eltérően sokkal inkább elfogadta a hivatalos álláspontot, miszerint a nehézségek legnagyobb része az időjárás számlájára írható. Magyarországról egyébiránt sem jelent meg olyan írása, amely ellen a követség kifogást emelhetett, még ha értelmezései messze nem tükrözték a MNK hivatalos álláspontját. Magyarország a bűzavásárlási tárgyalásokkal összefüggésben került előtérbe az újságírónál, miután a szerződést gyorsan sikerült tető alá hozni. Az újságíró többször is kifejezésre juttatta, hogy különös szimpátiával viseltetik Magyarország irányában, de különösen Kádár János MSZMP első titkár vezetési stílusa iránt érdeklődött. Gwertzman 1964 elején kelet-európai körutazásra készült, amelynek elmondása szerint Magyarország lesz a csúcspontja. Varga ezt óvatosan bátorította, miközben a budapesti úthoz segítséget ígért neki. A bolgár kulturális és sajtóattasé nem volt jó véleménnyel az újságíróról, a CIA emberének tartotta, de a főhadnagy lengyel kollégájának is volt már kellemetlen tapasztalata a tudósító

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) – XIX – J – 1 – j – USA 1945–1964 – 2-es d. 13.) tétel – 005330 – 810/1963. Szt. – Tárgy: Beszámoló a Washingtoni Követség munkájáról. – Washington, 1963. VI. 24. 887–889.

² Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTTL) – 3. 2. 4 – K-2402 – „Abattoir” – 12/10 ”A” 1963. számú jelentés. – Tárgy: Bernard Gwertzman-nal való kapcsolatról. – Jelentés. Washington, 1963. XII. 9. 20.

³ Gwertzman, Bernard (2016): *My Memoirs. Fifty Years of Journalism from Print to the Internet*. XLibris Publishers, Bloomington. 28.

⁴ Ilkei Csaba (2018): *Újságírók, szerkesztők, sajtómunkások és az állambiztonság*. II. kötet. Szerzői kiadás, Budapest. 80.

viselkedéséről. Ti. 1963 júniusában – az 1954-es Genfi Konferencia határozatai betartásának ellenőrzésére India, Kanada és Lengyelország részvételével megalakított ICC (International Control Commission – Nemzetközi Ellenőrző Bizottság)⁵ – egyik lengyel képviselője szigorúan bírálta az amerikai külpolitikát, mire Gwertzman írásában a Kongresszus nézetét kezdte szajkózni, hogy az ún. MFN (most favored nation – legnagyobb kereskedelmi kedvezmény) Lengyelországra való kiterjesztése kapcsán nem hagyható figyelmen kívül a fenti tendencia. A lengyel állambiztonsági szolgálat mindezt számontartotta, de Gwertzmant egészében ők sem tekintették ellenségesnek. Varga szerint az újságírótól kapott értesülések pontossága ráadásul arra utalt, hogy jó viszonyt tart fenn a State Department kelet-európai osztályával. A sajtóattasé egyben jelezte, hogy Gwertzman személyének értékelésénél figyelembe kell venni, hogy amerikai állampolgár, ami nézeteiben is erőteljesen tükröződik. A fiatalabb nemzedék tagjaként mérsékeltbb álláspontot képviselt, széles körű műveltségéhez a marxizmus ismerete is hozzátartozott.⁶ Gwertzman kelet-európai szakirányon szerzett diplomát, tárgyalóképesen beszélt oroszul,⁷ pár évvel azelőtt diákként egy hónapos tanulmányúton vett részt a Szovjetunióban. A rezidentúra nem gondolt a beszerzésére, mert nem volt rendszeres az érintkezés, mégis komoly jelentőséget tulajdonított a magyarországi látogatásnak. Varga azt kérte a Központtól – a Belügyminisztérium III/I. (Hírszerző) Csoportfőnökségtől⁸ –, hogy minden kövessenek el azért, hogy Gwertzman kedvező benyomásokkal térhessen haza. A meggyőzés folyamatának viszont természetesen kellett tűnnie, hogy Gwertzman ne érezze a személyére irányuló figyelmet.⁹

A szerző felvetése

Bár a két magyar hírszerzőszolgálat, a BM III/I. Csoportfőnökség és az MNVK2 (Magyar Néphadsereg Vezérkari Főnökség 2. Csoportfőnöksége) a szovjet állambiztonság iránymutatása szerint kiemelten

⁵ Kemény János (2020): *Vietnám háborúi és békeje 1945-től napjainkig*. Nemzeti Köszolgálati Egyetem Közigazgatási Továbbképzési Intézet, Budapest. 32–33.

⁶ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-2402 – „Abattoir” – 12/10”A” 1963. számú jelentés. – Tárgy: Bernard Gwertzman-nal való kapcsolatról. – Jelentés. Washington, 1963. XII. 9. 20–23.

⁷ Gwertzman, Bernard: i. m. 4–9.

⁸ Tóth Eszter (2013): A politikai és gazdasági hírszerzés szervezettörténete 1945–1990. In: Cseh Gergő Bendegúz – Okváth Imre (szerk.): *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962*. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – LHarmattan Kiadó, Budapest. 413.

⁹ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-2402 – „Abattoir” – 12/10”A” 1963. számú jelentés. – Tárgy: Bernard Gwertzman-nal való kapcsolatról. – Jelentés. Washington, 1963. XII. 9. 23–25.

foglalkozott a harmadik világbéli országok és a nyugati hatalmak tömegtájékoztatásának befolyásolásával és eltérítésével,¹⁰ a washingtoni rezidentúra azért mondott le Gwertzman beszervezéséről, mert Radványi János kisajátította a kapcsolattartást. Az ügyvivő az újságíró felhasználásával a szovjet elvárásokat túl az országimázst szerette volna javítani, amely eredendően a magyar–amerikai kapcsolatok nagykövetségi szintre emelésének előmozdítását szolgálta. Radványi ennek érdekében is (ön)tevékeny közvetítői szerepet vállalt a vietnámi háború hadviselő felei között, ám a törekvés kudarca előbb személyes sértődéshez, majd az átállásához vezetett. Noha bizonyítani nem tudjuk, nem kizárt, hogy Radványi meggyőzésében Bernard Gwertzman is közreműködött.

Az utazás előkészítése

1964 első napjaiban a MNK washingtoni követsége megkapta Bernard Michael Gwertzman vízumkérő lapját. Az újságíró, aki 1935. május 2-án született New Yorkban, a 2307 Pennsylvania Avenue, N. W. 37, Washington D. C. cím alatt élt. Gwertzman március 16-tól 20-ig a Hotel Royalban készült megszállni, mielőtt továbbmenne Prágába. A 7 hetes kelet-európai körút égisze alatt Bulgária kivételével valamennyi európai szocialista országot fel kívánta keresni, a leghosszabb tartózkodást a Szovjetunióban tervezte. Varga január 8-án együtt ebédelt az újságíróval, akinek felajánlotta, hogy „Róna János” (Révész József),¹¹ az MTV (Magyar Televízió) külpolitikai kommentátora, a budapesti útja során a segítségére lesz. A titkos munkatárs közreműködésére a MÚOSZ (Magyar Újságírók Országos Szövetsége), a Fészek Klub, a Budapesti Táncszínház és a MTV felkeresésében számítottak. Varga igyekezett hangsúlyozni, hogy a vendég nem kap minden pillanatban kíséret, ugyanakkor nem akarta zsúfolttá tenni a négynapos látogatását. Az újságíró viszont maga igényelte a segítséget, miközben az idő rövidségére való hivatkozással a hivatalos és a baráti támogatásért is köszönetet mondott.¹² „Szántó” (Szőke Béla osztályvezető) is úgy látta, hogy legalább a társadalmi kapcsolat szintjéig el kellene jutni az Evening Star munkatársával, de még nem volt tiszta, hogy meddig lehet a közeledésben elmenni.¹³ A BM ké-

¹⁰ Borvendég Zsuzsanna (2015): Újságírók a Kádár-rendszer titkosszolgálatában. *Szakmai Szemle*, 14. évf. 2. sz. 14–31.

¹¹ Nagy András (2020): *Halálos együttérzés. A „magyar kérdés” és az ENSZ 1956–1963.* Kossuth Kiadó – Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete, Budapest. 445.

¹² ÁBTL – 3. 2. 4 – K-2402 – „Abattoir” – 1/12 -”A”- 1964. számú jelentés. – Tárgy: B. M. Gwertzman ügye. – Jelentés. Washington, 1964. I. 4. 26–29.

¹³ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-2402 – „Abattoir” – III/12 sz. utasítás ”A”-tól. – Zalai elvtársnak! Washington. – Tárgy: Gwertzman ügye. – Budapest, 1964. II. 5. 33.

résére a KGB 1964. március 13-án arra figyelmeztetett, hogy az amerikai sajtómunkás szovjetellenes beállítottságú, ti. 1959. augusztusi látogatása során szamizdat irodalom terjesztésével kísérletezett.¹⁴ Gwertzman emlékirata nem tesz említést erre irányuló próbálkozásról, de az ottani zsidóság elnyomása, a vallás gyakorlásának ellehetetlenítése és az Izraelbe való utazási és kivándorlási tilalom miatt ellenszenvvel viseltetett a Szovjetunió iránt.¹⁵ Ti. Hruscsov hatalomra jutásától Moszkva egyre hangsúlyosabban az arab országok szövetségét kereste, amivel párhuzamosan megindult a zsidó származású értelmiségiek háttérbe szorítása, valamint a magasabb tisztségeket betöltő személyek tömeges lemondatása.¹⁶

Gwertzman nem sokkal elutazása előtt a National Press Club (Országos Sajtóklub) épületében megköszönte Varga segítségét, aki finoman megjegyezte, hogy ennek őszinteségét majd művei alapján bírálja el. (Az újságíró cikkeit a *Washington Evening Start* régi példányainak elérhetlensége és archívumhoz való hozzáférés anyagi korlátai miatt sajnos nem vizsgálhattuk!) Az egyébként nőtlen Gwertzman többször is érdeklődött a pesti nőkről, mire Varga csupán más külföldiek véleményét idézte, amihez csak annyit tett hozzá, hogy később megbeszéljük. A főhadnagy ekkor indítványozta, hogy a társszerv, a III/II. (Kémelhárító)¹⁷ csoportfőnökség összehozhatna egy-két hölgyet az újságíróval, a közeledésük azonban nem sugallhat rámenősséget, és a megnyerő külsőn túl bizonyos műveltség és nyelvtudás is kívánatos. Az újságíró és „Isorche” (Marton Endre, 1955-ös letartóztatása előtt az AP amerikai hírügynökség budapesti irodavezetője, akivel 1967-ig beszerzés céljából foglalkozott az állambiztonság)¹⁸ rendszeres munkakapcsolatban volt, így felmerült, hogy sőtétén – azaz tudtán kívül – őt használják fel Marton tanulmányozására. A washingtoni rezidentúra nem sokkal később lemondott az elképzelésről,¹⁹ ugyanis Earl Voss kormányzati szerepvállalásával egy időben Gwertzman lett az *Evening Star* külügyminisztériumi tudósítója.²⁰

¹⁴ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-2402 – „Abattoir” – 62/9-1149/64 – Válasz Moszkvából a 67/9-630/64-es szolgálati jegyre. – Budapest, 1964. III. 13. 35.

¹⁵ Gwertzman, Bernard: i. m. 16–19.

¹⁶ Govrin, Yosef (1998): *Israeli – Soviet Relations 1953–1967. From Confrontation to Disruption*. Routledge, London. 98–101.

¹⁷ Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián (2008): *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon, 1956–1990*. Budapest, 1956-os Intézet – Corvina. 64.

¹⁸ Kati Marton (2010): *A nép ellensége. Családom regénye*. Corvina, Budapest. 232.

¹⁹ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-2402 – „Abattoir” – 2/23 – „A” – 1964. számú jelentés. – Tárgy: Bernard Gwertzman ügye. – Jelentés. Washington, 1964. II. 6. 41–42.

²⁰ Gwertzman, Bernard: i. m. 43.

A tapasztalatok értékelése

1964. május 12-én Varga és „Fekete” (Radványi János ügyvivő)²¹ együtt ebédelt az újságíróval. Mint kiderült, Gwertzman nem hívta fel Révész, ugyanis Barcs Sándor, a Magyar Távirati Iroda elnöke,²² és a Külügyminisztérium (KÜM) részéről minden támogatást megkapott, így további segítség már felesleges lett volna. Jones ideiglenes amerikai ügyvivő kedvezőnek mondható tájékoztatást adott a magyarországi helyzetről, ugyanakkor Shelton tanácsos személye tette rá a legnagyobb benyomást. Az utóbbi nemcsak kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezett, de a főváros szórakozóhelyeit is alaposan ismerte, amelyek egyikébe közösen ellátogattak. Az amerikai követségen egyébként megmutatták neki azt a fotóalbumot, amelynek fényképein a titkosrendőrség autói és emberei láthatók az épület körüli utcákban. A magyar elhárítás – a III/II-1-es osztály²³ – megnyilvánulásait a diplomáciai stáb rendszeresen rögzítette, ugyanakkor megsúgták neki, hogy az anyag Washingtonban is megtekinthető. Squire magyar előadó azonban jelezte, hogy az összes fénykép az SD biztonsági részlege, az Office of Security²⁴ tulajdona. Az újságíró egyben hozzátette, hogy az USA bukaresti külképviseletén is látott egy hasonló gyűjteményt. A cikkei döntően az amerikai követségek hivatalos álláspontját közvetítették, ugyanis az idő rövideje miatt arra törekedett, hogy minél alaposabban megismerje a diplomaták egyéni tapasztalatait és helyzetértékeléseit. Gwertzman úgy látta, a budapesti amerikai követség egyike azoknak, amelyek a leginkább realista álláspontot képviselték a fogadó országgal kapcsolatban, amit saját tapasztalata is megerősített. A SD Kelet-Európa-szakértői is valósnak minősítették írásait. Radványi személy szerint is úgy látta, hogy az amerikai sajtóban Gwertzman szól a leginkább tárgyyszerűen Magyarországról. A látogatás óta közlékenyebb lett Vargával, bár tartotta magát a valamit valamiért elvéhez. Az utolsó két héten a magyar-amerikai kapcsolatokról adott olyan értesülést a forrás megjelölésével, amit Radványi a KÜM felé jelentett. Edgar Prima is úgy vélekedett, hogy Gwertzman utazása sikeres volt, amely emelte az újságíró presztízsét.²⁵ Ő azonban mégsem volt teljesen elégedett, ugyanis a SD nem járult hozzá, hogy interjút készítsen az USA követségére

²¹ Pál István (2018): Egy visszautasíthatatlan ajánlat? Tézisek egy elmaradt hazatérésről. *Arc és álarc*, III. 1. sz. 60.

²² Simándi Irén (2012): *Politika, társadalom, gazdaság a Magyar Rádióban 1945–1948*. Gondolat, Budapest. 194–199.

²³ Ungváry Krisztián (2009): A Kádár-rendszer kémelhárítása. In: *Kádárizmus – mélyfűrésők*. (szerk.): Tischler János. 1956-os Intézet, Budapest.

²⁴ Booth, Robert David (2014): *State Department Counterintelligence. Leaks, Spies and Lies*. Dallas, Brown Books Publishing Group, Dallas. IX–XIII.

²⁵ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-2402 – „Abattoir” – 3/16 – ”A” – 1964. számú jelentés. – Tárgy: Bernard Gwertzman ügye. – Jelentés. Washington, 1964. V. 13. 48–50.

menekült Mindszenty József hercegprímással.²⁶ „Virág” (Polgár Dénes újságíró, 1960-tól 1964-ig a Magyar Távirati Iroda [MTI] washingtoni tudósítója)²⁷ az Evening Star munkatársával kapcsolatban arra figyelmeztetett, hogy „politikailag Gwertzman a sablonos amerikai álláspontot képviseli és nem tudtam megállapítani, hogy különösebben szimpatizálna velünk, de a normális kereteken túlmenő ellenséges magatartást sem tapasztaltam”.²⁸ Gwertzman példátlan gyorsasággal jelentette Nagy Sándor Sztálin-díjas író és társai letartóztatását, akik Kádár János megbuktatására próbálták felszólítani az MSZMP tagjait egy az albán nagykövetség által összeállított pamflettel.²⁹ Polgár úgy látta, hogy Gwertzman a szocialista országok szakértőjeként szeretne magának nevet szerezni, így szívesen elfogadna egy újabb magyarországi meghívást. A Washington Evening Star, a déli és kora délutáni megjelenéstől függetlenül, a tekintélyes politikai napilapok közé tartozott. Polgár a beszélgetéseik nyomán arra a következtetésre jutott, hogy vitapartnerét a SD illetékesei rendszeresen tájékoztatják a keleti blokk helyzetéről.³⁰

Vietnám, Dominika és a magyar–amerikai kapcsolatok

„Kóródi” (Kiss Csaba, az új MTI tudósító)³¹ is úgy érezte, hogy Gwertzman az átlagosnál jobb összeköttetésekkel bír a State Departmentben, ahol a sajtórészlegen túl behatóan ismeri a szovjet és kelet-európai referatúrát. A zártkörű tájékoztatókon és Dean Rusk külügyminiszter bizalmasai számára tartott értékelésin is állandó vendégként tűnt fel. Az újságíró ekkor már az esküvőjére készült, menyasszonya a SD sajtóosztályán dolgozott. Gwertzman havi 1200 dollár körül keresett, ugyanakkor mellékjövedelemre tett szert a folyóiratok vagy az *Encyclopaedia Britannica* számára végzett munkából. Az 1965-ös kiadáshoz ő írta a Brezsnjevről és Kosziginről szóló passzusokat. Kiss szerint Gwertzman bizonyos megszorításokkal hajlandó volt az általa megismert diplomácia elképzelésekről és főleg értékelésekről beszélni. Az Evening Star munkatársa május közepén magyarországi utazásra készült, ahol a BNV (Budapesti Nemzetközi Vásár) alkalmából Kállai Gyulával, a Minisz-

²⁶ Gwertzman, Bernard: i. m. 52.

²⁷ Ilkei Csaba: i. m. 49–54.

²⁸ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-2402 – „Abattoir” – BM III/I Csfség 1-A alosztály. – Tárgy: Bernard GWERTZMAN – JELENTÉS. Budapest, 1964. XI. 11. 53.

²⁹ Tabajdi–Ungváry: i. m. 329–341.

³⁰ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-2402 – „Abattoir” – BM III/I Csfség 1-A alosztály. – Tárgy: Bernard GWERTZMAN – JELENTÉS. Budapest, 1964. XI. 11. 53–54.

³¹ ÁBTL – 3. 2. 5 – O – 8 – 087/3/2 – 15 – OD – 10061 – Washingtoni Magyar Követség – 1/25 – „A”-1965. számú jelentés. – Tárgy: A washingtoni külképviselet személyi állománya. /1965. január 27-i helyzet/. – Jelentés. Washington, 1965. I. 27. 28–30.

tertanács elnökével,³² vagy Kádár Jánossal szeretett volna interjút készíteni.³³ 1965. május 1-én Gwertzman és menyasszonya együtt vacsorázott az MTI washingtoni tudósítójával, ám két telefonbeszélgetés is megszakította az estet. Az újságíró a SD sajtóosztálya és egy megnevezett latin-amerikai előadója arról tájékoztatta, hogy újabb amerikai erők szálltak partra a Dominikai Köztársaságban. Gwertzman túlzás-ként értelmezte az újabb erődemonstrációt, mivel az USA valódi érdekének megfelelő demokratikus és egyben antikommunista rendszer létrehozatalára az amerikai katonai beavatkozással még kevesebb volt az esély, mintha az egy népfelkeléssel születik. Juan Bosch az amerikai felfogással összhangban ő maga is túlságosan is baloldalinak tartotta, ám megítélése szerint a Trujillo elleni mozgalom elismert résztvevői közül lehetett volna hiteles vezetőt találni. A döntést Lyndon B. Johnson elnök a State Department megkerülésével hozta, az ugyanis egyértelműen Thomas C. Mann – a latin-amerikai ügyekért felelős külügyminiszter-helyettes³⁴ – gondolkodását tükrözte. Ti. Mann úgy tájékoztatta Johnsont, hogy sem a Dominikai Köztársaságban, sem külföldön nem kell ellenállásra számítani.³⁵ 1965. április 24-én polgárháború tört ki Santo Domingóban Juan Bosch, a Dominikai Köztársaság első szabadon választott elnökének és Joaquín Balaguer, az 1961-ben meggyilkolt Trujillo közvetlen utódának hívei között. Az előbbi uralmát az utóbbi puccs révén döntötte meg, ekkor azonban mindkét politikus elmenekült az országból. J. Edgar Hoover ekkor utasította az FBI Puerto Ricó-i kirendeltségét a San Joséban rejtőzködő Bosch 24 órás lehallgatására, akit egyértelműen kommunis-taként könyvelt el. Hoover a Johnsonnal folytatott április 28-i beszélgetésén mélységes aggodalmának adott hangot a nyugati féltekén erősödő kubai befolyás miatt, mire az elnök 400 tengerészgyalogost küldött a szigetre. Másnap orvlövészek tüzet nyitottak az USA Santo Domingó-i nagykövetségére, így Johnson újabb ezer fős erősítést rendelt az első kontingenshez, végül a 18. légideszant hadtestet is útnak indította. Ezzel egy időben Hoover összegyűjtötte a spanyolul legjobban beszélő ügynökeket, akiket Legal Attaché (jogi attasé) minőségben kihelyezett az USA nagykövetségére. Balaguert beszervezték, majd visszaküldték Santo Do-

³² Izsák Lajos – Pölöskei Ferenc – Romsics Ignác – Szerencsés Károly – Urbán Aladár (1993): *Magyarország miniszterelnökei, 1848–1990*. Cégér Kiadó, Budapest. 214–216.

³³ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-2402 – „Abattoir” – 1/6 -”A”- 1965. számú jelentés. – Adta: Kóródi – Vette: Hegedűs – Idő: 1965. május 4 – Tárgy: Információ Bernard Gwertzman amerikai újságíróról. – Jelentés. Washington, 1965. V. 4. 55–57.

³⁴ Pál István – Szilágyi Ágnes (2021): Párbeszéd az ENSZ-ben. Adalékok a Magyarország és Costa Rica közötti kapcsolatfelvétel történetéhez. *Világtörténet*, 11. (43.) évf. 3. sz. 377.

³⁵ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-2402 – „Abattoir” – 5/3 -”A”- ”T”- 1965. számú jelentés. – Adta: Kóródi tm. – Vette: Hegedűs – Idő: 1965. május 4 – Tárgy: Információk a vietnami és a dominikai helyzetről. – Jelentés. Washington, 1965. V. 4. 59–60.

mingo-ba, hogy a zavargások lecsillapodásával párhuzamosan megrendezendő választáson ő legyen Washington embere. A képviselőjelöltekről személyesen Hoover döntötte el, hogy ki kommunista, és ki nem. Balaguer megnyerte a választást, egészen 1987-ig ő irányította az országot.³⁶ A Kiss és Gwertzman közötti nézetkülönbség a vietnámi háborúval összefüggésben lett igazán szembetűnő. Az újságíró azt hangoztatta, hogy a közvetítéssel folytatandó béketárgyalásra a Kínai Népköztársaság (KNK) merevsége miatt nem igazán lát valós esélyt. Johnson hajthatatlanságát a politikai retorika részének tekintette, mert miközben a katonai vezetők erőszakosabb fellépést szorgalmaztak – az USAF (United States Air Force – az amerikai légierő) nem befolyásolni, hanem megtörni akarta az észak-vietnámiak harci morálját³⁷ –, csökkent a légi támadások intenzitása. A State Department több javaslatot tett a békés rendezésre, valamint az USA tekintélyét megőrző megoldásra, amit Johnson meglehetősen durva kifejezésekkel elutasított. Az elnököt alaposan felbőszítette az adminisztráción belüli ellenállás, amit minden eszközzel le akart törni. A szenátorok nem jelentettek komolyabb gondot, mert mindegyikük ellen volt valamilyen aduja, viszont a fiatal értelmiség és az egyetemi hallgatók körében megnyilvánuló tiltakozás sokkal inkább felháborította.³⁸ Az amerikai közvéleményben a háború támogatottsága ekkor még 75%-os szinten állt, a társadalom többsége a nehézségek miatt a délkelet-ázsiai beavatkozás ellenzőit hibáztatta, azonban senki nem számolt igazán a konfliktus elhúzódásával.³⁹ A szenátus 1966-tól kezdte megkérdőjelezni a Vietnám-politikát, amikor William Fulbright, a Külügyi Bizottság elnöke egyre többször tartott kritikus hangvételű meghallgatásokat, amiért Johnson árulónak tartotta, leváltását azonban nem sikerült elérnie.⁴⁰ Az elnök stílusára ugyanakkor valóban a nyomdafestéket nem tűrő verbális megnyilvánulások, a politikájával szemben megfogalmazott bírálat durva elutasítása, a munkatársak és tisztviselői kar irányában pedig hol megalázó, hol atyáskodó attitűd volt jellemző.⁴¹ Gwertzman helyzetértékelésén az idő túllépett, megérzései közül talán az volt a leginkább helytálló, hogy a vietnámi háború következtében a kelet-nyugati közeledés megtorpant, így a magyar–amerikai kapcsolatok rende-

³⁶ Weiner, Tim (2013): *Ellenség az egész világ. Az FBI története*. Gabo Kiadó, Budapest. 313–325.

³⁷ Kemény János: i. m. 80–86.

³⁸ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-2402 – „Abattoir” – 5/3 -”A”- ”T”- 1965. számú jelentés. – Adta: Kóródi tm. – Vette: Hegedűs – Idő: 1965. május 4 – Tárgy: Információk a vietnámi és a dominikai helyzetről. – Jelentés. Washington, 1965. V. 4. 60–61.

³⁹ Dallek, Robert (1998): *Flawed Giant. Lyndon Johnson and His Times*. Oxford University Press, New York. 340–342.

⁴⁰ Karnow, Stanley (1983): *Vietnam. A History*. Viking, New York. 486.

⁴¹ Gould, Lewis L. (1993): *1968: The Election That Changed America*. Ivan R. Dee, Chicago. 7–15.

zése már korántsem tűnt annyira esélyesnek, mint egy pár hónappal korábban.⁴²

Az 1965-ös budapesti út

Gwertzman a BNV amerikai pavilonjának megnyitóján véletlenül futott össze Révész Józseffel, az viszont nem került szóba egyikük részéről sem, hogy Révészt a MNK követsége ajánlotta az újságíró figyelmébe. A beszélgetéseik során kiderült, hogy Gwertzman időnként meghívást kapott televíziós panelekbe, amit már csak az 50 dolláros tiszteletdíj miatt is szívesen vállalt. Ugyanakkor aggodalmát fejezte ki, hogy Ho Si Minh jóindulata nélkül a háború az idők végezetéig is eltarthat, ugyanis az amerikai részvétel jóvoltából Saigon helyzete megszilárdult, a buddhista vezetők egy része is hajlandó volt együttműködni.⁴³ A dél-vietnámi rendszer a valóságban semmivel sem mutatott nagyobb stabilitást, ugyanis a szigorú korlátozó intézkedések ellen tiltakozó katolikus és buddhista közönség megmozdulásai kiszámíthatatlanná váltak, ráadásul a helyi katonai elit tagjai között sem volt nézetazonosság, ami az ismétlődő puccskísérletekben is tükröződött.⁴⁴ Gwertzman a vietnámi háború magyar megítélésével láthatóan nem foglalkozott. Az Újságíró Klubban inkább csak udvariasságból figyelte "Petres" (Lehel Miklós),⁴⁵ az MTI Vietnamban járt tudósítója és Donald Snyder, a New York Times munkatársa, a III/I. Csoportfőnökség beszerzési jelöltje,⁴⁶ között zajló vitákat. Gwertzman ugyanakkor elújságolta: ő már 1964 tavaszán Hruscsov népszerűségének hanyatlásáról írt,⁴⁷ míg a CIA szokásos havi jelentésében még az SZKP (Szovjetunió Kommunista Pártja) főtitkárának töretlen támogatottságáról volt szó egy nappal a leváltása előtt. Gwertzman kertelés nélkül azt is megemlítette, hogy az USA-ban tartózkodó összes szovjet állampolgárt megfigyelik, ahogy Lengyelországban ő maga is érezte az állambiztonság jelenlétét. Igaz, a kémek lebukását – nem alaptalanul⁴⁸

⁴² Borhi László (2018): *Nagybatalmi érdekek hátlójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig*. Osiris Kiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete, Budapest. 231–247.

⁴³ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-2402 – „Abattoir” – BM III/I Csfélg 1-A alosztály. – Adta: „Róna” fn. tm. – Vette: dr. Pintér L. r. szds. – Idő: 1965. május 26. – Tárgy: Bernard M GWERTZMAN budapesti tartózkodásával kapcsolatban – JELENTÉS. Budapest, 1965. V. 27. 65.

⁴⁴ Kemény János: i. m. 62.

⁴⁵ Ilkei Csaba: i. m. 154–172.

⁴⁶ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) – 3. 2. 4 – K-1968/2 – „Rugby” (Donald Snyder). Évkör: 1965–1968. 1–197

⁴⁷ Bernard Gwertzman: i. m. 52.

⁴⁸ Olson, James M. (2019): *To Catch a Spy. The Art of Counterintelligence*. Georgetown University Press, Washington, DC. 40–43.

– szinte minden esetben átállásoknak tulajdonította. Az amerikai kormányból Bundyt és McNamarát tartotta a legjobb képességűnek, Ruskot legfeljebb végrehajtó szerepre tartotta alkalmasnak, míg Johnson Humphry alelnököt a külpolitika közelébe se engedte volna.⁴⁹ McGeorge Bundy, Johnson nemzetbiztonsági tanácsadója és Robert S. McNamara hadügyminiszter már nem sokáig élvezte a kormányzati szerepkört: az előbbi 1966-ban a Ford Alapítványhoz, az utóbbi pedig 1968 elején a Világbank elnöki posztjára távozott.⁵⁰ Hubert Humphry egészen addig árnyékban maradt, amíg Johnson nem nyilatkozott úgy, hogy nem jelölteti magát az 1968-as választáson. Az alelnök túl későn kezdte felépíteni imázsát, ráadásul a vietnámi háború ügyében nem fordulhatott szembe az elnökkel, így 1968 novemberében vereséget szenvedett a republikánus Richard M. Nixontól.⁵¹ Gwertzman megismerkedett Halász Gáborral, a *New Hungarian Quarterly*, és Gábor Györggyel, a *Nagyvilág* szerkesztőjével Kalmár György (1926–2002), a *Népszabadság* munkatársa⁵² társaságában megjelent a Fiatal Újságírók Köre szokásos hétfő délutáni összejövetelén, majd a Budapesten tanuló afrikai diákok számára előadást tartott az amerikai sajtó működéséről. Borbély Endre – a KGB fedőszerveként elhíresült Nemzetközi Újságíró Szervezet Fekete-Afrika ügyében illetékes főmunkatársa⁵³ – kalauzolta, akivel a sajtószabadság kérdésében vitába keveredett. A Magyar Televízióban tett látogatása alkalmával pedig elsősorban a nyugati filmek és műsorok aránya érdekelte. Révész szerint Gwertzman kedvelte Magyarországot, jó benyomást szerzett itteni ismerőseiről, spontán nyilatkozott, de nem rokonszenvezett az államszocializmussal.⁵⁴ "Szirtes" (Kovács Tibor alezredes, az angol-amerikai osztály vezetője)⁵⁵ utasítása szerint Bernard M. Gwertzman 1965 júniusától társadalmi kapcsolatként szerepelt a nyilvántartásban, hiszen komoly ér-

⁴⁹ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-2402 – „Abattoir” – BM III/I Csfség 1-A alosztály. – Adta: „Róna” fn. tm. – Vette: dr. Pintér L. r. szds. – Idő: 1965. május 26. – Tárgy: Bernard M GWERTZMAN budapesti tartózkodásával kapcsolatban – JELENTÉS. Budapest, 1965. V. 27. 65–66.

⁵⁰ Dumbrell, John (2004): *President Lyndon Johnson and Soviet Communism*. Manchester University Press, Manchester. 12.

⁵¹ Gould, Lewis L.: i. m. 71–162.

⁵² Elhunyt Kalmár György. *Népszabadság* 60. (2002. 08.17). 192. szám. 16.

⁵³ Borvendég Zsuzsanna (2015): *Újságírásnak álcázva. A Nemzetközi Újságíró Szervezet Magyarországon*. Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest. 30–70.

⁵⁴ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-2402 – „Abattoir” – BM III/I Csfség 1-A alosztály. – Adta: „Róna” fn. tm. – Vette: dr. Pintér L. r. szds. – Idő: 1965. május 26. – Tárgy: Bernard M GWERTZMAN budapesti tartózkodásával kapcsolatban – JELENTÉS. Budapest, 1965. V. 27. 66–68.

⁵⁵ Palasik Mária (2013): Meszler (Kovács) Tibor. In: Gyarmati György – Palasik Mária (szerk.): *Trójai faló a Belügyminisztériumban. Az ÁVH szervezete és vezérkara 1953–1956*. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára – L'Harmattan, Budapest. 345–346.

tesüléseit megfelelő viszony esetén hajlandó volt megosztani. Ti. Révész József az új keletű ismeretségtől függetlenül is hasznos tudásra tett szert a vietnámi háborúról, arról, hogy a CIA havi szinten készít jelentést az ország belső helyzetéről, a szovjet állampolgárok USA-ban történő megfigyeléséről, valamint a Johnson-adminisztráció legfelkészültebb tagjairól. Polgár Dénes Gwertzman révén próbálta előkészíteni Marton Endre meghívását, de még nem tett lépést az ügyben. A korábbi MTI-tudósító ugyanis tartott tőle, hogy – az államvédelem fogságában töltött közel kétéves tortúra emléke nyomán⁵⁶ – Marton ezt nem fogja kitörő lelkesedéssel fogadni. Polgár egyben azzal a kéréssel fordult az Evening Star munkatársához, hogy szeretne fiának elintézni egy amerikai ösztöndíjat. Gwertzman megígérte, hogy Kiss Csaba közreműködésével tájékoztatja a lehetőségekről, ám az ügy állásával kapcsolatban az MTI-tudósítónak kellett érdeklődnie.⁵⁷

Józan Sándor rezidens és Bernát Ernő sajtóattasé vitái az újságíróval

Gwertzman és a követség kapcsolata közel másfél éven keresztül szünetelt, mielőtt „Hegedűs” (Józan Sándor rendőr őrnagy)⁵⁸ 1966 őszének utolsó napjaiban összefutott vele a State Department épületében. A kb. 30 perces kávézás alatt Vietnamból és Nyugat-Németországról volt szó. Az újságíró az előbbi vonatkozásában nem szolgálhatott újabb hírekkel, ti. Dean Rusk az előző napon csak annyit közölt a vidéki lapszerkesztőkkel, hogy nincs hivatalos időpontja a háború befejezésének. Az 1968-as választásokig már nem tűnt megvalósítható a hadműveletek befejezése, a külügyminiszter viszont megismételte, hogy az amerikai kormány kész részt venni bármilyen béketárgyaláson. Rusk állítása értelmében Hanoi-val közvetett és bizonyos közvetlen kapcsolat is fennállt, de Észak-Vietnam nem mutatott érdeklődést. Gwertzman ugyanakkor megjegyezte, hogy a Johnson-adminisztrációnak sem volt elképzelése a karácsonyi és újévi tűzszünettel kapcsolatban. Washington komolyan szeretett volna tárgyalni a háború befejezéséről, amennyiben az nem jár komoly tekintélyvesztéssel. Ezt már csak azért sem vállalhatta, mert számítani lehetett rá, hogy a Georg Kiesinger kancellár vezetésével létrejött új bonni kormány várhatóan szigorúbb álláspontot fog képviselni a háromhatalmi tárgyalásokon. Franz Josef Strauss pénzügyminiszter több magán-

⁵⁶ Kati Marton: i. m. 93–173.

⁵⁷ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-2402 – „Abattoir” – II/2 sz. utasítás ”A”-tól. – Zalai elvtársnak! Washington. – Tárgy: ABBATOIR ügye. – Budapest, 1965. VI. 18. 76–78.

⁵⁸ Pál István (2021): Váratlan szerepcseré. Egy teljesíthetetlen kérés Kádár János közbenjárása érdekében. *Múlt és Jövő*, XXXIII. évf. 3. sz. 66.

beszélgetés keretében is úgy nyilatkozott, hogy indítványozni fogja két amerikai hadosztály NSZK-ból történő kivonását, mert ott-tartózkodásuk szükségtelen és német részről anyagi szempontból sem vállalható. A Pentagon egyik tisztviselője név nélkül azt mondta, hogy az Egyesült Államok a Kelet-Európában állomásozó szovjet haderő csökkentése nélkül kénytelen lesz elutasítani az indítványt.⁵⁹ A kérés teljesítésére már csak azért sem volt lehetőség, mert Nagy-Britannia az 1966-os gazdasági igazító intézkedésekkel összhangban ragaszkodott ahhoz, hogy a Brit Rajnai Hadsereg költségeit teljes egészében az NSZK viselje, máskülönben hazaviszik a csapatokat.⁶⁰

Gwertzman a magyar püspöki küldöttség tiszteletére adott koktélpartin főleg „Bodrogi” (Bernát Ernő rendőr százados)⁶¹ társaságát kereste, ugyanis értesülése szerint az új diplomata vette át a sajtóügyek intézését. A százados február 15-én együtt ebédelt az újságíróval, aki először a vietnámi háború befejezésére irányuló közös angol–szovjet erőfeszítésekről mondta el véleményét. Harold Wilson brit kormányfő békekötési mechanizmusa arra épült, hogy személy szerint ő fog tárgyalásokat folytatni az Egyesült Államok kormányával, és ígéretet szerez arra vonatkozóan, hogy a VDK hajlandósága esetén azonnal el fogja érni a bombázások megszüntetését. Ezzel párhuzamosan az USA arra várt biztosítékot Hanoitól, hogy véget ér a Dél-Vietnamba történő beszivárgás. Wilson az erre vonatkozó ígéreteket szimultán tervezte nyilvánosságra hozni, amivel elkerülhető a vita, hogy melyik fél tett először engedményt. Gwertzman szerint volt rá esély, hogy az elképzelés egy hónapon belül megvalósuljon. Az USA szeretne volna befejezni a háborút, mert az mind bel-, mind külpolitikai szempontból kezdett egyre kényelmetlenebbé válni.⁶² A háborúellenes mozgalom 1967-től kapott lendületet, amikor az amerikai áldozatok számának növekedése nyomán a sorkatonai szolgálat árnyékában élő fiatalok tömegei fordultak szembe a kormánnyal, hogy először a Pentagon épületénél, majd a Demokrata Párt 1968-as elnökjelölő konvenciója alatt Chicago utcáin százezres létszámú demonstrációval fejezzék ki elégedetlenségüket.⁶³ A brit miniszterelnököt Johnson és Rusk arra kérték, hogy egyszerűsítse le az elgondolását: az észak-vietnámi erők beszivárgásának megszűnése esetén az USAF is ab-

⁵⁹ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-2402 – „Abattoir” – 12/6 -”A”- 1966. számú jelentés. – Tárgy: Háromhatalmi tárgyalások. – JELENTÉS. Washington, 1966. XII. 2. 82–83.

⁶⁰ Ziegler, Philip (1993): *Wilson. The Authorized Life of Lord Wilson of Rievaulx*. Weidenfeld & Nicolson, London. 329.

⁶¹ ÁBTL – 3. 2. 9 – R – 8 – 020/1 – RD – 18/67 I. – „Barkács” – IV/2-”A”1967. számú jelentés – Tárgy: BODROGI ügyében összefoglaló. – JELENTÉS. Washington, 1967. IV. 23. 39–41.

⁶² ÁBTL – 3. 2. 4 – K-2402 – „Abattoir” – II/16/67 A. – T.-nek Tárgy: ABATTOIR -től származó értesülések. – Jelentés. Washington, 1967. II. 16. 84–85.

⁶³ Faber, David (1988): *Chicago '68*. The University of Chicago Press, Chicago. 1–115.

bahagyja a VDK bombázását. Hanoi ennek elfogadásra mindössze 48 órát kapott, ami az üzenet kommunikálására sem volt elegendő.⁶⁴ A béketervezet kudarcra ugyanakkor sokat ártott Wilson nemzetközi tekintélyének, és a brit választópolgárok körében is megkérdőjelezte diplomáciai tehetségét.⁶⁵ Gwertzman szerint Johnson és tanácsadói abban sem értettek egyet, hogy Mao Ce-Tung hatalmon maradása vagy az ellenzék győzelmének előmozdítása lenne előnyösebb. Az USA végső soron a status quo fennmaradására voksolt, ti. Mao életében a szovjet–kínai ellenségeskedés fokozódására lehetett számítani, ami eltérítette a KKP (Kínai Kommunista Párt) vezetését a vietnámi háborúba történő beavatkozástól. Az elnök és köre óvatosan kezelte a Kínával kapcsolatos politikai megnyilvánulásokat, mert nem ismerték a KKP belső erőviszonyait, de Csang Kai-sek (1887–1975), a Kínai Köztársaság elnöke⁶⁶ miatt sem teheték le a voksot Mao mellett.⁶⁷ A CIA 1966–67-ben ugyan leállította a tibeti szabadságharcosok kiképzését és pénzügyi támogatását,⁶⁸ de a hivatalban lévő demokrata párti elnök belpolitikai okokból nem akarta cserbenhagyni az antikommunista küzdelmek során hű szövetségesnek bizonyult tajvaniakat. Richard Nixon azonban már egyértelműen a KNK elismerését és az Egyesült Nemzetek Szervezetébe történő felvételét tekintette az egyik legfontosabb külpolitikai céljának. Peking 1971-ben csatlakozott a világszervezethez, majd Taipei helyére került a Biztonsági Tanács állandó tagjai közé. A KNK és az USA végül 1979-ben felvette a diplomáciai kapcsolatot, ugyanakkor az utóbbi elismerte az „egy Kína”-elvet.⁶⁹ Gwertzman az ún. Kazan–Komárek-ügyben történt letartóztatást a csehszlovák titkosszolgálat és a prágai külügyminisztérium közötti ellentétre vezette vissza, ugyanis értesülései szerint az StB (Štátna bezpečnosť – állambiztonság) még csak nem is tájékoztatta a diplomáciai szerveket. A washingtoni nagykövetség emiatt igen kellemetlen helyzetbe került.⁷⁰ Vladimír Komárek, a III. Birodalom egykori kényszermunkása, aki a George Patton tábornok vezette 3. Amerikai Hadserreg, majd a nürnbergi pert előkészítő stáb mellett dolgozott tolmácsként,

⁶⁴ McNamara, Robert S. (1995): *In Retrospect. The Tragedy and Lessons of Vietnam*. Times Books, New York. 250–252.

⁶⁵ Ziegler, Philip: i. m. 327–329.

⁶⁶ Chiang Kai-shek Is Dead at Taipei at 87; Last of Allied Big Four of World War II. *New York Times Vol CXXIV* (April 6, 1975) No. 42806. 1.

⁶⁷ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-2402 – „Abattoir” – II/16/67 A. – T.-nek Tárty: ABATTOIR -tól származó értesülések. – Jelentés. Washington, 1967. II. 16. 85–86.

⁶⁸ Prados, John (1985): *Presidents' Secret Wars. CIA and Pentagon Covert Operations Since World War II*. William Morrow and Company, New York. 169–170.

⁶⁹ Fenby, Jonathan (2004): *Chiang Kai Shek: China's Generalissimo and the Nation He Lost*. Carroll & Graf Publishers, New York. 555–557.

⁷⁰ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-2402 – „Abattoir” – II/16/67 A. – T.-nek Tárty: ABATTOIR -tól származó értesülések. – Jelentés. Washington, 1967. II. 16. 86–87.

az 1948. februári prágai kommunista hatalomátvétellel egy időben Párizsba menekült. Egy magas rangú egykori csehszlovák repülőtszáz beosztásában szervezte a Deuxième Bureau (a francia katonai felderítő szolgálat) hálózatába, majd titokban többször is visszatért szülőföldjére. Amikor 1949. november végén átlépte az NSZK határát, Zwiesel közelében elfogta a rendőrség. A börtönből pár nappal később a CIC (Counter Intelligence Corps – az USA szárazföldi hadseregének hírszerző és védelmi szolgálata)⁷¹ 66-os egysége kimenekítette. 1950 decemberében egy balul sikerült embermenekítési akció tűzharccal végződött, Komárek maga is alig tudott átjutni a határon, így több illegális akciót már nem hajtott végre. William Oates, az AP amerikai hírügynökség 1951. március 23-án őrizetbe vett prágai irodavezetője az ellene indított koncepció perben terhelő vallomást tett az antikommunista ellenállóra, mielőtt 1953 májusában a prágai rezsim szabadon engedte. Komárek ekkor már egy utazási irodát vezetett Párizsban, majd feleségül vett egy amerikai nőt, akivel 1955 végén az Egyesült Államokba költöztek. Az asszony öngyilkosságától kezdve a munkában talált menedéket, a Massachusetts állambeli Cambridge városában lévő utazási irodája sikeresen működött. 1963-ban az egyik litván származású alkalmazottja megkérte az üzletembert, hogy közelgő moszkvai útja során próbálja megérdeklődni, hogy az édesanyja milyen feltételekkel távozhatna a Szovjetunióból. Komárek a kényes kérdéseitől függetlenül rendben hazatért, a szovjet állambiztonság viszont operatív célból kezdett foglalkozni a vállalkozóval. Az StB nyomására 1963 júliusában a prágai bíróság indítványozta Komárek letartóztatását kémkedés, valamint a csehszlovák határőrök sérelmére elkövetett gyilkossági kísérlet miatt, a KGB ugyanakkor vállalta az egykori antikommunista harcos őrizetbe vételét és azonnali kiadatását. A CIA ismeretlen forrásból tudomást szerzett az StB terveiről, pedig az USA kormánya tagadta Komárek hírszerzési ügyekben való érintettségét. A KGB ugyanakkor nem tudta áldozatot a Szovjetunióba csábítani, ezért az ügy előadója az StB-ben a lezárásra tett javaslatot. Komárek azonban 1966 tavaszán levelet kapott nagynénjétől, miszerint anyja nagyon súlyos beteg, és már nincs sok hátra az életéből. A férfi ekkor a washingtoni csehszlovák nagykövetséghez fordult, amely némi dorgáláson túl nem támasztott akadályt a beutazása elé. Nem sokkal később kikérte a State Department csehszlovák előadója véleményét, aki nem térítette el a hazalátogatástól, de nem garantálta, hogy előéletéből kifolyólag nem lesz bántódása. Komárek végül nem ment el Prágába, azonban 1966. október 24-től 29-ig részt vett az Intourist szovjet utazási iroda nemzetközi idegenforgalmi kongresszusán, amely az 1967-es Nemzetközi Turisztikai Év nyitánya volt. Az

⁷¹ Simándi Irén (2006): „Nemzetközi sajtószemle” a Szabad Európa Rádióban. 1956. október 22. – november 10. Gondolat Kiadó, Budapest. 158.

október 29-i tbiliszi program elhúzódott, így az üzletember lekéste a pakisztáni légitársaság londoni gépét. Az Intourist csak az Aeroflot október 31-i párizsi járatára talált helyet a számára, amely viszont a rossz időjárásra hivatkozással váratlanul Prága felé vette az irányt. A repülőgépről mindenkit leszállítottak, majd negyedóra elteltével egyenként mehettek vissza az utasok. Komárek nem hallotta a nevét, megpróbált felosonni, de az StB feltartóztatta és őrizetbe vette. Az egyik útitárs, egy francia üzletasszony, felhívta a párizsi amerikai nagykövetséget, mire a SD mozgósította a moszkvai és a prágai diplomáciai képviselőket. Komárek a kihallgatásokon csak annyit volt hajlandó elismerni, hogy Janus őrnagy hozta össze a Deuxième Bureau embereivel, akiket csak fedőnévről ismert. Azt viszont tagadta, hogy az USA hírszerzésével kapcsolatban állt. Az amerikai konzul felkereshette, ugyanakkor a zárkatársa megsúgta, hogy az üzletember senkit sem lőtt le az utolsó akciója közben. A letartóztatás komoly vitákat generált a csehszlovák pártvezetés reformszárnya és a status quo hívei között. Karel Duda washingtoni nagykövet és a nyitást szorgalmazó külügyminisztérium már csak a következmények miatt is határozottan ellenezte az eljárást, de Antonín Novotny első titkár is magán kívül volt, a bűnösök megleckéztetését követelte. Az amerikai kormány november 14-én ultimátumot adott, miszerint, ha Csehszlovákia nem szolgál hihető magyarázattal, az ügyet nyilvánosságra hozzák. Másnap kampány indult Komárek szabadon bocsátásáért, két amerikai kongresszusi képviselő üzenetet vitt Prágába. Az StB ugyan ragaszkodott az eljárás szükségszerűségéhez, de már nem tudta oly módon befolyásolni a döntéshozatalt, mint 15 évvel azelőtt. A bíróság 1967. január 31-én államellenes tevékenység vádjával nyolc évre ítélte az üzletembert, akit február 3-án kiutasítottak Csehszlovákiából. Komárek viselkedése alaposan megváltozott, a prágai cellatárssal sem kívánt állandó kapcsolatban lenni. Többször is baleset érte, állandóan utazgatott a világ körül, majd 1971 októberében apartmant vett a spanyolországi Esteponában. Az üzletember 1972 májusában eltűnt, holttestére csak négy hónappal később bukkantak rá a spanyol hatóságok. Az általuk felkért amerikai törvényszéki patológus végül arra jutott, hogy Komárek természetes okok miatt hunyt el, amit az egykori ismerősök közül többen is vitatnak.⁷²

⁷² Igor Lukes (2001): Changing Patterns of Power in Cold War Politics. The Mysterious Case of Vladimír Komárek. *Journal of Cold War Studies*, Vol. 3. No. 1. 61–102. <https://doi.org/10.1162/152039799316976841>

A kedvezőtlen fordulat

Gwertzman 1967. március 23-án korántsem volt olyan derűlátó, a megelőző napok eseményei ugyanis arra mutattak, hogy megnőtt a Haipong kikötő elaknásításának esélye. Ti. Johnson egyre inkább hajlott Earl G. Wheeler, az Egyesített Vezérkar Főnöke,⁷³ és William Westmoreland tábornok, 1964-től 1968-ig a Vietnamban harcoló amerikai csapatok parancsnoka,⁷⁴ eskalációs követeléseire, amit az elnök és Ho Si Minh közötti levélváltás kudarca, illetve vietnámi nyilvánosságra hozatala idézett elő. Wheeler tábornok azzal érvelt, hogy a modern légelhárító tüzéség és rakéták a Szovjetunióból csak a tengeren át juttathatók el a VDK-ba, aminek megakadályozását alapvető követelménynek tekintette. A levélváltás előtt Johnson nem támogatta a tengeri blokádot, hiszen egy szovjet vagy lengyel hajó aknára futásával egy időben aligha kérhette volna Moszkva segítségét Hanoi önmérsékletre intéséhez. Ho Si Minh válasza azonban meggyőzte az amerikai elnököt, hogy a szovjet pártvezetésnek nincs érdemi befolyása az észak-vietnámiakra, míg az üzenetváltás nyilvánosságra hozatala mögött a Kínai Népköztársaságot vélte felfedezni. Johnson azt sem tartotta kizárhatónak, hogy a Szovjetunió a VDK magatartása miatti dühében nem tenne ellenintézkedést a tengeri blokáddal szemben.⁷⁵ Moszkva Haipong kikötőjének 1972-ben kezdődő elaknásítása előtt nem avatkozott be haditengerészetével a vietnámi háborúba, ám ekkor három Echo II. osztályú atomtengeralattjárót küldött az indokínai vizekre. Igaz, Washington figyelmeztetésére azonnal vissza is vonult.⁷⁶ Miután Gwertzman visszatért Saigonból, április 12-én Józán a Press Clubban találkozott vele. Az újságíró első alkalommal járt Dél-Vietnamban, ahol mindenekelőtt alkotmányozó gyűlés frakcióit vizsgálta. Az amerikai nagykövetség és a csapatok parancsnokai egyaránt hosszú háborúra készültek, mivel Johnson már lemondott arról, hogy akár nagyobb erők összpontosításával, akár tárgyalásokkal a választások előtt véget vessen a küzdelemnek. Gwertzman szerint az elnök félt egy esetleges kudarcától, de abban biztos volt, hogy az amerikai társadalom már beletrördött a háború folytatásába, amely 1968-ban már nem lesz napirendi kérdés. Katonai vonatkozásban nem voltak új hírei, a saigoni parancsnokság nem változtatott a hadművelési tervein, a csapatok létszámát és a

⁷³ Earle Gilmore Wheeler. In: *The Chairmanship of the Joint Chiefs of Staff 1949–2012*. Office of the Chairman of the Joint Chiefs of Staff, Washington, DC. 2012. 117–125.

⁷⁴ Kemény János: i. m. 196–198.

⁷⁵ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-2402 – „Abattoir” – II/10 –”A” 1967. számú jelentés. ”T” 1967. számú jelentés – Tárgy: Információ Vietnamról. – JELENTÉS. Washington, 1967. III. 24. 90–91.

⁷⁶ Sontag, Cherryand – Drew, Christopher (1998): *Blind Man’s Bluff. The Untold Story of American Submarine Espionage*. Public Affairs, New York. 176.

bombázások gyakoriságát növelni akarta, mivel a Vietkong és Hanoi kifárasztásához és pacifikálásához jóval nagyobb erőkre lett volna szükségük. Gwertzman nem zárta ki, hogy a fegyveres erők állományát (flotta, tengerészgyalogság, szárazföldi és légierő) egymillió főre emelik, amit az épülő raktárak és katonai létesítmények is lehetővé tettek. A hadvezetés úgy készült, hogy egy hosszú és kiterjedt háború esetén az amerikai erők halottakban és sebesültekben negyedmillió fős veszteséget szenvedhetnek, de az áldozatok többsége csak könnyű sérült volna. Azt viszont elismerték, hogy csak a tartós megszállás hozhat győzelmet. A Saigona-ba kirendelt amerikai diplomaták ellenezték, hogy a Ky-rezsimet bármikor polgári kormány váltsa fel, mert tartottak egy újabb puccstól. A körükben általános volt az a nézet, hogy a dél-vietnámi polgári politikusok túlnyomó többsége Amerika-ellenes, ráadásul egy részük hajlik a Vietkong erőinek kormányzásba történő bevonására. Gwertzman véleménye szerint a lakosság városokba és menekülttáborokba történő kényszeráttelepítése eredményes elgondolás volt, mert megkönnyítette az ellenőrzést, és megfosztotta a kommunista gerillákat az utánpótlástól, ugyanakkor a félmillió amerikai jelenlét rengeteg munkaalkalmat teremtett az építkezések és a szolgáltatások területén.⁷⁷ A stratégiai falvak kialakítása, amely a Viet Kong éjszakai támadásaitól lett volna hivatott megvédeni a lakosságot, sokkal inkább szembefordította a földművelőket a központi hatalommal, és katonai téren sem azt hozta, amit eredetileg vártak tőle.⁷⁸ Ezzel párhuzamosan az amerikai haderő létszámának emelkedése és az egyre nagyobb tüzérv alkalmazása is menekültáradatot indított el, a dél-vietnámi városok körül nyomornegyedek alakultak ki, a tradicionális családi háló megszűnése a lakosság tekintélyes részét sodorta kilátástalan helyzetbe.⁷⁹

Végjáték

1967 áprilisában Bernát Ernő váratlanul politikai menedékjogot kért az Egyesült Államok kormányától, ami az újságíróval kapcsolatos számitásokat keresztülhúzta. Bár később még sor került egy-két rövidebb eszmecsere, a rezidentúra lemondott a kapcsolattartásról. Ti. Gwertzman 1968 elején név nélkül írt – de jó eséllyel stílusa alapján felismerhető – cikkében megszéllőztette: Radványi átállásából Dean Rusk is alaposan kivette a részét. Végül 1972. március 23-án Borsányi Imre osz-

⁷⁷ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-2402 – „Abattoir” – IV/10-/67 A. – T.-nek – Tárgy: Információk Vietnamból. – Jelentés. Washington, 1967. IV. 24. 92–93.

⁷⁸ Magyarics Tamás (2000): *Az Egyesült Államok külpolitikájának története*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest. 311–312.

⁷⁹ Kemény János: i. m. 75–79.

tályvezető az ügy lezárásáról döntött.⁸⁰ Mennyire lehetett megalapozott az újságírói felvetés? Dean Rusk elmondása alapján Radványi soha nem beszélhetett őszintén a jelenlétében, mert az őt kísérő diplomatáról azt feltételezte, hogy a magyar állambiztonsághoz tartozik.⁸¹ Az ügyvivő megoldozását aligha az amerikai külügyminiszter hajtotta végre, Gwertzman viszont egy helyen tanult a CIA kelet-európai osztályán szolgáló tisztekkel...⁸²

⁸⁰ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-2402 – „Abattoir” – BELÜGYMINISZTERIUM III/I. CSFSÉG 1-es Osztály. – Tárgy: „ABATTOIR” fn. társadalmi kapcsolat anyagának irattározása. JAVASLAT. Budapest, 1972. III. 23. 98–100.

⁸¹ Rusk, Dean (1990): *As I Saw It*. W. W. Norton & Company, New York. 464–467.

⁸² Gwertzman, Bernard: i. m. 10–11.

NEVELÉSTÖRTÉNET

„NEVELÉSI ÉS TANÍTÁSI TERV Ő CSÁSZÁRI ÉS KIRÁLYI FENSÉGE, FERENC KÁROLY ŐMÉLTÓSÁGA SZÁMÁRA. BÉCS 1809 MÁRCIUS HAVÁBAN” FORRÁSKÖZMLÉS

Nemes Ildikó

Összefoglaló:

A Görög Demeter által 1809-ben írt nevelési és tanítási terv egyedülálló magyar vonatkozású kordokumentum a főúri nevelés témakörében. A felvilágosodás Európát elárasztó szellemének időszakában kapta a megbízást, hogy a hétéves Károly herceg, a Habsburg-ház jövődóbeli uralkodója számára nevelési tervet készítsen. Munkájában egy széles látókörű uralkodó, hadvezér és diplomata neveléséhez szükséges pedagógiai elveit foglalta össze, amelyek megvalósításához gyakorlati útmutatót is adott. Ebből kiderül, hogy Görög korának egyik legmodernebb gondolkodású pedagógusa. Modern pedagógiai elméleti tudással rendelkezett, ismerte Campe a gyermeki lélektanról írt útmutatóját, és nem állt tőle messze Rousseau nevelésről alkotott elképzelése sem. Ugyanakkor nem hagyhatta figyelmen kívül az uralkodó azon kívánságát, hogy Ferencet, illetve bármelyik tanítványát potenciális uralkodóvá nevelje.

A tanításban a fokozatosság elvét vallja, a tudományos ismeretek mellett a praktikumra is hangsúlyt helyez. Egyaránt fontosnak tartja az elme nevelése mellett a testi és erkölcsi nevelést. Módszertani szempontból is újat nyújt, hiszen a főúri nevelés addigi, leginkább a jezsuiták által meghatározott tanítási elvei mellett a tapasztalás, a megfigyelés és reflexió is bekerül pedagógiai módszerei közé, és az érdeklődés felkeltését tartja a tanár legfontosabb feladatának. Ugyanakkor nem fél attól sem, hogy kritikus hangot üssön meg, amellyel felhívja a figyelmet arra, hogy az uralkodóházak leszármazottai rangjuk tudatában gyakran visszaélhetnek hatalmukkal, és ez alkalmatlanná teheti őket az uralkodásra. Görög tehetségét és pedagógiai kvalitásait mi sem bizonyítja jobban, mint

hogyan neveltjéből, Ferenc Károlyból korának kimagasló karakterű politika-vált. Írásomban, amely alapvetően forrásközlés, a nevelési terv magyar fordítása, Görög Demeter életének és főbb tevékenységeinek rövid összefoglalóját is adom.

Kulcsszavak: pedagógiatörténet, főúri nevelés, felvilágosodás, nevelési terv, módszertan

Abstract:

The educational and teaching plan written by Demeter Görög in 1809 is a unique contemporary document concerning Hungarian aristocratic education. When the Age of Enlightenment dominated Europe, he was commissioned to prepare an educational plan for the seven-year-old Prince Ferenc Károly, the future ruler. In his work, he summarized the pedagogical principles necessary for the education of a broad-minded ruler, general and diplomat, for the implementation of which he also gave a practical guide. It reveals that Görög was one of the most modern-minded educators of his time. He was aware of pedagogical theories, he knew Campe's guide on child psychology, and Rousseau's idea of education was also not far from his views. However, he could not ignore the ruler's desire to raise Ferenc Károly or any of his students into a potential emperor. In teaching, he adheres to the principle of gradualism, and in addition to scientific knowledge, he also lays emphasis on practice. He offers something new from a methodological point of view as well, since beyond teaching principles defined by the Jesuits, experience, observation and reflection are also included in his pedagogical toolbox. According to him, arousing interest is the most important task of a teacher. At the same time, he is not afraid of striking a critical tone, and doing so draws attention to the fact that future heirs aware of their rank, can often misuse power, and so become unsuitable for a ruler's position. Nothing proves Görög's talent and pedagogical qualities more than his protégé, Ferenc Károly, who became an outstanding politician of his time. In my article, which is basically a kind of source communication, along with the Hungarian translation of the educational plan mentioned above I also give a brief summary of the life and main activities of Demeter Görög.

Keywords: history of pedagogy, aristocratic education, enlightenment, educational plan, methodology

Görög Demeter (Demetrius Görög) élete és nevelői tevékenysége

Görög Demeter a magyar felvilágosodás korának egyik kiemelkedő alakja volt. Irodalomszervező, hírlap- és térképkiadó, a Bécsi Magyar Tudós Társaság egyik neves személyisége, fiatal és tehetséges rézmetszők

mecénása, valamint élete utolsó évtizedében grinzingi szőlészgazda és az ampelográfia (a szőlőfajták leírásával és rendszerezésével foglalkozó tudomány) kiváló ismerője.¹

Már fiatakorában főúri magánnevelőként kereste kenyerét, később a császári udvarban Ferenc Károly trónörökös nevelője lett, ahol munkája elismeréséül megkapta az udvari tanácsosi kinevezést.²

1760. november 4-én született Hajdúdorogon. Bár családja címeres nemeslevéllel rendelkezett, mégsem voltak tehetősek. A nemeslevelet II. Rákóczi György erdélyi fejedelemtől kapták a 17. században, később áttelepültek Dorogra, ahol az első hajdúösszeírásban, 1702-ben, már szerepelt a nevük.³

A fiatal Görög Demeter tehetségére a hajdúdorogi plébános, a későbbi munkácsi püspök, Bacsinszky András (1732–1809) figyelt fel. Az ő támogatásával tanulhatott Görög Debrecenben, Ungváron, Nagyváradon, majd a bécsi egyetem filozófiai fakultásán.⁴

1787-ben pártfogója javaslatára a királyi kancelláriánál próbált írnokként elhelyezkedni, ahol azonban elutasították, mondván, nehezen olvasható az írása. Görög hozzákezdett a szépírás gyakorlásához, s kora egyik legkiválóbb kalligráfusává vált.

Mivel nem jutott a kancelláriában álláshoz, a kor gyakorlatának megfelelően bécsi magyar nemesi családoknál vállalt tanítói állást. Mentora, az akkor már munkácsi püspök Bacsinszky András többször járt Bécsben, és kapcsolatban állt a Kolonich családdal, akikhez beajánlotta Görögöt nevelőnek. Így lett 1787 és 1795 között Kolonich László nevelője.⁵

1795-ben újabb megtisztelő felkérést kapott. Esterházy Pál (1786–1866) nevelésére kapott megbízást, akinek neveltetésétől egyaránt sokat várt a család és a haza.

Esterházy II. Miklós (1765–1833) jó hírű, művelt nevelőt keresett fiának, aki mellesleg szellemes társalgó és magyar anyanyelvű kellett hogy legyen.

Esterházy azért akarta mindenképpen magyar anyanyelvű tanárral taníttatni a gyermekét, mert szerinte fiának semmiképpen sem szabad elfelejtenie a magyar nyelvet, hiszen az a „haza nyelve”. A család minden tagja elismerően szólt Görögről, különösen Esterházy Pál nagyanyja be-

¹ Gazdag életútjáról (többek között) lásd: Márton József (1834): *Görög Demeter életleírása, és a magyar irodalomra előmozdítása által, valamint a nevelés pályáján szerzett érdemei*. Druckerei Haykul, Bécs; Zvara Edina (2016): *Egy tudós hazafi Bécsben: Görög Demeter és könyvtára*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest; Molnár József (1975): *Görög Demeter (1760–1833)*. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok, Debrecen.

² Mikó Pálné (1986): Görög Demeter a császár udvarában. *Magyar Könyvszemle*, 102. sz. 91–98.

³ Zvara Edina: i. m. 18.

⁴ Uo. 19.

⁵ Zvara Edina: i. m. 42.

csülte különösen sokra, de leginkább maga a tanítvány lelkesedett érte. Nemeslelkű hazafinak és melegszívű embernek tartotta, akit hajtott a vágy, hogy mindig jót cselekedjen és maradandót alkosson.

Görög közel hét évet töltött el tanítványával Kismartonban (Eisens-tadt) és Bécsben.⁶

1802-ben újabb, igen megtisztelő megbízást kapott, a császári udvarba hívták József főherceg nevelőjének.

Valószínűleg Mária Karolina nápolyi királyné (1752–1814) vette rá vette rá vejét, Ferenc császárt (Habsburg–Lotaringiai Ferenc, 1768–1835), hogy Görögöt bízta meg gyermekei tanításával. Feltehetőleg egy laxenburg-i nyári gyerekzsúr alkalmával figyelt fel a nápolyi királyné Esterházy Pál jólneveltségére, és miután megtudta, hogy ki a nevelője, többször magához hívatta, hogy nevelési elveiről és tanítási módszereiről kérdezze.⁷

Görög Demeterre eredetileg a trónörökös, József herceg nevelését bízták, akinek sajnálatos, 1808-ban bekövetkezett korai halála után egy rövid időre Ferdinánd trónörökös mellé került. Egy évre rá Ferenc Károly főherceg nevelésére kérték fel. 1824-ig maradt a császár szolgálatában.

Igazi szenzációnak számított, hogy a császár magyar tanítót választott gyermekeinek. Görög kortársainak és a magyar felvilágosodás nagyjainak meglátása szerint jó lehetőség adódott ezzel az egész magyar nemzet számára, hogy az uralkodó Habsburg-nemzedék trónörököse a magyar nemzet iránti „jóindulatban” nevelkedhessen.⁸

A császári udvarban töltött időről azok a levelek tanúskodnak, amelyeket Görög írt az uralkodó párnak gyermekeik fejlődéséről, jelleméről, tanulmányi előmenetelükről, és számos eseményről, amelyek a neveltjével tett utazások alatt történtek.

Görög több nevelési tervre is dolgozott, az első húszoldalas volt és József főherceg számára készült, a másodikat (Erziehungs und Unterrichts-Plan für Seine Kaiserlichen Königlichen Hoheit den durchleuten Erzherzog Franz Karl), amely közel 160 kézzel írott oldal terjedelmű, és az alábbi fordítás alapjául szolgált, 1809-ben nyújtotta be az uralkodónak.⁹

Az uralkodó által megfogalmazott utasításban, amelyet Görög számára személyesen, mint apa és uralkodó fogalmazott meg (Instruktion für den Demetrius Görögh für die Erziehung meines Sohnes Joseph) az általa kiválasztott nevelő iránti bizalmáról vall: *„Hízelgő számomra, hogy az önről beszerzett tájékoztatás nyomán önben találtam meg azt a férfit, aki alkalmas e feladat ellátására. Nagyobb bizonyítékát bizalmamnak nem adhat-*

⁶ Mikó Pálné: i. m. 91–98.

⁷ Uo. 91–98.

⁸ Zvara Edina: i. m. 47.

⁹ Mikó Pálné: i. m. 91–98.

tam volna, mint azt, hogy önre bízom Fiam nevelését. Minekutána Fiam, mint minden apának az övé, nagyon a szívemhez nőtt, rendkívül fontos Nekem, hogy jó nevelést kapjon [...] azt várom el öntől, hogy teljes buzgalmával és igyekezetével kizárólag ennek a rendkívül fontos ügynek szentelje magát.”¹⁰

Görög huszonkét évig maradt a császári udvarban, és mindvégig élvezte a császár bizalmát. Nevelőből (Erzieher) később előlépett a nevelést irányító testület vezetőjévé, „Vorgesetzter” lett, és megkapta az udvari tanácsosi (Hofrat) kinevezést is.¹¹

22 évig volt Ferenc Károly nevelője, utána nyugállományba vonult, majd az udvar kívánságára összeházasodott Josephin Hillerrel.¹²

Hátralévő éveiben a szőlészetnek szentelte idejét, és az ampelográfia kiváló művelője lett, grinzingeri szőlőskertjében maga is számos szőlőfajta meghonosításával foglalkozott.¹³

Sajnos elhatalmasodó betegsége megakadályozta abban, hogy a szőlészetben tett megfigyeléseiről szóló összefoglaló munkáját (*Azon sokféle Szőlő-fajoknak lajstroma*, Bécs, 1829) tovább tökélesítse.

1833. szeptember 5-én hunyt el Bécsben, a Mariahilf 40-ben, az egykori Esterházy-palota állott itt akkoriban.¹⁴

Márton József egykori kollégája és támogatója így búcsúzott tőle:

„Ahonnan egy részről az ő elvesztésén érzett fájdalmam, más részről sok jeles érdemeinek tudása vezérletté tollamat, midőn 1833-ban szeptember 5-dikén történt halála felől szomorú jelentésemet hazámfaihoz ezen sorokon kezdettem. Eltűnt egy fénylett csillag tudományos egünkről, Elhunyt a nevelők a egy haza dísze GÖRÖG!”

Nevelői tevékenységén kívül egyéb tudományterületeken is maradót alkotott. Bécsbe érkezése után folytatta annak az irodalomszervezői és felvilágosító, hazafias tevékenységnek a hagyományait, amelyet még a híres testőrök – többek között Bessenyei György – kezdtek és műveltek Mária Terézia udvarában.

Nevéhez fűződik a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című hírlap kiadása és terjesztése, amellyel a magyarországi és a magyarul tudó bécsi olvasóközönséget szándékozott a világ, Európa és a Monarchia eseményeiről tájékoztatni, irodalmi és tudományos témákban hirdetett pályázataival, valamint magyar írók és költők műveinek megjelentetésével pedig művelni igyekezett népét.¹⁵

¹⁰ Uo.

¹¹ Zvara Edina: i. m. 49.

¹² Molnár József: i. m. 3.

¹³ Simon András: *Görög Demeter gyűjtő és rendszerező munkája a szőlőfajták tekintetében a 19. század első feléből*; www.kjnt.ro/szovegtar (letöltés dátuma: 2023. 05. 12.)

¹⁴ Sterbe-Register – Matricula adatbázis; Zvara Edina: i. m.

¹⁵ Kókay Gy. (1983): *Görög Demeter. Honismeret*, 11. évf. 6. sz. 12.

Az 1790-es évektől erősödő cenzúra azonban igen megnehezítette munkájukat, és lapjukat azután *Magyar Hírmondó* címen adták ki, népművelő szándékukon azonban nem változtattak.

Mivel főúri udvarokban végzett nevelői tevékenysége során sokat utazott tanítványaival, és tapasztalta, hogy mennyire hiányosak és rosszul szerkesztettek Magyarország vármegyéinek térképei, elhatározta, hogy kijavíttatja és esetleg újraserkesztetteti azokat, majd összefűzve, egy atlaszban (*Atlas Hungaricus*) – Magyar Átlás az Magyar, Horvát és Tót országok Vármegyéji, s Szabad Kerületei a határ és a határ őrző katonaság vidékének közönséges és különös tábláji – ki is adja őket.¹⁶

Ennek óriási gyakorlati és térképtörténeti jelentősége volt, hiszen a korábban készült úgynevezett I. Katonai Felmérés térképei nem voltak hozzáférhetőek az utazók számára, és nem is javították őket elkészítésük óta.

Görög maga nem rendelkezett semmilyen végzettséggel, amely a térképkészítéshez szükségeltetett, főúri tanítványaival tett utazásai során fogant meg benne a vágy, hogy egy atlaszban összefoglalja és kiadja a magyar vármegyék térképeit, amelyeket egyébként folyóiratának előfizetői ingyenes mellékletként kaphattak meg. Ők maguk nem végeztek felmérési munkálatokat, de beszerezték az akkori idők legmodernebb térképeit és magyar nyelven írt, korrigált és kicsinyített metszeteket szerkesztettek belőlük.¹⁷ Görög külön erre a célra egy *institutomot* állított fel a bécsi Esterházy-palotában, amely a vállalkozás végéig, 1811-ig működött, a legutolsó időkben azonban már nélküle.¹⁸

Itt általa képzett és fizetett mérnökök és rézmetszők dolgoztak, a térképkiadáshoz szükséges pénzt pedig mecénatúra alapján teremtette elő. Legfőbb támogatója Festetics György, Széchenyi Ferenc, Esterházy Antal és Pálffy Károly volt.¹⁹

Udvari nevelői pozíciójának köszönhetően valószínűleg, hogy az Udvari Haditanács összevetésre átadta a „józsefi” felmérés szelvényeit, amelyek a legrészletesebb térképészeti felmérések alapján 1763 és 1787 között készültek.²⁰

Hírlap- és térképkiadói tevékenységét abba kellett hagynia, amikor a császári udvarba szólították nevelőnek.

Mikó Pálné feltevése szerint I. Ferenc választása talán azért esett Görög Demeterre – akinek egyébiránt a titkosrendőrségtől az udvarnak

¹⁶ Farkas Réka (2018): *A Görög–Kerekes atlasz vármegyei térképeinek adatbázisa és webes megjelenítése*. Diplomamunka, ELTE Informatikai Kar, Budapest.

¹⁷ Klinghammer I. (2001): *A magyar térképészet Mikoviny Sámuel-től Lipszky Jánosig. OSZK-Osiris Kiadó*, Budapest. 5–10.

¹⁸ Dr. Nagy Júlia (1977) A “Magyar Átlás”. *Földrajzi Értesítő*, XXVI. évf. 3–4. füzet, 403–438.

¹⁹ Márton József: i. m. 19–25.

²⁰ Dr. Ecsedi István (1912): *Karacs Ferenc térképmetsző élete és művei (1770–1838)*. Debrecen Sz.Kir.Város Könyvnyomda-Vállalata Debrecen.

szállított információk szerint ismert volt elkötelezettsége a felvilágosodás eszméi iránt, és aki kapcsolatban állt a „főnemesi hazafias ellenzék”-kel és a kivégzett magyar jakobinusok egyikével, Hajnóczy Józseffel – hogy így „elnémítsa” a bécsi *Magyar Hírmondót*, amelynek Görög szerkesztője volt, és ezáltal megszüntesse a felvilágosodás eszméinek további terjesztését. Görögnek le kellett mondania az újság szerkesztői posztjáról, lemondása egyben a lap megszűnését is jelentette.²¹

A forrás

„Ferenc Főherceg Ő császári Fensége hatodik életévének betöltésével elérkezett a gyermekkor végére. A hetedik életév kezdetével belépett a fiúkorba, amikor a valódi nevelés és tanítás kezdődik. Ebben a tekintetben kötelességemnek tartom, Felség, hogy elgondolkodjunk fenséges tanulónk, Ő Fensége jövőbeni képzésén, ezért a legnagyobb alázattal terjesztem Ön elé nevelési tervemet betekintésre és jóváhagyásra.

Eddig a legnagyobb figyelmet a Főherceg fizikai adottságainak szenteltük. Alapos megfigyelésünk örömteli eredménye, hogy az isteni gondviselés Ő császári Fenségét kiváló természeti adottságokkal ruházta fel.

A Főherceg erős és jó testfelépítésű, elméje szerencsés képességeket rejt, szívében pedig olyan érzelmek lakoznak, amelyek nem kis reménnyel kecsegtetnek.

Csak rendkívül élénk természetét – amely néha heves kitörésekre és ellenállásra készíti – kell óvatosan kezelni és néhány rossz szokását kell hathatósan, de gyökelestől kipusztítani.

Ilyen körülmények között lehetséges az oktatás művészetének a Főhercegre tett hatását kiszámítani és képzésére olyan határozott, szigorú tervet készíteni, amelyről elbízhetjük, hogy erőfeszítéseink meg is fogják hozni a várt eredményt.

Az elme képzése

Feltételezve, hogy jeles tanítványunknak hat és tizenhat éves kora között kell megkapnia azokat a magasabb képzéshez és az Ő magasabb hivatásához szükséges felkészítő ismereteket (és hogy értelmét csiszolnunk kell), az a véleményem, hogy a tanításnak-nevelésnek ebben a szakaszában Ő birodalmi Fenségét meg kell ismertetni az emberi ismeretek főbb tárgyainak alapjaival, úgy, hogy a tizenhatodik évének végén Őfensége

- 1. nemcsak a német, a latin és a francia nyelvben, de az olaszban, a magyarban és a cseh nyelvben is megfelelő nyelv- és íráskészséggel rendelkezzen, mindegyik nyelven magát helyesen, határozottan, tisztán és kellemmel ki tudja fejezni, mert akkor nem fognak hiányozni belőle*

- azon erények, amelyek annyira nélkülözhetetlenek egy hercegnek, hogy megnyerje azok szívét, akikkel kapcsolatba kerül*
2. *ismerje az alkalmazott és gyakorlati matematikát olyan mértékben, amennyire azt majd leendő pozíciója megköveteli*
 3. *a fizikát, a kémiát és a természettörténetet, különösen, ha kapcsolatban áll nemzeti kereskedelmünkkel, magát a kereskedelmi ismereteket, amely magában foglalja a mezőgazdaságot, a kézműipart és kereskedelmet, pontosan ismerje*
 4. *ismerje az ember külső és belső tulajdonságait, különösen, ami az emberi karakterisztikát illeti, valamint a filozófiai tudományokat, ahogy azok az egyetemen előadatnak*
 5. *az ékesszólás és stílus művészetében, a klasszikus irodalomban, különösen az antik irodalomban, a rajzban és a zenében*
 6. *a statisztikai földrajzban és a világtörténelemben, különösen az uralkodócsalád és birodalmának (örökös államainak) külön történelmében és az európai államok történetében járatos legyen.*

Ez az előkészítő tudás lenne az az alap, amelyre Ő császári Fensége további (tizenhat éves kora utáni), a politikai és katonai tudományok terén való képzésekor, valamint egyetemi tanulmányjaiban is a legjobb eredménnyel építhetne.

Ő császári Fenségének szellemi-intellektuális nevelésében ezt a célt szeretnénk elérni. A tantervet, amelyet alább ismertetek, és amely a Főherceg különböző oktatási szinteken való előrehaladását szolgálja, az úgynevezett bővítő módszer alapján készítettem, ami azt jelenti, hogy az első kurzusok alkalmával minden tantárgyból az alapismereteket gyűjtjük össze, a második és a harmadik kurzusban ugyanezeket bővítjük és sokszorozzuk, az utolsóban pedig tökéletesítjük és befejezzük azokat, és végül szisztematikus egészben egyesítjük.

Ami Őméltósága elméjének művelését illeti, törekvésünk nem csupán arra irányul, hogy fenséges tanítványunk tudományos ismereteit bővítsük, hanem (és legfőképpen) arra, hogy az egészséges, józan ész használatára megtanítsuk, hiszen ez utóbbi sokkal fontosabb jövőbeni hivatása szempontjából, mint az előbbi, és az államférfi és a tábornok tehetsége nagyrészt ettől függ.

Az erkölcsi és a fizikai nevelés kérdésében az egymást fokozatosan követő haladás mértéke olyan sok évre előre és olyan pontosan nem határozható meg, mint az intellektuális nevelésnél, mivel itt számos olyan tényező van, amely nem függ sem a szülőktől, sem a tanítótól, hanem csakis Ő császári Fensége lelki alkatatól, amely, mint tudjuk, a fiú- és ifjúkor különböző periódusaiban nagyon gyakran meglepetésszerűen változhat.

Következésképpen jelen terv, amelyet a legnagyobb alázattal helyezek Fenséged lába elé, pusztán a Főherceg első, vagyis elemi kurzusát, tehát a hetedik és a nyolcadik évet foglalja össze.

Az oktatás tárgyai ezekben az években: elemi ismeretek és a józan ész használatának alapjai.

Olvadás, írás, nyelvek

Ami a nyelveket illeti, ebben az időben arra fordítanánk figyelmet, hogy Ő császári Fensége az olvasást nyomtatott német könyvekből, valamint német és latin betűkkel írott kéziratokon gyakorolja. Ehhez mi választunk szöveget: erkölcsi tartalmú írásokból, életbölcseleti szabályokból vagy mindkettőt tartalmazó mesékből. Vagy étrendi tanácsokat, történelmi elbeszéléseket és végül természettörténeti megfigyelésekről (például a madarak, a halak, különböző négy lábúak sajátosságairól) szóló szövegeket adnánk, amennyiben ezek egy hat-hét éves herceg számára érthetőek. A történelmi példákat figyelemre méltó vagy követendően értékes személyek életéből vennénk, különösen a nagy hadvezérek és államférfiak gyerekkorából, kiváltképpen az éppen uralkodó császárok, mint például V. Károly, I. Miksa, I. és II. József életéből. Önállóságról, testedzésről, baráti beszélgetésekről szóló rövid történeteket választanánk, amelyek feltűznének a Főherceg lelkét, és utánzásra ösztökélnék őt.

Az írás tanítását is kezdjük

Ő császári Fensége úgy kerekíti majd a betűket, mint ahogy azt a jól bevált gyakorlat szerint az iskolákban tanítják, méghozzá először krétával, amelyet, hogy hamar hozzászokjon az író toll vastagságához, egyre vékonyabbra faragunk. Amikor a Főherceg a krétát a kezébe veszi, úgy tartja, mint ahogy a tollat kell. Ugyanezt teszi a ceruzával, és ezzel előre begyakorolja a toll rendes tartását, amelyet mihamarabb a kezébe fogunk adni. Mindig ugyanazzal gyakorlunk, és arra törekszünk, hogy a kéz szilárdsága napról napra erősödjék. Teljesen biztosak lehetünk a jó eredményben, amennyiben a Főherceg hozzászokik, hogy mielőtt a tollat a kezébe veszi, magában elismétli a szabályokat, hogy miként kell a betűket szépen kerekíteni.

Azért, hogy anyanyelvén egyre helyesebben és tisztábban beszéljen, sohasem tartózkodunk attól, hogy amikor megszólal, ne csak a kiejtését javítsuk, de minden hibás kifejezést és nem német szót is. Továbbá arra ösztönözzük, hogy mindenféle meséljen, mindeközben felhívjuk a figyelmét az előtagok és kötőszavak, valamint az igék idejének és módjának helyes használatára.

Mind Ezeket szem előtt tartva beszélgetéseket kezdeményezünk különféle témákban, hogy a nyelv mindenféle formáját megismertessük vele. Végül a számára kijelölt szakaszok elolvasása segít abban is, hogy kifejezéseket és szófordulatokat tanuljon belőlük. Később felhívjuk figyelmét a különböző típusú szavakra, azok ragozásaira és összekapcsolási módjaikra, ezáltal megalapozzuk a helyesírást és a nyelvtanulást. Mert nagyon fontos, hogy Ő császári Fensége mindig csak a jó és helyes kifejezést olvassa, vagy hallja tőlünk, és arra utasítjuk, hogy ő maga is így beszéljen, így nem fordulhat elő, hogy Ő fensége ne egy tiszta nyelvjárási némethez szokjon hozzá.

A főherceg abban a korban van, amelyben gyakorolnia kell a nehéz hangok kiejtését, nemcsak németből, hanem az idegen nyelvekből, franciából, olaszból, csehéből és magyarból is; mert később, amikor a beszédképző szervei teljesen ki-fejlődtek, ezt már nem lehet megtenni. Azoknak, akik érettebb korban tanul-

nak idegen nyelvet, ritkán sikerül elsajátítaniuk a helyes kiejtést. Épp ezért most kell gyakorolnia a Hercegnek a magyar GY-t, a cseh szavakat, amelyek csupa mássalhangzóból állnak, és az ilyen nehéz szavakat, még ha esetében nem is arról lenne szó, hogy megtanulja ezeket a nyelveket, csupán csak azért, hogy beszédképző szervei hozzászokjanak a megfelelő kiejtéshez, és sokoldalúak legyenek...

Mivel az egyik nevelőnk olaszul olyan kiválóan tud, mint egy született olasz, az olasz nyelv oktatását is el akarjuk kezdeni idén Ő császári Fenséggel, de nem a nyelvtan tanításával, hanem gyakorlás útján. Részben, mert minden idegen nyelv oktatását a németnek kell megelőznie, részben azért, mert a nyelvtanulás során szerintem a nyelvtannak mindig az utolsó tényezőnek kell lennie. A tanításnak ez a módja megfelel a természetnek, és soha nem téveszti célját. Az egyszerű ember sehol sem tanul annyi nyelvet, annyira gyorsan és jól, mint Magyarországon; viszont ott is pusztán és kizárólag gyakorlás által tanulja meg.

A következő években a Főherceg megtanul olaszul olvasni, majd latin betűkkel írni, később megismeri a német nyelvtan és helyesírás alapjait. Hasonlóképpen tanul majd meg ugyanígy, a gyakorlás által még egy idegen nyelvet, a franciát.

Az olvasás és írás azok közé a tantárgyak közé tartozik, amelyeket a Főhercegnek rendszeres órákon kell elsajátítania, ahol ülni kell, és éppen ezért nem tarthat tovább fél óránál, a későbbi években pedig háromnegyed óránál, nehogy elfáradjon, és hogy ne utálja meg az oktatás merevsége miatt a tanulást. Azonkívül a hosszú ideig tartó ülés nem tesz jót Ő császári Fensége törekény testfelépítésének.

Aritmetika és más matematikai alapismeretek

A Főherceg teljesen egyedi módon, nevezetesen csak alkalmanként és többnyire játékos formában gyakorolja a számolást. Kezdeményezzük, hogy hétköznapi dolgokat számoljon, például almát, diót, saját játékkatonáit, egy másodpercmutatós óra ütéseit. Ezt addig csináljuk, amíg kétségtelen lesz, hogy a számfogalommal 100-ig, majd 500-ig tisztában van, majd folytatjuk a gyakorlást, amíg kétségtelen lesz, hogy Ő császári Fensége 1000-ig biztosan el tud számolni, és hogy Őfensége saját számfogalmait a tényleges számolás során maga alakította ki.

Mikor a Főherceg már a számok olvasásában gyakorlatot szerzett, úgy folytatjuk a gyakorlást, hogy a Főherceg mond nekünk egy számot, amit mi felírunk a táblára, majd azt ő felolvassa. A következőkben ő maga fogja felírni, amikor a számok olvasásában már megfelelő gyakorlatra tett szert.

Fokozatosan haladunk ezzel úgy, hogy először az egyjegyű számokat, majd a kétjegyűeket gyakorolja, és végül azokat, amelyek meghaladják a 100-at és az 500-at, vagyis amelyeket három számjeggyel kell írni. Célunk itt az, hogy Ő császári Fensége fogalmat tudjon alkotni a számok értékéről, és hogy ezáltal

tal előkészíthesse saját ismereteit az aritmetikában való jártassághoz, és hogy minden mechanikusságot elhagyhasson belőle. Éppen ezért nem akarunk sietni, Őfensége csak hadd csillogtathassa a tudását addig, ameddig alapos és tartós tudással nem rendelkezik.

Ezzel a számolási gyakorlattal kombináljuk az előzetes összeadási és kivonási feladatokat is – mindig valós dolgokon gyakorolunk, így óráink ebben az évben nagyon gyakorlatiasak lesznek.

Játéknak állítjuk be a tanulást, hogy például a rézérmék, diófélék, játék katonák és hasonló tárgyak több, kisebb halomba vannak rendezve, és 4, 6, 8, illetve 3, 5, 7, 9 páratlan darabból állnak. Ezek a számok, ott ahol a kupacok találhatóak, fel vannak írva, hogy a Főherceg megjegyezhesse őket. Ezután megkérjük, hogy több kupacot vonjon össze, majd válassza szét őket addig, ameddig Ő császári Fensége képes lesz kisebb számokat összeadni vagy kivonni egymásból. Lassan növeljük ezen kupacok méretét, hogy a Herceget előkészítsük arra, hogy nagyobb számokat tudjon összeadni.

Ezután a kezdet után a tanítás szokásos módjára térünk át; és így rövid időn belül elérkezünk oda, hogy a Főherceg tudjon összeadni kisebb számokat fejben, a nagyobbakat papíron vagy a táblán minden nehézség nélkül – és nem sokkal később kivonni.

A nyolcadik életévében folytatjuk ezeket a gyakorlatokat, azonban leginkább a táblán, mert nagyobb számokkal fogunk dolgozni. A számjegyek helyes kiolvasása és leírása, a hozzáadás és a kivonás bármilyen tetszőleges számmal történhet; a szorzást kisebb számokkal kezdjük, majd fokozatosan folytatjuk bármely tetszőlegessel, és ugyanígy végezzük az osztást is.

Nemcsak a kézügyesség javításához, hanem a geometriai alapismeretek elsajátításához is megismertetjük a Főherceget a vízszintes és a függőleges, a párhuzamos és a ferde vonalakkal, valamint a derék-, hegyes- és tompaszöggel, és gyakoroljuk ezeknek a papíron és az őt körülvevő dolgokon való felismerését is. Megtanítjuk őt, hogy az ilyen típusú vonalakat a vonalzó, a körző és a szögmérő segítségével húzza meg, valamint hogy hogyan jelölje be a szögeket, végül, hogy egy derékszögű négyszöget szerkesszen, és a körzővel köröket írjon le. Ezt a gyakorlatot, amely nagyon szórakoztató, Ő császári Fenségének nyolcadik életévében kiterjesztjük mindenféle háromszögre és négyszögre, valamint a szabályos sokszögekre, és lehetőséget adunk Őfenségének arra, hogy mindenféle következtetést vonjon le a körökből és az egyenesekből álló formák tulajdonságairól, hogy hasonlítsa össze őket, és ezzel a geometriai tudás lényegét gyakorlatilag megalapozzuk nála.

Ezek után megismertetjük Ő császári Fenségét az itt használt mértékegységekkel, súlyokkal és pénzérmékkel. Mivel minden gyakorlati tárgy oktatásában az a tanítási módszer, amely lehetővé teszi, hogy az oktatott tárgyak a diákok keze által formálódjanak meg, határozottan hasznos, a hossz mértékek gyakorlásánál csupán egy col méretét adjuk meg a Főhercegnek, majd azt a feladatot kapja, hogy ezt a méretet tizenkétszer vigye fel egy favonalzóra, majd meg-

mondjuk neki, hogy ennek a hosszának a neve láb; ezután hagyjuk, hogy saját kezűleg mérje ki az ölt.

Ugyanezt a módszert alkalmazzuk a mennyiségek, súlyok és pénzek esetében, és hogy megismertessük őt ezek mindennapi használatával, a boltos–vevő játékot játsszuk vele. Irányításunkkal egyszer ő lesz a boltos, és mi a vásárlók, máskor ő lesz a vevő. Egyszer olyan árukkal kereskedünk, amelyeket lemérnek, mint például kétszersültet Pozsonyból, amelyet nagyon szeret, vagy gesztenyét, mogyorót Tirolból, pecsétviaszt, máskor olyan árukkal, amelyet ki kell mérni, mint például a vászon. Linzi, hamburgi és sziléziai vásznat fog kapni; az egyiket azért dicséri az ember, mert egyaránt finoman és sűrűn szövött; majd felrója hibaként, hogy nem a fonalat fehértették, hanem először szőtték, és utána meszes vízzel kezelték, ezért törékeny. Ezután megegyeznek az árban, majd a kívánt méretet kimérik a könyökükkel, és fizetnek. Az összeget kiszámítják, és mivel mindenféle érmével rendelkeznek, megnézik, hogy túl sokat vagy túl keveset fizettek-e. Végül a visszajárót aprópénzben fizetik vissza. Az arányérzék kialakításán és a gyakorlati számtan gyakorlásán túl a főherceg különféle természetes és mesterséges termékeket is megismer az ilyen típusú játékokon keresztül, valamint azt is, hogyan viselkednek az emberek a mindennapi ügyekben (ez utóbbit csak képeken). Ezek változatos gyakorlatok a józan ész használatához.

A Főherceg zsenge korában az ember szeret játszani. Ezt a vonzalmat különféle célokra használhatjuk ki, így többek között a mechanika ismereteinek megalapozására. Nagyon egyszerű gépek modelljeit adjuk a Főherceg kezébe, engedjük, hogy ő kíváncsága szerint játsszék velük, és észrevegye a különféle hatásokat és annak okait. Így a kezébe adunk egy fonalcsevélőt, amelyre az orsóról letekert fonalat csévéljük. A herceg mozgásba hozza, felfedezi a működését, szétszedi, majd újra összerakja.

Ugyanígy vászonfonalat készít a kis kötélgyártó kerékkel, és ezekből a finom kötelekből elkészítjük azt a sárkányrepülőt, amelyet majd nyáron, vidéken szeretnénk reptetni. Itt bemutatjuk neki a súrlódás erejét, ahogy a kenderrostok egymáshoz csavarodva egyesülnek és erős kötélzetet alkotnak.

A következőkben odaadjuk neki a kallómalom, a kalapács és húzórendszer stb. modelljét – nyolcadik életévében egy őrlőmalom, fűrészmalom, cséplőmű modelljét, egy súlyokkal hajtott óraművet, egy szivattyúskút, egy szövőszék stb. modelljét, hogy a Főherceget rávegyük, hogy odafigyeljen a gépek játékára. Mindet tudnia kell majd megfelelően használni, így tényleg ütögetni, döngölni, fűrészelni vagy nyújtani kell, amikor mozgásba hozza őket. A herceget kíváncsivá teszi, pontosabban fel akarja tárni a mozgás okát, meg akarja ismerni a gép felépítését és azt, hogyan kapcsolódik minden egymáshoz; egyszóval szétszedi és újra összeszereli őket. Ahol lehetséges, mi megnevezzük az alkatrészeket, és felhívjuk a figyelmét sok kapcsolódó dologra. Ha észrevennénk, hogy valamire nem figyelt eléggé, megnehezítjük a játékot, hogy kénytelen legyen felkutatni a probléma okát a nevezett részekben.

Természettudományi alapismeretek

Általánosságban elmondható, hogy az a tudás a lelegevenebb és leghasznosabb, és a leginkább az ébreszti fel és táplálja az egészséges elmét, amelyet a tanuló saját megfigyelései és gyakorlati munkája révén sajátít el. Ezért mindent megteszünk annak érdekében, hogy ahol csak lehet, a Főherceg a dolgok használata és feldolgozása révén ismerje meg azok lényegét. Így játékká és szórakozássá válik számára a tanulás, ez mérsékli az iskola komolyságát; így a siker összehasonlíthatatlanul nagyobb, mintha ugyanazt könyvekből vagy pusztán szóbeli előadások során tanítanánk neki. Képeskönyvet csak vonakodva és csak szükség esetén használunk, mert az csak a tárgy egyik oldalának, nevezetesen a képen láthatónak enged egyfajta holt nézetet, az élő nézetet pedig csak magában a természetben és legfőképpen a dolgok használata közben alkothatjuk meg.

A mi feladatunk, hogy kiválasztjuk a témát, és alkalmat teremtünk a Főherceg spontán figyelmének felkeltésére és irányítására.

Például amikor a Főherceg szórakozás céljából rézmetszeteket világít meg, megragadjuk az alkalmat, hogy beszéljünk a különböző színekről, átlátszatlan és áttetsző, ásványi és növényi színekről. Elmondjuk és egyben megmutatjuk elkészítésüket, ahol lehetséges; úgy mesélünk a gumiról, hogy hagyjuk feloldódni a vízben, és legalább rézmetszeten megmutatjuk neki a fát, amelyből származik. Mesélünk a fákból kiváló gyantákról, sőt a kámforról is, és megígérjük, hogy Schönbrunnban az első adandó alkalommal megmutatjuk neki a kámforfát (taurus camphora), ahogyan megmutattuk neki a kávéfát és a cukornádat is. Emellett mindig ügyelünk arra, hogy kéznél legyen a dolog, amelyről éppen beszélünk, hogy megmutassuk Neki, amikor a kíváncsisága a tetőfokára hág. Ezt az alkalmi instrukciót használjuk mindazon ismeretek megszerzésére, amelyeket a Főhercegnek a természet és az ember tanulmányozásának tárgykörében kell megszereznie. Az évszakok és a természet által adott lehetőségeket követjük ezen a téren.

Nyáron főleg a szabadban vagyunk, és az őshonos fákkal és bokrokkal foglalkozunk, amennyire ez a Főherceg számára fontos és hasznos. A legfontosabb gazdasági és kereskedelmi növényeket magunk termesztjük; így ezer módunk van arra, hogy gondozásukról, használatukról és előnyeikről beszéljünk, és növekedésüket figyelemmel kísérhessük. Néhány ipari növény – mint például a len – növekedésének szakaszait és feldolgozását a vetéstől kezdve követni akarjuk, majd az összes átalakítást magunk végezzük el, míg nem fonalként fonva és lenként szőve meg nem jelenik, végül újra összetörve és egyfajta tésztaszerű masszából papírrá alakul. A Főherceggel ugyanígy végigvesszük a legismertebb gyümölcsfákat, mindig a termőhelyükön, természetes környezetükben tanulmányozva őket. A herceg tanulmányozza virágaikat, terméseiket, magjaikat, lombjaikat és alakjukat, végül a kérget, amelyből apró edényekbe mintadarabokat gyűjt. Később felhívjuk figyelmét a talajra, amelyen járunk, és ismertetjük vele annak hasznát.

Télen viszont az ásványokkal foglalkozunk: a Főherceg megismeri a kü-

lönböző fémeket szilárd formában, majd abban a formában is, ahogyan a föld alatt előfordulnak. Egyszerre nem szerzünk be többet, mint ötven darabot ezekből a kőzetekből, és anélkül adjuk át nevelőjének megőrzésre, hogy ezt a Főherceggel tudatnánk. Majd amikor meglátogatja a Főherceget, bensőséges beszélgetésben mesél neki utazásairól, hogy sok bányát meglátogatott, és gyönyörű aranyat, ezüstöt és egyéb kőveket hozott onnan. Ezzel felkelti a Főherceg kíváncsiságát, hogy alaposabban megnézzze ezeket a kőveket, és megígéri neki, hogy legközelebb is hoz majd magával egyet, és szavát be is tartja, legközelebb egy újabbat mutat meg neki. A Főherceg valószínűleg szeretné megtartani őket. A tanító akkor adja őket oda a Főhercegnek, ha az felfogta és megjegyezte mindazt, amit róluk tudni kell.

A tanár betartja ígéretét, és más követ hoz a következő alkalommal.

Két-három hónap alatt a tanár a leírt módon magával hozza mind az ötven darabot, átadja őket a Főhercegnek, magyarázatokat fűz hozzájuk, és ezzel felébreszti és táplálja érdeklődését e nagyon fontos tantárgy iránt.

A változatosság kedvéért kémiai és fizikai kísérleteket végzünk oldatokkal, olvasztékokkal, mágnessel, az elektromossággal, légszivattyúval, attól függően, hogy mit találunk a Főherceg számára érthetőnek, és mi iránt érdeklődik.

Gyűjteményt készít a föld- és kőzetmintákból, ahogyan azok a Birodalomban (Monarchiában) előfordulnak, először csak a fő csoportok szerint, de később az egyes alcsoportok szerint is, fajtákba és alfajtákba csoportosítja, gazdasági és technológiai hasznuk szerint. Végül különféle állatfajok természetrajzával ismerkedik meg, amelyek egy részét könnyen láthatja elevenen is, néhányat pedig kitömött példányokon ismerhet meg.

Nyári sétáinkat arra is felhasználjuk, hogy felhívjuk a Főherceg figyelmét a gyönyörű természetre, és megalapozzuk topográfiai arányérzékét a területek teljes áttekintését illetően. A természet szépsége kitarja és melegíti a szívet, közelebb viszi az embert a Teremtőhöz, és a legtisztább és legártatlanabb gyönyört nyújtja. Laxenburg és környéke vidéki elhelyezkedése számos lehetőséget kínál arra, hogy fokozatosan felhívjuk figyelmét azokra a (terep)tárgyakra, amelyek a számára majd annyira szükséges terepismerethez tartoznak; ezek pedig: a termőföld, a homokos talaj, a kőmező, legelők, rétek, mocsarak, dombok. Hamarosan észreveszi a talaj egyenetlenségeit, és alaposan szemügyre veszi az árkokat, szakadékokat, utakat, gátakat, kocs- és gyalogutakat, és megkülönbözteti őket egymástól. Néha ellátogatunk vele erdőbe, rétekre, bozótosokba, szőlőkbe, majd a falvakba, ahol megnézzük a vidékiek otthonait, templomát és iskoláját, a hatóság székhelyét, az egész falu elhelyezkedését – és így tovább –, így saját szemével ismerheti meg azokat a dolgokat, amelyekről később sokat fogunk beszélgetni.

Túránkon megmásszuk a közeli hegyeket, és felkeressük a folyók forrásait.

Követjük a gumpoldskircheni forrásból feltörő, vízben gazdag patakot, egészen addig, ahol a Guntramsdorf melletti Badner patak egyik ágába ömlik, és

megmutatjuk neki a közeli Bécsi-csatornát, a zsilipeket, hidakat, gázlókat és a kompátkelőt.

*A patakok állandó vízutánpótlásán elgondolkodva óhatatlanul arra a készí-
tetésre jut a Herceg, hogy megkérdezze, honnan jön a forrásból csobogó víz. Így
bensőséges beszélgetéseink során megtaníthatjuk Neki a föld alatti víztározó-
kat, a különféle hegységeket, a föld egymáson fekvő rétegeit, végül a legfelső,
egyedüli termékeny réteget. Megfigyeltetjük vele, hogy merre kel fel a Nap, és
merre nyugszik le, és hogy közben milyen irányt vesz az égen.*

*Este megmutatjuk neki a Sarkcsillagot, és pár esti óra alatt hamarosan érzé-
keli majd a csillagos égbolt Föld körüli látszólagos forgásának jeleit.*

*Majd az Armilláris-gömb segítségével elmagyarázzuk neki a nappalok és
éjszakák, a tél és a nyár váltakozását, valamint annak az okát, hogy a nap
miért delel télen alacsonyabban, mint nyáron.*

A Földleírás alapjai és előzetes a történelemhez

*Eljárásunk a magasztos Fejedelem földrajzi oktatásában is a lassú és foko-
zatos bővítés elvén alapul. Ami számára a Föld leírásának területén ismert és
begyakorlott, annak kell egyengetnie útját az ismeretlen felé.*

*Mivel itt nem a sok, hanem az alapos tudás a fontos, óvakodnunk kell a túl-
terheléstől, különösen a földrajzban és a történelemben, amelyeket előgyakorla-
taink során kombinálunk, hiszen a helyek, régiók emlékeztetnek az ott történt
eseményekre. Ilyen alkalmakkor ugyanazt mondjuk el, de csak röviden és tö-
mören, állandóan tekintettel a Főherceg korára és felfogóképességére. Csak amit
jól tud, az táplálja és serkenti a kíváncsiságát.*

*Mindazt, amit minden alkalommal elmondunk neki otthon vagy a sétá-
kon, mindig szigorú válogatással igyekszünk minél érdekesebben és élénke-
bben bemutatni, hogy magára vonjuk a figyelmét, és felkeltjük benne a vágyat
az iránt, hogy a hallottakat szívesen elmesélje másoknak. A Főherceg földrajzra
való felkészítéséhez a tanár segít neki felmérni a hálószojáját. Megméri annak
hosszát és szélességét, a kemence és az ablakok, valamint a többi tárgy közötti
távolságot, és kicsinyített léptékben átteszi a papírra, egyszóval alaprajzot ké-
szít. Mivel a szemé láttára készült, és maga is segített az elkészítésben, könnyű
megtalálnia azt a helyet, ahol például a tűzhely, az ágyrács, az ajtó és hason-
lók vannak. Ezután gyakoroljuk a tájékozódást úgy, hogy az iránytűt a szo-
ba közepére helyezzük, felhívjuk a figyelmét a mágnesű irányára, majd elma-
gyarázzuk a négy világtájat, de magyarázatunk helyességét azzal bizonyítjuk,
hogy hagyjuk, a saját szemével bizonyosodjon meg a napfelkelte és naplemente
irányáról. Ezután megmutatjuk neki a többi helyiség alaprajzát, és rábírjuk,
hogy a bennük lévő tárgyakat azonosítsa az alaprajzon, majd az iránytű se-
gítségével határozza meg a saját helyét az alaprajzon a négy világtáj szerint.
Ha már tudja, hogyan találja meg önmagát ebben az alaprajzban, bemutat-
juk neki a kastély teljes harmadik emeletének alaprajzát. Ezen megkeresi az
Ő lakrészében lévő szobákat, majd azokat, amelyekben gyakran megfordult,*

esetleg amelyekben Ő is lakott, és úgy tájékozódik, hogy elkészíti az egész kastély alaprajzát, és azon a Schweizerhof, a Birodalmi Kancellária, az Amalienhof, a színház, a kapuk, a védőrök stb. helyét minden probléma nélkül megtalálja. Végül elővesszük először a külváros nélküli város alaprajzát, majd ezt követően a teljes városét.

Ő császári Fenségének megmutatjuk az utcákat, amelyeken Őméltósága is közlekedik, a legfontosabb tereket és épületeket, a kapukat, hidakat, kerteket és hasonlókat, így aztán ki kell igazodnia a térképen.

Majd vesszünk egy térképet, amelyen Béctől Badenig és Laxemburgig elég nagy léptékben látható a környék, és megmutatjuk neki, hogy vannak az utcák, mezők, folyók, hidak, hegyek, erdők, falvak stb. rajta jelölve. Segítünk eligazodni rajta, és körzővel a kezünkben meghatározzuk a távolságokat. Hamarosan hozzászokik a térképek használatához, és felismeri azoknak a helyeknek a jeleit, ahol többször járt, és amelyeket ismer.

Ennek a gyakorlatnak a segítségével később könnyen eligazodhat ama vidékek térképein is, amelyeket még nem látott. Így haladunk előre, és tágitjuk ki földrajzi horizontját. Neki adjuk az Alsó-Bécsi-erdő kerületének szépen megrajzolt térképét, és ezzel megkezdjük a tulajdonképpeni földrajzi ismeretek tanítását, amelyet még ebben az évben Alsó-Ausztria egészére, a következő évben azonban a Monarchia főbb országaira kívánunk kiterjeszteni.

A történelem egyike azon tantárgyaknak, amely Ő birodalmi Fenségének nélkülözhetetlen magasztos hivatásához. Az első tanórákon szeretnénk megismertetni vele az első alapgondokat és alapismereteket, hogy ezzel megalapozzuk ezt a tantárgyat. Egyelőre csak néhány földfelszíni változásra hívjuk fel a figyelmét, különösen a már ismert Laxemburgot körülvevő területen, amelyeket meg is mutatunk a Főhercegnek napi sétáink alkalmával. Leírjuk neki a hatalmas erdőket és mocsarokat, amelyek egykor Laxemburg egész területét és a környező falvakat borították, és nem az emberek, hanem a ragadozó állatok, a medvék, a farkasok és bölények lakhelyei voltak. Az emberek folytatják majd a történetet, ezt követően ritkították meg az erdőket, csapolták le a mocsarokat, megjavítva ezzel a korábban egészségtelen levegőt, és kiűzték a vadállatokat: így a durva vadon termőtalajjá változott, amelyre városok és falvak települtek, az utak, csatornák, rétek, szántók, gátak és hidak mindennütt arról a győzelemről tanúskodnak, amelyet az ember szorgalma aratott a természet felett.

Távoli vidékekről hoztak nemesített, oltott gyümölcsfákat, szőlőt, kukoricát és más tápláló és ízletes növényeket ültettek, és így most kenyérrel, tejjel, borral és gyümölccsel táplálkoznak ott, ahol az őslakóknak egykor vadkörtével és makkal kellett megelégedniük.

A Földön bekövetkezett változásokat a víz segítségével követjük nyomon, például a megkövesedett tengeri kagylók által, amelyek a környező hegyekben, valamint a földfelszín különböző rétegeiben és egyes emlékműveken is felfedezhetők. Hogy a Főhercegen felkeltsük a történelem iránti érdeklődést, rész-

metszeteket adunk neki színezésre, amelyek a legismertebb „izgalmas” eseményeket ábrázolják, és amelyek egy-egy korszakot ábrázolnak, mint például a Vízözönt, az egyiptomi Józsefet testvéreivel, amikor szembefordult velük, az izraeliták átvonulását a Vörös-tengeren, Krózust a máglyán, akinek Kúrosz megkegyelmezett, Romulust és Remust, amint építik Rómát, Arkhimédészt, amikor tükrök segítségével felgyűjtja a rómaiak hajói, Leonidászt a spártaiakkal Termopülea közelében, az újszülött Jézust, amint jászolban fekszik, Habsburg Rudolfot, amint megveri Ottokárt, Tamerlane-t és Bajazethet, I. Miksát, amikor megmászta a Martinswandot Innsbruck közelében, és úgy tűnt, nincs számára menekvés. Lajos elesik Mohács mellett, Kolumbusz felfedezzi Amerikát, Zrínyi Miklóst Leonidás hasonmásaként, Mária Terézia Józseffel a karján a magyarországi főnemeselek előtt stb. Amíg Ő színez, mi elmeséljük a lapon látható történetet, esetleg ugyanezt olvasási gyakorlatunk tárgyává tesszük. Az elkövetkező években folytatni fogjuk ezt a módszert, így megalapozzuk az időszámítás ismeretét, amely nélkül nincs határozott történelmi áttekintés, néhány korszakot áttekintve: például az Özönvíz, az izraeliták kivonulása Egyiptomból, Róma felépítése, Krisztus születése, a Római Birodalom pusztulása, a Babenberg örgrófok és hercegek uralkodásának kezdete Ausztriában, a Habsburg-törzs eredetétől a jelenlegi legfelsőbb uralkodóházakig, dátumokkal. Ezeket egymás után fel kell írnia a táblára, és a dátumokat számtani feladatok és írásgyakorlatok tárgyává kell tennie, hogy emlékezetébe vesse őket.

Alapismeretek az emberekről

A Főherceg ismeri az emberi test külső részeit és meg is tudja nevezni őket.

Alkalomadtán felhívjuk a figyelmét ennek a csodálatra méltó gépezetnek a belső vázára, a csontok felépítésére, és egy viaszfigurán megmutatjuk neki legfontosabb részeit. Azt is elmondjuk, hogy a tüdején keresztül veszi az ember a levegőt, ezért nagyon ügyeljen ennek a finom felépítésű szerve, és soha ne igyon hideget, ha nagyon melege van – hogy a nyelöcsövön keresztül juttatjuk az ételt a gyomorba, hogy ott készül belőle a tápláló lé (más néven tejes lé), és ami haszontalan, az a beleken keresztül távozik el. Ebből a tápláló léből a vér, amely a szívből az állandóan dobogó ereken keresztül – amelyeket éppen ezért artériának nevezünk – a test minden részébe áramlik, és táplálja azokat, nehogy elsorvadjanak, mint a száradó falevél ősszel. A fel nem szívódott vér más ereken, amelyek nem pulzálnak, visszajut a szívbe.

A következő évben szeretnénk kicsit bővíteni, fejleszteni ezt a tudást; mesélünk Ő birodalmi Fenségének az idegekről, hogy az elme az idegeken keresztül érzékszervi benyomásokat kap, például színeket, hangokat, szagokat, és hogy az idegek hozzák mozgásba a testet.

Alkalmanként a világ különböző részein élő népek életmódjáról is beszélünk, Amerika vadembereiről, akik nomád életet élnek, kunyhó és állandó menedék nélkül bolyonganak az erdőben, és vadászatból élnek; összehasonlítjuk ezzel mások, az úgynevezett pásztornépek élet- és gondolkodásmódját, a me-

zőgazdaságból élők modorát és szokásait is. Mesélünk neki a leghidegebb északi területeken élő nemzetek életmódjáról, és a legmelegebb égövön élő mórók és az egyiptomiak életmódjáról. Megmutatjuk neki rézmetszetek segítségével lakóhelyüket, berendezéseiket, viseleteiket. Ezek a mesék némi szórakozást nyújtanak Ő birodalmi Fenségének. Jövőre mesélünk neki a civilizált népekről és életmódjukról, egy ország különböző nemesi és néposztályairól, mint a nemesiségről, a városok polgáraitól és a parasztokról, végül a szolgák és a napszámosok nagy rétegéről. Leírjuk Neki ezek életmódját, szükségleteiket, vágyaikat, érdemeiket és szenvedélyeiket.

Ezután e különböző osztályok szükségességéről is beszélünk Neki, a társadalmi rendről, hogy mindenki biztonságban tudhassa a vagyonát, és a kormányzók nélkülözhetetlenségéről ennek a rendnek az igazgatásához – és arra a következtetésre jutunk, hogy a civilizált népek felsőbbrendűek a vadakkal szemben az élet kényelmét, a társadalmi szokások kellemességét, tudásunk bővítését illetően stb., amennyire Ő birodalmi Fensége mindezt képes felfogni és megérteni.

Az emberi belső megismerését, amelyre az embert az önvizsgálat vagy lelkiismeret-vizsgálat készíti elő, a Főherceg mindennap lefekvés előtt gyakorolja. Bár mi elsősorban erkölcsi szempontból vezetjük erre a gyakorlatra, de ez az önismeret tekintetében jelentős mellékes előnnyel jár számára. Megismeri saját gondolkodás- és cselekvésmódját az őt hajtó kíváncsiság mellett, és ezzel megalapozza belső énje és az emberi lélek gyakorlati megismerését.

De nem állunk meg ott, hogy a Főherceget emlékeztetjük a nap során elért jó dolgokra és az elkövetett hibákra: hanem folytatjuk a nyomozást az utolsó okig és az első alkalomig. Például, ha mérges, megkérdezzük, mit kellene tennie ebben az állapotban. Hogyan lehetséges, hogy a másik embernek ez vagy az a szava ennyire felhőborította? Mit gondolt és érzett erről? Hogyan vezethette vehemenciája olyan dolgokhoz, amelyeket most szégyell?

Segítünk neki felkutatni e hevesség okait, hogy a következő alkalommal óvakodhasson tőle. Így a Főherceg a gyakorlatok során megismeri elméjét, elgondolkodik lelke megnyilvánulásain, és önmegfigyelés útján olyan fogalmakat sajátít el, amelyeket a következő évben az érzékszervek segítségével tárunk fel, mint a képzelet, az érzések, a szenvedélyek és a megértés, az ítélőképesség, az ésszerűség és akarat, amely arra készíti Ő birodalmi Fenségét, hogy sok mindent észrevegyen. Ezzel lefektetjük a lélektan alapjait, és azzal, hogy a Főherceget rászoktatjuk, hogy érezze át mások helyzetét, az emberi természet gyakorlati megismerését is megalapozzuk.

A józan ész ápolása

Ilyen módon válik tanító jellegűvé a Főherceg számára mindaz, ami körülveszi.

Folyamatosan tanul, anélkül hogy tudna róla, és szüntelenül halmozza a tudást. Az Ő fejében ezek természetesen csak töredékesen vannak jelen, szét-

szórva és rend nélkül összefűzve, de ehhez most több nem szükséges, a maga idejében majd egy jól rendezett rendszer alakul ki belőle. De az a mód, ahogyan ezeket megszerzi és összegyűjti, nemcsak a legkedvesebb számára, hanem a leghasznosabb is az egészséges megértés gyakorlása, táplálása és fejlesztése szempontjából. Mert úgy ismerkedik meg a dolgokkal, ahogyan azok a természetben előfordulnak, nem pedig úgy, ahogy leginkább eltorzított formában a könyvekben találhatóak. Közvetlenül az észlelés útján és egészében ismerheti meg őket, nem szavakon és elszigetelt jellegzetességeken keresztül, azaz élénken és bensőségesen, míg a témával kapcsolatos tényleges és valós dolgok mindig idegenek maradnak a tanuló számára, ha azt pusztán szóbeli oktatáson vagy könyveken keresztül mutatják be neki.

Hogy a Főherceg elméjét edzzük, irányító képességét kialakítsuk és az emlékezetet ennek alárendelni tudjuk, a tanításkor lehetőleg kerüljük, hogy Ő birodalmi Fensége a passzív figyelem állapotában legyen. Ez az állapot ilyen korai életkorban soha nem tarthat sokáig, mert hamar eltereli a figyelmet, és hozzászoktatja az élénk képzelőerővel rendelkező tanulókat, hogy fantáziájuknak hódoljanak, miközben a tanár beszél, ami önmagában és következményeiben is a legkárosabb szokás! Ezért soha nem hagyjuk, hogy sokáig tétlenül hallgasson vagy nézzen egy művet, hanem bele kell szólnia, vagy velünk kell dolgoznia, és mindenben keresünk valamit, amit a Főhercegnek meg kell tanulnia, ami arra készíti, hogy aktívan részt vegyen a tanórában, ezért a leckét mindig beszélgetéssé alakítjuk; felkeltjük az érdeklődését, hogy kérdezhessen, vagy szokratizálunk vele, hogy válaszoljon. Az önműködő figyelem a magasabb képességek forrása, következésképpen az a készség, amelyre minden épül.

Ezért arra biztatjuk sétáink során, hogy Ő maga figyeljen meg mindent, ami történik, és a lehető legpontosabban mondja el újra; ha téved, a hiba kijavítását mi magunk kerülvük, de utasításunkra gyakrabban néz a tárgyra, és majd kijavítja magát. Hasonló folyamatot figyelhetünk meg, amikor a Főherceg helytelen ítéleteket hoz, vagy téves következtetéseket von le. Ugyancsak azt akarjuk, hogy gondolkodásra neveljük, ezért soha nem akarunk helyette gondolkodni, és soha nem fogjuk megkímélni a saját kutatásának fáradságától, hanem legfeljebb csak megkönnyíteni, hogy a nehézségek soha ne haladják meg az erejét, és az erőfeszítést a cél elérése jutalmazza és ösztönözze. Nagyon rossz szokás, és hercegekre nézve veszélyes is, ha mindent elmondunk nekik, amit maguknak megtalálni fáradságos munka lenne, mert megteremti a szellem el-lustulását, ami sokszor gyógyíthatatlan, és a felsőbb képzés leglelküzdhetetlenebb akadálya lesz, amelyben a megértés képessége örökké éretlen marad.

Ugyanebből az okból, hogy elméjét gyakorlatiassá tegyük, vagy hogy kifejlesszük benne a gyakorlati érzéket, gyakran olyan helyzetekbe hozzuk a Főherceget, hogy el kelljen gondolkodnia, milyen eszközökkel érhetné el céljait. Eleinte átgondoljuk vele a dolgokat, és amennyire szükséges, megkönnyítjük számára a cél eszközeinek megtalálását, de úgy, hogy jól érezze magát, és tudja, hogy kipróbálta a saját erejét és megtalálta a megoldást.

A következőkben szándékosan megnehezítjük Neki ezt, attól függően, hogy a Főhercegben mekkora képességet észlelünk arra vonatkozóan, hogy tud-e segíteni magán. Észrevétlenül akadályokat állítunk elé, amelyeket el kell távolítania, növeljük a nehézségeket, hogy ezáltal kénytelen legyen elgondolkodni az elhárításukon.

Sokszor megfigyeltem, hogy a tudományos megértés túl korai elültetése gátolja a józan ész és a gyakorlati érzék fejlődését, amelyek nélkül a legiskolázottabbaknak sem sikerül a józan gondolkodás elveinek használata sok esetben. Éppen ezért ezt az első kurzust Ő császári Fensége kizárólag a józan ész művelésének kell szentelje, ahol a dolgok egyediségének és természetes helyzetének megfelelő felfogása és felismerése számít, míg a tudományos elme csupán az absztrakt jellemzőit választja ki a többi közül, csak a dolgok univerzalitásához ragaszkodik, és figyelmen kívül hagyja egyediségüket, ezért nem tudja, hogyan találjon utat az előforduló esetek individualitásába.

Soha nem hagyjuk Ő császári Fenségét, hogy átadja magát a haszontalan fantáziák játéknak, amelyek annyira károsak a következmények miatt. Az ilyen korú gyerekek nagyon szeretik az ebből fakadó passzív lelkiállapotot, amelyben tétlenül néznek mindenre, és csak felületesen adják át magukat a tárgy keltette benyomásnak, és az nyomot sem hagy a tudatban, vagyis végül semmit sem tudnak a látottakról. Inkább arra szoktatjuk Ő császári Fenségét lélektani stimulánsok használatával, hogy minden tárgyra szabad, mindenre kiterjedő, érdeklődő tekintettel nézzzen, és semmit se hagyjon figyelmen kívül. Így fejlődik ki a legkiválóbban a józan ész és a gyakorlati érzék, amely a valódi természetről pontos ítéletet alkot, és sikeresen megoldott feladatokban nyikvánul meg.

De ezen az első foglalkozáson egyáltalán nem kell beszélni a jellemzők elvonatkoztatásáról, elemzéséről, kiemeléséről és elkülönítéséről, és a tudományos értelmezés semmi egyéb műveletéről.

A változatosság a tantárgyak és a foglalkozások tekintetében minden életkorban fontos, de különösen a Főherceg fiatal korában elengedhetetlen.

Ha túl sokáig figyelünk ugyanarra a témára, az kimerítő, gyengíti a lélek és a test erejét. Minden tanóra után, amelyet Ő császári Fensége végigült, és amelyek közül idén egyik sem tartott tovább fél óránál, jövőre pedig nem tarthat tovább háromnegyed óránál, újra mozgásba kell Őfenségét lendíteni, hogy megkaphassa a teste azt az erőt, amely a hosszú ülés alatt elveszne.

Részben ezért, részben pedig azért, mert az alkalmi oktatás olyan gyümölcsöző és olyan jótékony hatással van az elme művelésére, gondoskodnunk kell arról, hogy amennyire csak lehetséges, a tényleges és iskolaszerű oktatás, amelyben rendszeres ülés van, a lehető legkevesebb legyen. A német és a jövőben az olasz vagy a francia olvasási gyakorlatokon, valamint az írás- és zongoragyakorlatokon kívül ennek csak a számtanra kellene kiterjednie.

Az ülőhelyzet ezekre, illetve a reggeli és esti imákra, valamint a speciális, mindennapos, bizonyos órákhoz kötött tevékenységekre korlátozódna. A többi

elfoglaltságban és játékban nem kell ilyen szigorú rendnek lennie. Igaz, hogy a Főhercegnek hozzá kell szoknia a rendhez, de ehhez elegendő tanóráinak rendszeres látogatása. Am ha ezt a rendet kiterjesztenénk a teljes nap minden foglalkozására, akkor fennáll a veszélye, hogy a megszokás rabszolgája lesz, és ez határozná meg a napjait. A szabad, könnyed gondolkodásra és cselekvésre alkalmatlan lenne, az órától függne, és soha nem tudná kihasználni az adódó lehetőségeket.

Mindaz, amit Felsőgednek eddig leírtam, saját tapasztalataimon nyugszik; mind a nevelés művészetével kapcsolatban, mind minden gyakorlati tárgy vonatkozásában. Az ember csak azokra a megfigyelésekre hagyatkozhat, amelyeket saját maga tett. Új módszerek kipróbálása a Főhercegen, bármennyire is divatosak, véleményem szerint nem megengedett, míg a mi bevált régebbi módszereink elegendők. Az új próbálkozások ritkán sikeresek teljesen, és az új módszerek csak ritkán érik el azt, amit feltalálók állítanak.

A hitoktatást szándékosan kihagytam a tervünkből, mert azt Ő császári Fensége már speciális hitoktatóval tanulja, különleges elvárások szerint és a többi tantárgytól függetlenül.

A szív képzése

Következzék a legfontosabb, amit az oktatásnak el kell végeznie: az érzelmek formálása és az erkölcsi jellem ápolása. A Főherceg tehetségét kibontakoztathatjuk, elméjét a leggazdagabb tudással rubázhatjuk fel és a készségek ritka fokára emelhetjük, de ha nem sikerül alárendelnünk érzékiségét a lelkiismeret hatalmának, és elméjében dominánsnak tartanunk az elhatározást, hogy helyesen cselekedjen, akkor nemcsak hogy minden fáradozásunk és munkánk veszne kárba, hanem olyan eszközt adnánk számára, mint a szenvedély, amely veszélyes dolog kiművelt értelme számára. Könnyen visszaélhet vele kártékony szándékok megvalósítására.

Azonban a szív érzéseinek fejlesztése, különösen hercegek esetében, nebezesebb, mindamelllett nagyon fontos feladat. Hiszen köztudott, hogy az értelmi képességeik nevelésben nagy előnyökkel rendelkeznek a többiekkel szemben, ellenben nagy nehézségek állnak erkölcsi nevelésük útjában. Túl korán érzik, hogy a rang és a bőség több millió ember fölé emeli őket, és végső soron csak önmagukon múlik, mennyire fogják követni nevelőiket. Jutalmak és büntetések, ezek a hatalmas motiváló erők a magánoktatásban nem alkalmazhatóak. Vágyaik nagy részét szinte a felmerülésük előtt kielégítik, és idegenek maradnak tőlük azok a bánatok és szenvedések, amelyek megóvják a szívet a sötétségtől, a túlzott bátorságtól és a keménységtől. Azok az érzések, amelyek együttérzést keltenének és erőfeszítésekre sarkallnának, idegen maradnak számukra. Ezeket a nehézségeket többé-kevésbé a főhercegeknél is tapasztaljuk, és soha nem szabad szem elől tévesztenünk őket, részben azért, hogy ellenük dolgozzunk, részben azért, hogy tanítási eszközökként használva hatékonyságukat meg tudjuk jósolni.

Engedelmisség

Valójában az engedelmisség a nagy cél, amiért jelenleg dolgozunk.

Fiúkorban minden erkölcsi nevelés fő mozgatórugója. Négy eszközt használunk célunk eléréséhez.

Az első a Főherceg tisztelete és bizalma, amelyet igyekszünk elnyerni.

A második az istenfélelem és a kegyesség érzése. A harmadik a szülői szerepet, a becsületvágy és az általános jóindulat érzelmei, amelyeket Ő birodalmi Fenségében igyekszünk felkelteni és ezekre buzdítjuk, amelyeket végül negyedikként a Főherceg majd maga, tudatosan gyakorol. Az első csak rajtunk múlik. Ezért arra törekszünk, hogy tökéletesen tiszteletre méltónak tűnjünk előtte. A gyerekek jó megfigyelők. Ezért gondosan kerülünk mindent, ami bármilyen módon lealacsonyíthat minket az Ő szemében.

Soha nem észlelhet mást velünk kapcsolatban, mint nyugodt, vidám és bárátságos hangulatot tiszta jóindulattal ötvözve, hízalgés és keserűség nélkül, okosságot, finom modort és erős karaktert, férfias, derűs egykedvűséget, amelyet nem zavarnak a hangulati ingadozások, nemes szándék mindenki iránt, és becsületes igyekezetet, fáradtságot és áldozatot nem kímélve, hogy hasznára legyünk, és kítartóan az Ő állandó jólétét szolgáljuk. Ilyen magatartással vívhatjuk ki a Főherceg tiszteletét és bizalmát, és ezáltal a legtöbb esetben biztonságosan befolyásolni tudjuk akarátát.

Ha csakugyan a pedagógus kötelessége, hogy az istenfélelem érzését már korán elültesse és kitörölhetetlenül megalapozza tanítványainál, akkor ez különösen fontos, ha hercegekről van szó. Mert mi képes megszelídíteni szenvedélyeiket, és még ambícióiknak is korlátokat szabni, ha nem a számukra természetessé vált jámborság, a szilárd meggyőződés arról, hogy Isten mindenhol jelen van, szemtanúja tetteiknek és ítélezik felettük, valamint a jövő velük szemben támasztott elvárásai. Ezért nagyon fontos, hogy a pedagógus a Főhercegben felkeltse ezeket az érzéseket, és éreztesse vele, hogy egy mindenható akarat irányítja sorsát, pont úgy, mint a legegyszerűbb emberét, hogy Isten előtt Ő sem különb, és hogy Isten, aki megkülönböztetés nélkül megbünteti az engedetleneket és azokat, akik nem teljesítik a kötelességüket, csak akkor lesz elégedett vele, ha teljesíti kötelességét, és eleget tesz az elvárásoknak. Születésének magas rangja nem jelent számára Isten színe előtt előnyt, hanem csupán azt bizonyítja, hogy Isten olyan súlyos kötelességeket akart rá róni, amelyhez magas ranggal kell rendelkeznie, és hogy Isten csak azért helyezte őt olyan magasra, hogy legyőzze önmagát, és a közösségért tett erőfeszítések révén mindenki számára követendő példakép lehessen.

E cél elérése érdekében mindennap egy rövid elmélkedést kívánunk tenni (a reggeli ima után) hol erről, hol arról az imént említett pontokból Ő birodalmi Fenségével, amely meggyőzi az értelmet, valamint éleníti a képzeletet, majd azzal az elszánt elhatározással gyakorolva, hogy minden lehetséges módon elkerülje azokat a hibákat, amelyeket gyakran elkövet. Ugyanígy szeretnénk vele este áttekinteni az egész napot, megkeresni a legfontosabb helytelen lépéseket,

felkutatni azok okait, és úgy irányítani, hogy őszintén megbánja őket, és komolyan elhatározza, hogy holnap óvatosabban közelíti meg a dolgokat.

Magát az imát minden alkalommal a körülmények, az alkalom és a Főherceg igényei szerint alakítjuk; gyakran változtatjuk a kifejezéseket és a fordulatokat, nehogy elméje eltompuljon a visszatérő egyhangúságtól, és az ima formálissá váljon. Mindig tartalmas és rövid legyen. Ezért gyakran csak hálaadásból áll azért a sok áldásért, amellyel Isten őt emberek milliói fölé emeli, és azért, hogy milyen jó szülőket kapott, akik nagy szeretettel gondoskodnak róla. Azzal az elhatározással zárul, hogy soha nem él vissza ezekkel az előnyökkel, hanem Isten akarata szerint használja fel embertársai javára, jámbor, jó és engedelmes lesz. Máskor, amikor sikerült egy napot komolyabb hiba nélkül eltöltenie, imádságban fejezzük ki azt az érzést, hogy most, ártatlanságának tudatában boldogan Isten szeme elé léphet, és büszke lehet magára; mert tudja, hogy Isten és a szülei elégedettek vele; ezt az elégedettséget kívánja minden erőfeszítésével majd a jövőben is kívívni. Ha hibázott, hagyjuk, hogy nehéz szívvel imádkozzon Istenhez, vallja be neki a hibáit, azokat őszintén bánja meg, mert most már tudja, hogy Isten elégedetlen vele, kérjen bocsánatot Istentől, és ígérje meg, hogy a jövőben többé nem tesz hasonlót stb. Még napközben is emlékeztetjük őt arra az ígéretére, amelyet Istennek tett, hogy ha Ő azzal a tudattal, hogy jó volt, jó lelkiismerettel tud imádkozni, akkor is résen kell lennie, nehogy elveszítse Isten jóindulatát.

Az odaadás és jámborság érzései mellé, amelyekkel a lelkiismeret hangját és az erkölcsi kötelességtudatot tisztán, gyengéden, de hatásosan igyekszünk a Főherceg szívében felébreszteni, csatlakozik a hála és a tisztelet érzése is szeretett Magasztos Szülei iránt. Ennek az érzésnek a táplálására és élénkítésére egyetlen alkalmat sem hagyunk ki, hogy első és legnagyobb jótevőjeként bemutassuk Felsőgeiteket, akik oly jók vele, oly kedvesen gondoskodnak róla, és akiknek mindenét köszönheti. Gyakran hálát adatunk vele Istennek, amiért ilyen jó szülőket kapott, és minden reggeli imája azt a kérést tartalmazza, hogy Isten tartsa meg még őket sokáig. Gyakran fogjuk emlékeztetni arra, hogy amikor önmagával folytatott küzdelmében engedetlen lesz, azzal mennyire elszomorítja kedves szüleit, amikor azt megtudják; és hogy egyedül rajta múlik, hogy elhatározza és kötelességének tekintse, hogy örömet szerezzen nekik. Tehát ezt az érzést szeretnénk felhasználni, hogy a jó szándékot erősítsük Őfenségében.

A nemes elmék nem nélkülözhetik a becsületességet. Oly nagy az igazi elismerés és a taps utáni vágy, amelyeket csak a legokosabbak és a legjobbak kaphatnak meg, hogy sokszor a tüzes vágyak nagy tettekre sarkallják őket, mert uralkodói kötelességüknek érzik. De nagyon káros ez az indíték, amikor hamis ambícióvá vagy hiúsággá fajul. Ezért óvakodunk attól, hogy az örjögő tömeg tapsát a Főherceg számára kívánatosnak nevezzük, ám megmutatjuk neki, hogy mi az, ami igazán méltó a tiszteletre, és mi alantas, ami miatt szégyellnie kelljen magát: például hallgatni az érzékiség alantas impulzusai-

ra vagy a felizgatott szenvedélyekre, hogy nagyságát abban kell keresnie, hogy ura legyen önmagának, és csak azt tegye, amit jónak talál, és amit eltervezett.

Rá fogunk szólni, amikor az Ó ebbéli szándéka meginog, és engedetlené válik: miért nem elég erős ahhoz, hogy hű maradjon a kora reggeli elhatározásokhoz? Hogyan engedheti, hogy elárassza Őt az engedetlenség vonzereje, hogy nem szégyelli-e gyengeségét; Ő, akinek az a sorsa, hogy másoknak parancsoljon, Neki feltétlenül tudnia kell, hogyan kell engedelmeskedni. Ahhoz, hogy a jót akarjuk, csak bátorságra van szükségünk, amiből Neki valóban elegendőnek kell lenni.

A Főherceg természeténél fogva nagyon együttérző, nagyon örül, ha másokat boldoggá tud tenni, és velük szenved, ha úgy alakul.

Akaratossága néha makacsságba csap át; így általában megadja magát, amint úgy gondolja, hogy tetteivel másoknak fájdalmat okoz. Ezt a számára oly természetes nemes érzéket szeretnénk ápolni és edzeni: ugyanez nagy szolgálatot tehet nekünk, amikor élénk természetével szállunk szembe.

Mindenképpen hozzá akarjuk szoktatni, hogy élje bele magát mások helyzetébe, hogy mások szenvedése és vágyai ne legyenek idegenek számára.

Végül arra is fel kell használnunk a gyakorlatokat, hogy az engedelmesség a Főherceg tulajdonságai közé tartozzon. Ezt szem előtt tartva olyan játékokat választunk, amelyekben a Főhercegnek be kell tartania a játékszabályokat, például a katonásdit. Amennyiben könnyen sikerült magát mások akaratának alávetnie, akkor fokozatosan fogunk olyan tettek felé haladni, ahol nehezebb alkalmazkodnia, s ha sikerül e tekintetben is ura lennie magának, akkor mi megpróbáljuk a számára legnehezebbet. Például szenvedélyesen végzett cselekedeteit hirtelen megszakítjuk, vagy gyakorivá tesszük, hogy a kedvenc időtöltéséből át kell váltania egy kellemetlenbe. Végül vigyáznánk, hogy ne parancsoljunk a Főhercegnek olyasmit, amelyről előre sejtjük, hogy nem fogja megtenni, mert azok a tettek vagy mulasztások, amelyeket akaratunk ellenére hajt végre, csökkentik a teljesítményét, következésképpen eleve ellenszégülést váltanak ki.

Ennek ellenére lesznek napok, amikor a Főherceg a legjobb akarattal akar jót cselekedni, a legelevenebb kötelességtudattal és a legkiválóbb érzelmekkel, de elégedetlenül, tele nehezettel és lázadozással, és nem teszi azt, amit tennie kell, és nem uralkodik szeszélyén és ingerlékenységén, és semmi sem sikerül neki. Ez a jelenség gyakran a körülmények, az időjárás, a megváltozott testi közérzet következménye; gyakran azonban minden ok nélküli. Megfigyelésem szerint a gyerekek akaratereje párhuzamba állítható értelmi képességeikkel. Mint ahogy a hosszan tartó megerőltetés kimerült tompaságba megy át; ugyanúgy, ha a hosszan tartó, erősebb vágyak és az erős feszültség kimeríti, akkor az is testi ernyedtségbe és gyengeségbe megy át.

Az akaratérő ezen gyengülése a megszokott rendtől való megmagyarázhatatlan eltéréseknek tulajdonítható; és Ő császári Fensége erkölcsi fejlődésének

bizonyítéka, amikor ez az enyhülés egyre rövidebb ideig tart, ritkábban ismétlődik, és a gyengeség kisebb fokában fejeződik ki.

Ilyen napokon megduplázzuk az erőfeszítéseinket, engedjük, hogy az érzelmek csak ilyen esetekre fenntartott játékaival éljünk, amelyeket a lehető legtöbbet éppen ezért használunk, nehogy kimerítsék erejét, de alkalmazásuk esetén nyugodtan és bizalommal várhatjuk a megerősödött akarat visszatérését.

Amikor azonban a Főherceg engedelmisségét sürgetjük, nem követelünk vak engedelmisséget. Ez sértené függetlenségét, és jellemtelessé tenné. Így amikor bizonyos cselekedeteket követelünk Tőle, mindig csak közvetítőiként akarunk megjelenni annak, amit Isten, az Ő Felséges Szülei és az értelem parancsol, és gyakran előre, de néha csak utólag magyarázzuk el neki, hogy miért kell így cselekednie, amikor csak lehetséges. De ha ez nem megy, akkor megmagyarázzuk a Főhercegnek, hogy kérésünk okát még nem láthatja; és hogy mi meg vagyunk győződve annak szükségességéről.

Eljárások a rossz tulajdonságok kiirtásához és a jók elültetéséhez

A nagyszerű tulajdonságok elültetéséhez, egy oly termékeny terület esetében, mint amit a Főherceg eleven, mondhatni tüzes természete kínál nekünk, szinte elkerülhetetlen következmény, hogy az néha olyan szenvedélyben fejeződik ki, amelynek leküzdése gyakran minden erőfeszítésünket és törődésünket igényli. Ilyen az Ő hevessége vágyaiban és az ellenállásban.

Hogy a Főherceget lebeszéljük erről a vehemenciáról:

- 1. A szenvedély rossz következményeiről a közös életből és a történelemből származó történeteken keresztül hozunk példát.*
- 2. Vehemenciáját önmaga lealacsonyításaként, egy herceget lefokozó gyengeségként, vagyis szégyellnivalóként fogjuk ábrázolni, amely minden ember szeretetét és tiszteletét megvonja tőle.*
- 3. Továbbra is azt a szabályt valljuk, hogy semmi olyasmit, amit Ő lelkesen és türelmetlenül vágyott, nem kaphat meg.*
- 4. Emlékeztetjük a reggeli és esti imákban tett elhatározásaira, és kitartásra buzdítjuk a dühkitörés közeledtével. Elmondjuk, milyen jó lesz neki, ha legyőzi önmagát, és hogy a drága Isten most elégedetten nézi önmagával vívott küzdelmét, amikor önmaga ura lesz.*
- 5. Ha a Főhercegen mégis erőt vesz a harag, csak hidegvérrel, sajnálkozással és higgadsággal szállunk szembe vele, ami, mivel megfosztja érzelmait a tápláléktól, hamar tudatosul benne; de soha nem viszonzozzuk az Ő hevességét türelmetlenségünkkel, sem keserőséggel, hanem állhatatosan utasítjuk el, amit Ő hevesen kért.*

Ilyen körülmények között mindig azzal kezdünk, hogy hallgatásunkkal időt adunk a Főhercegnek, hogy összeszedje magát, és magához térjen, miközben mi is végig gondoljuk, hogyan akarunk az Ő elméjéhez és szívéhez szólni, meggyőzni anélkül, hogy provokálnánk. Mert a Főherceg olyan, mint minden gyermek, soha nem akarja beismerni a csínytevéseit. Kifogásokat keres, és

inkább másokat hibáztat. Ha nem lettünk volna résen ilyen pillanatokban, és nem óvtuk volna gondosan elménket minden mozdulattól a feddés és figyelmeztetések alatt, úgy haragunk nemcsak az övét ébresztené fel annál inkább, hanem példánkon keresztül is bátorítaná dübbitőréseit, és igazolná azokat a szemében.

Sose hagyjuk őt felügyelet nélkül. A gyerekek ugyanis gyakran vesznek fel hirtelen rossz modort, de ha valaki már az első alkalommal felfigyel erre, és megbeszéli a dolgot, a rossz modor olyan hamar el is tűnik, mint ahogy keletkezett; de ha figyelmen kívül hagyjuk és szokássá válik, akkor csak nehezen irtható ki. Így a Főherceg, mint minden korabeli gyermek, ezt a viselkedést könnyen átvenné, ha nem vigyázunk.

A gyerekek ugyanis eleinte el akarják titkolni a hibáikat, hogy a felnőttek ne legyenek elégedetlenek. Ezért eltitkolják szándékaikat, hogy biztosan elérjék, amit akarnak. Csak hibáik őszinte megértése és szívből jövő sajnálatunk, valamint baráti igyekezetünk, hogy segítsünk neki kijavítani azokat, készíteti arra, hogy felfedje előttünk belső énjét. Főleg, ha mindig a legnagyobb nyíltsággal bánunk vele és soha nem viselkedünk tudatlanul, soha nem hagyjuk abban a hitben, hogy nem vettük észre hamisságát, soha nem teszünk úgy, mintha mi magunk is eltitkoltunk volna valamit előtte, és soha nem teszünk megjegyzéseket a háta mögött. Csak akkor tudunk jogosan panaszkodni rá, ha mégis rosszul viselkedne, ha mi a nevelése során minden tőlünk telhetőt megtettünk.

Mindent megteszünk annak érdekében is, hogy a Főherceg utálja a hazugságot, és soha semmi más, csak a legtisztább igazság hagyja el a száját. Úgy fogjuk leírni Neki a hazugságot, mint a legszégyenletesebb dolgot, ami meggyaláz egy herceget, és mint elvetemült módszert, amelyet csak az alacsony rangú és gyáva lelkek használnak, hogy szégyenükben segítsenek magukon. Ha mégis megfélemedzne magáról, és valótlanúságot állítana, úgy bánunk vele, mint egy mélyre süllyedt vétkezővel, mély sajnálkozással szidjuk meg, és ünnepélyesen, de komolyan megfeddjük. Egyszerűen: ilyenkor szívének olyan mélységére hatunk, hogy a lehető legmélyebb benyomást keltsük, és növeljük benne a hazugságtól való irtózatot.

A Főherceg igen gyakran változó kedélyállapotai, amelyek miatt sokszor kissé ideges, lusta és merev benyomást kelti, nagyon kiegyensúlyozatlan hangulatra utalnak, ami gyakran testi problémák következménye lehet, vagy az időjárás és egyéb külső tényezők összhatása, amelyeket nem áll módjában befolyásolni.

Azonban az Ójövöbéli magas rangja alapvetően kiegyensúlyozottságot és lelki szilárdságot kíván, és független döntésképeséget, amelyre idegen erők és külső hatások nem lehetnek befolyással. Ennek alapjait most kell lefektetnünk. Természetesen sokat érhetünk el azzal, ha testét ellenállóvá tudjuk tenni a levegő és az időjárás hatásaival szemben. Emellett gyakran kérjük Őt, hogy legyen erős, és ne engedjen hangulatváltozásainak. Nem engedünk neki, hanem hozzászoktatjuk a munkához, amit rossz lelkiállapotban is elvégeztetünk ve-

le, bár amennyire lehetséges, megkönnyítjük számára annak pontos teljesítését, mert előre tudjuk, hogy legjobb szándéka ellenére is csak kismértékben tudja majd pontosan végrehajtani a feladatot a megszabott idő alatt. Az önuralom e gyakorlat révén a Főherceg szokásává válik majd. Végül az akadályok elviselésében való türelemre is szoktatjuk Ő birodalmi Fenségét, gyakran szándékosan késleltetjük legfőbb vágyának kielégítését, vagy csak félig teljesítjük azokat, és próbáljuk rávenni a Főherceget, hogy minden helyzetben és mindennel elégedett legyen.

Mindig keressük az ellenszert a Főherceget rossz szokásokra csábító készletekre, hogy így felszámolhassuk azokat.

Például, ha hajlamos arra, hogy illetlen dolgokat tegyen vagy mondjon, hogy megnevettessen másokat, alapvetően hiúságból, attól a vágytól hajtva, hogy észrevegyék, hogy mások figyelmét felkeltse és közben önmagát szórakoztassa. Ezért, hogy megtörjük e szemtelen szokását, bemutatunk neki egy bohózatot, amelyen csak a legalacsonyabb osztály szórakozik, és ezzel a magasabb osztály megvetését és nemtetszését vívja ki. Ha ennek ellenére megféledekzik magáról, egyfajta szánalommal nézünk rá, és azt mondjuk egymás között, de úgy, hogy meghallja: kár, hogy egy ilyen ígéretes fejedelem, ilyen nagy ősök unokája így megféledekzik magáról. Hogy nagy ősei forognak a sírjukban, ha azt látják, hogy ilyen szégyent hoz rájuk az örökösük. Biztosak vagyunk abban, hogy ez a magatartás meghozza a gyümölcsét, ha senki nem nevet helyeslően szemtelenségén, és ezzel nem ösztönzi a folytatásra.

Az igaz, hogy az élénk gyermekek tudják a legkevésbé kontrollálni magukat. Ezért fel vagyunk készülve arra, hogy a Főhercegnek időről időre újabb rossz szokásai lesznek, de amelyek, mivel szemünket állandóan Rajta tartjuk, nem kerülhetik el figyelmünket, így aztán miután felmerülnek, mivel a legcél-szerűbb ellenszereket alkalmazzuk, hamarosan el fognak múlni.

A vidámság természetes a gyermekek számára, és mindig domináns tulajdonsága marad a kedves és szép lelkeknek. A Főherceg vidámsága részben a testi kényelem érzéséből, részben pedig abból a tudatból kell, hogy fakadjon, hogy helyesen végezte napi munkáját. Ugyancsak kifejeződéhet ez a tiszta életöröm érzésén keresztül, de nem a puszta kényelem vagy szórakozás a célja, hanem a hasznos tevékenységre való vágyból és Őfelsége erejének célirányos használatából kell kiindulnia. El akarjuk érni, hogy a lomha pihenés teherré váljon számára, és csak a munka okozzon számára örömet.

A Főherceg hamarosan megtanulja tőlünk, hogy az emberek kívánságait nem mindig lehet teljesíteni, hogy ezért mérsékeltnek és takarékosnak kell lennie kívánságait illetően, és mindig készen kell állnia arra, hogy esetleg nem lehet őket teljesíteni, hogy a megghiúsult remény soha ne zavarja meg lelkének elégedettségét, és ne árnyékolja be vidámságát.

Azt is meg akarjuk neki tanítani, hogy a bőség közepette tagadjon meg magától néhány dolgot, hogy ne a dolgok uralkodjanak rajta, hanem ő maradjon ura a dolgoknak. És mivel a Főherceg néha parancsolóan lép fel szolgálival

szemben, szeretnénk megértetni vele, hogy az emberek nem annyira parancsra, mint inkább egy bizonyos viselkedésmód hatására cselekednek, és bocsájtják részünkre önszántukból nemesebb erőiket és tudásukat, hogy támogassanak minket céljaink elérésében; és ezért minden oka megvan arra, hogy ezt a magatartást elsajátítsa.

Amikor dicséretéről és hibáztatásról van szó, egyiket sem akarjuk túlzásba vinni. Igaz, helytelenítenünk kell a Főherceg hibáit; de a túl sok hibáztatás elbátortalanítja, és nem fog hinni a saját erejében, és így fokozatosan elveszíti a becsvágyát. Ezért a mi dorgálásaink többnyire szelídek és szeretetteljesek, és csak akkor élünk vele, ha szükséges, de mindig ünnepélyesen és komolyan. Használóképpen: soha nem dicséjük őt, ha valami sikerül, csak mert sikerült neki, hanem azért, mert erőfeszítéseket tett azért, hogy sikerüljön. Különösen akkor fejezzük ki Neki örömünket, amikor szenvedélyes kitérésében ura maradt önmagának. A túl sok dicséret azt eredményezné, hogy tökéletesebbnek hiszi magát, mint amilyen, és egyre jobban elhidegül a vágytól, hogy előrehaladjon lelkének nemesítésében. Különösen a halk, de számára hallhatóan kimondott dicséret csábítja mértéktelen önelégültségre, és lelkét hidegen hagyja sok korábbi tanításunk. Az ily módon szerzett túlzott becsületesség érzése erős lelkekben ambícióba és büszkeségbe, a gyengéknél pedig hiúságba megy át. Ez fogékonyra teszi az embert a hízelgésre, ami szükségletté válik; és ennél sem veszélyesebb a hercegekre nézve. Túl fényes a pozíciójuk ahhoz, hogy mindig megvédjék magukat a hízelgő rajoktól, akik sajnos magas rangjuk miatt oly gyakran veszik őket körül, és akiket barátaiknak hisznek. Ő birodalmi Fensége szívének ez ellen történő megacélozása kell hogy az egyik legfontosabb feladatunk legyen.

Emiatt a nevelők a simogatást nem helyénvalónak és megengedhetetlennek tartják. A Főherceggel való kapcsolatunk túl tiszteletreméltó ahhoz, hogy egy ilyen intim kapcsolat megszenteljen. A gyengédség elbizonytalanítja az elméjét, és lehangolja lelkét. A leggyengédebb együttérzéssel és a legtisztább jóindulattal telve, de érzélgősség nélkül, az Ő védőszellemeként akarunk fenséges tanítványunk mellett állni, minden időnket rá áldozni, törődni vele, és nagyon szeretni, szeretetünket azonban feltétel nélküli odaadással, ám soha nem simogatással bizonyítani.

A gyermekek természetes együttérzési és utánzási ösztönének köszönhetően érzelmeik észrevétlenül hangolódnak a körülöttük leginkább uralkodó állapotéra. Ezért fontos annyira, hogy mit és hogyan kell cselekedni és beszélni a gyerekek előtt, mit és hogyan kell helyeselni, dicsérni vagy hibáztatni előttük. Soha nem szabad azt hinni, hogy észrevétlenül beszélünk vagy cselekszünk a gyerekek előtt, még akkor sem, ha úgy tűnik, nem figyelnek ránk, ezért attól a pillanattól kezdve, hogy a Főherceg jelen van, még ha nem is vesz részt a beszélgetésünkben, ezt figyelembe vesszük.

Gyakran hozunk példákat másokról, akiket a körülményeknek megfelelően dicsérünk vagy hibáztatunk – gyakran Vele, és akkor a beszélgetésben boncol-

gatjuk a cselekményt, hogy lássa, mi a dicséretre méltó és mi a hibás – gyakran Nélküle, csak magunk között, de úgy, hogy Ő hallja. Ez utóbbi tanítási módszer nem kevésbé szükséges, mint az első, és gyakran hatásosabb. Úgy tekint véleményünkre, mint akaratlanul mondottra, és tudni fogja, hogy milyen hatással vannak ezek a cselekedetek azokra az emberekre, akiknek a véleménye számára nem közömbös.

Ugyanígy a gyerekek utánzási kényszerét használjuk fel, hogy példánkon keresztül leszoktassuk őket bizonyos dolgokról. Ahhoz, hogy példaértékűek legyünk, feddhetetlennek kell lennünk előtte. Így helyeslésünkben vagy dorgálásainkban kerüljük, hogy eltérjünk a nyugalom és a derű hangjától, és ugyancsak használjuk egyrészt a figyelmeztető ünnepélyesség, másrészt pedig a szelíd és szívőből jövő együttérzés erejét. Soha nem akarjuk félrevezetni őt rossz vagy félig igaz válaszokkal, vagy eltúlozni valamit: mert óvatlanságunknak az lenne a következménye, hogy Ő is ugyanazt cselekedné és használná ellenünkben. Ítéletünk másokkal kapcsolatban mindig igazságos, de mégis gyengéd legyen. Beszélgetéseink során gyakran megvédjük a szerencsétleneket és az üldözötteket, és soha nem csúfolunk ki senkit, és nem szórakoztatjuk magunkat tréfás ötletekkel mások rovására. Néha megtagadjuk magunktól a legfinomabb ételt a jelenlétében, hogy bebizonyítsuk neki, milyen kevésbe kerül az elszánt embernek még a legdrágábbat is nélkülöznie. Amit a Főhercegnek ígérünk, azt önként és pontosan teljesítjük, hogy őt magát is rászoktassuk a megbízható szavatartásra. Gyakran nem fogjuk tudni teljesíteni kéréseit: de ezt úgy tesszük, hogy megtagadásuk ne árthasson neki, hogy minél jobban megtanítsuk neki a lemondás nehéz művészetét, amelyre egy napon nagy szüksége lesz. Hasonlóképpen törekszünk arra, hogy saját példánkon keresztül is hassunk Ő birodalmi Fenségére: a meghozott döntésekben való kitartásra, aktív részvételre mások örömeiben és bajában, és annak felismerésében, hogy a segítőkészség gyakran személyes áldozatokkal is jár.

Ily módon igyekszünk fokozatosan hozzászoktatni a Főherceget mind saját, mind mások tanításai és példái által, hogy melyek azok a tulajdonságok, amelyek az Ő jövőbeli jellemének vonásait kell hogy alkossák, és így vezéreljük azokat a megfontolásokat, amelyeket természetének alaptendenciájává akarunk tenni. Így a Főherceg olyan hajlamokat fejleszthet ki, amelyek csak csírájukban vannak jelen, és csak később kell hogy kialakuljanak: például az energikusság, a függetlenség, a nyitottság, az önzetlenség és a megvesztegethetetlen igazságosság csírája félreérthetetlenül benne rejlik, bár még nem fejlődött ki. Ezeket a csírájában jelenlevőkön kívül már kifejlődött, nagy értékű tulajdonságokkal is rendelkezik. Ilyen a rettenthetetlensége és kitartása a megkezdett dolgok befejezésében. Semmit sem csinál csak félig. Ilyenek: a kíváncsisága, amellyel mindent alaposan akar feltárni; öröme és bánata mások szerencséje és szerencsétlensége láttán; jóindulata és kedvességre való hajlama; stb. Minden egy kedves és egyben energikus jellemre mutat.

Ugyanígy igyekszünk az Ő mások iránti viselkedését úgy befolyásolni, hogy

udvarias, tisztességes, ugyanakkor méltóságteli legyen másokkal szemben, hiszen ezek a tulajdonságok a fejedelmek számára nélkülözhetetlenek.

Ennek legfőbb eszköze a gyakorlás, jelenleg még játékos formában, amelyben mi játszunk azoknak a szerepeit, akikkel a Főherceg beszélgetni fog. Egy ilyen gyakorlatnak feltétlenül meg kell előznie azt, ha a Főherceg nem akar zavartnak tűnni vagy nem akarja kínosan érezni magát az idegenekkel folytatott későbbi beszélgetésekben. A tapasztalat arra is megtanított, hogy az emlékekből és a szavakból önmagában sosem elég. Hogy a cselekvés sikere csak a képességekben rejlik. A puszta szabályoknak itt kevés haszna van, itt a gyakorlaton van a hangsúly.

A test fejlesztése

A testnevelésben az a fontos, hogy a testet egészségre és erőre, ügyességre, tisztességre és méltóságra neveljük. Mindenekelőtt Ő császári Fensége egészsége áll a középpontban, mert a rossz egészségi állapot elveszi az időt az oktatástól, megbénítja a szellemi erőket, és megnehezíti a felkészülést. A pedagógusoknak nem sok dolga van ezzel. Elpakoljuk, ami veszélyes lehet. Ügyelünk arra, hogy a Főherceg teste ne hevüljön fel, ne hűljön le túl hirtelen, és főleg ne egyen túl sok nehezen emészthető ételt, hogy ne sérüljön meg a játékban, és ne vegyen részt olyan dolgokban, amelyek az egészségére ártalmasak. Megakadályozzuk, hogy a túlfeszített mentális ingerek kórosan növeljék az idegek ingerlékenységét, úgymint a túl nagy szellemi igénybevétel, a szenvedélykitörések, a rémület, a félelem és az elragadtatott képzelet rendezetlen játéka, vagy a nyugtalanító érzések és ehhez hasonló dolgok. Részben ezen okok, részben az előző okok miatt soha nem mesélünk neki szellemekről vagy tündérekéről, mert még ha ezeknek nagy hasznuk is lehet a nagyon hűvös és lomha elmék fantáziájának serkentésében, az erős képzelőerőjű gyerekekre mégis veszélyesek; képei túlságosan mélyen megragadnak, örökös szorongást és félelmet keltenek, különösen a sötétben, fokozatosan tönkreteszik a szellem pártatlanságát és erejét, és rendkívül károsak az idegrendszerre, így ennek szörnyű következményei gyakran egész életen át tartanak. Ezért nem adunk olyan könyvet a Főherceg kezébe, amelyet előbb nem olvastunk el, hogy megbizonyosodjunk arról, hogy semmi olyasmi nem fordul elő benne, ami idegtépő lehet, vagy más módon árthatna a Főhercegnek.

Gondoskodunk az érzékszervek megőrzéséről, élesítéséről, különös tekintettel a szemre, amelyet mindentől óvunk, ami gyengítheti, tompíthatja vagy képtelenné teheti, hogy a lehető legjobban használja most vagy a jövőben, de élesítjük a látást közeli és távoli tárgyakon egyaránt. Ugyanígy a fogak megőrzése is feladatunk középpontjában áll, ahogyan igyekszünk eltávolítani a Főhercegtől mindazt, ami akadályozhatná végtagjainak szabad használatát is, hogy megelőzzük a kéz- és lábfgyást.

Ha beteg Ő császári Fensége, csakis és kizárólag orvosának utasításait követjük.

Egészséges állapotában igyekszünk a Főherceggel minél több időt a szabad

levegőn és testmozgással tölteni; és még ha nem is vesszük II. Frigyes példáját, akinek unokaöccse a legzordabb időben is naponta több órát sétált, követendő példának tartjuk és úgy gondoljuk, hogy fokozatosan hozzá kell szoktatni a Főherceget a szélhez és az időjáráshoz, a hideghez és a meleghez, a száraz és nedves időhöz, és ezáltal meg kell edződnie. De figyelünk arra, hogy ezeknél az erősítő és keményítő gyakorlatoknál szigorúan figyelembe kell venni a célt, ám mértéktartóan, és mindig figyelembe kell venni a Főherceg testfelépítését, állapotát, mert ha túlzásba vinnénk, akkor ugyanúgy, mint a kényeztetés, megfosztana minket a teste gondozására fordított törődésünk eredményességétől.

Hogy magasztos tanítványunk testét ügyességre szoktassuk, minden testi cselekedetet, amelynek végrehajtására képes, egyedül fog végrehajtani, és mások segítségét csak akkor veszi igénybe, ha hirtelen időt kell nyernie, vagy ha az úgy meghaladja az erejét.

Fejleszteni kell a kézügyességét, erősíteni kell az izmait általában, és élesíteni az értelmét és az ítélőképességét, ezért mindenféle kézműves mesterséget ki kell próbálnia. A nyár lehetőséget ad falusi tevékenységekre, kertészkedésre és egyéb, ház környéki teendők elvégzésére. A téli hónapokban a Főherceg az esti órákat különféle karton-, fa- és fémmunkákra használhatja. Hamarosan tanárai irányítása alatt kartonból készít egy dobozt, amelyben rekeszek vannak a pénzének, és még az írószerek, matematikai segédeszközök és hasonlók tárolására. Nemsokára olyan eszközökkel dolgozik, amelyek felügyeletünk alatt és kellő körültekintéssel soha nem okozhatnak kárt: kézi fűrészekkel, fúrókkal, vésőkkel és hasonlókkal. És örül majd, ha egy egyszerű madárbházat vagy repülő sárkányt tarthat a kezében, amelyhez mindennel elő voltunk készülve, és amelyből már csak az utolsó darabok előkészítése és összeszerelése maradt meg neki. Hamarosan vas- vagy sárgaréz-huzalt kalapál a kis üllőjén. Nemsokára a mércének szánt sárgaréz szélét reszeli először durva reszelőkkel, majd finom reszelőkkel egészen a húzott vonalig, megadva a kívánt végső felületet.

Addig is a táncmester gondoskodik a jó modorról és a testtartásról. Nemcsak táncra, hanem minden testi illendőségre és mozdulatra oktatja a Főherceget, hogy azokat könnyedén, kecsesen és méltósággal végezhesse.

Mi ehhez azzal járulunk hozzá, hogy egyrészt nem engedjük, hogy a Főherceg eltérjen attól, amit tanult, következőképpen részoktatjuk őt is ugyanerre, másrészt úgy, hogy nagyon odafigyelünk magunkra, és nem kerülünk bűnös hanyagságunkban olyan helyzetekbe, amelyek utánzása szemtelenségre vezetheti. Általánosságban igyekszünk rávenni, hogy úrrá legyen a testén, és az már korán teljesen az irányítása alatt álljon. Soha nem meséljük el neki, hogy erejét illetlen vagy értelmetlen módon használta, ami gyerekkorában elkerülhetetlen volt, mivel a földön mászott, nyugtalan mozdulatokkal hánykolódott a székeken vagy a kanapén, vagy valakinek az ölébe kapaszkodott. Ez az izgés-mozgás azt eredményezheti, hogy a helyes magatartás szabályait átlépi, ami figyelmetlenséghez, lustasághoz vezethet, ezért meg kell akadályoznunk, hogy ezt csinálja, és hogy lássa, hogy egyenesen kell magát tartania, és a testtartásnak

vagy egy bizonyos szellemi tevékenységet kell tükröznie, vagy egy bizonyos célból végzett testi tevékenységgel kell kapcsolatban állnia.

Minden későbbi gyakorlat, legyen az rajzolás vagy zongorajáték, futás, ugrás, mászás, labdajáték, vagy a maga idejében lovaglás, vívás, voltizsálás, nagyban hozzájárul ahhoz, hogy izmait erősítse, érzékszerveit élesítse, hogy végtagjai erőssé és mozgékonyvá váljanak.

Ez lenne a kitűzött cél, amelyet eljárásunk alapelvei szerint az előre meghatározott időszakban, Ő császári Fensége hetedik és nyolcadik életévében szeretnénk elérni. Ezennel Felséged elé terjesztem e tervet, és ha Felséged megadja Legfelségesebb engedélyét, akkor legfontosabb kötelességünké tesszük, hogy pontosan ennek megfelelően járjunk majd el. Mi nem ismerünk tiszteletteljesebbet a szakmánknál, és semmi sem fontosabb számunkra, mint hogy tudásunkat teljes egészében Nagyságod szolgálatára bocsássuk. Minden erőnket összeszedjük, hogy egy oly fontos ügyben, mint az uralkodóház egy nagy reményű és felvilágosult csemetéjének nevelése, Felséged bizalmát elnyerjük és megtartsuk.

Bécs 1809 Március 31

Felséged alázatos szolgája, Demetrius von Görög”

TEHETSÉGGKUTATÓ

GAZDASÁG ÉS VALLÁS HARCA? AZ ANGOL KELET-INDIAI TÁRSASÁG PÉLDÁJA

Harding Noémi

„Míg a Vallás lebelete feszíti a vitorlákat [...] a Profit szolgál Iránytűként, melynek segítségével az ügyes férfiak az útjukat irányítják a vad Forgatagban.”¹

Összefoglaló:

Ennek a tanulmánynak a célja némi betekintést nyújtani a gazdaság, a vagyon és a vallás elsőbbségéért és egyensúlyáért való „küzdelembe” a 17. századi Angol Kelet-indiai Társaság működésének tükrében. A vallás létfontosságú volt a korszak mindennapjaiban, és habár a társaság első évszázadának fő küldetése a gazdasági siker volt, morális kötelezettségük volt vigyázni alkalmazottaik „halhatatlan lelkére” és hitére. Az európai evangelizáció fontos volt az adott korszakban, és különböző megoldások születtek, egy ország társaságain belül is, ennek végrehajtására, ameddig erre külön társaságokat létre nem hoztak. Voltak társaságok, amelyek radikálisan próbáltak téríteni, de az Angol Kelet-indiai Társaság egy toleránsabb stratégiát követett a 17. század folyamán. A társaság első évszázadának célja gazdasági érdekeinek biztosítása volt, amelyhez egy bizonyos szintű vallási tolerancia és együttműködés kiépítése is fontos volt. Saját hitéletük fenntartására a lerakatokban és a hajóutakon sokszor külön megrendelésre írt prédikációk és imák készültek, amelyek gyakran összefűzték a gazdasági célokat, a hajózást és a vallást. A társaságnak írt prédikációk egyik fő üzenete az volt, hogy figyelmeztesse a kereskedőket, tengerészeket és alkalmazottakat, hogy még ha tekintélyes vagyona is tesznek szert, nem szabad megfélemleniük keresztény értékeikről.

¹ Frezer, Augustine (1686): *The wickedness and punishment of rebellion a sermon preach'd the 26. July S.V. 1685 (being the day of thanksgiving appointed by His Majestie for the defeat of the rebels) before the right worshipful the Fellowship of Merchants Adventurers of England residing at Dordrecht.* Reinier Leers, Rotterdam. 31–32. (A prédikáció- és imarészletek a szerző fordításai.)

Kulcsszavak: 17. század, Angol Kelet-indiai Társaság, gazdaság, kereskedelem, vallás, prédikációk

Abstract:

This article aims to shed some light on the “struggle” for priority and balance between 17th century religion, economy and wealth, through the eyes of the English East India Company. Religion was an important part of everyday life in the era. In their first century, the Company’s quest for economic success was also paired with the moral obligation to look after their “eternal souls” and religion. The question of European evangelisation was also important in the era and led to different solutions, even within one nation’s trading companies. There were companies that radically tried to evangelise, though the English East India Company followed a more tolerant strategy in the 17th century. The English East India Company’s aim in their first century was to secure their economic interest and to ensure this, one important measure was to embrace a level of religious tolerance and cooperation. It was also important to maintain their own faith in the factories and during the adventurous voyages to obtain their goods. The Company ordered sermons and prayers, in which the writers tended to connect economical goals, navigation and religion. One of the aims of the sermons that were written for the Company was to warn the merchants, sailors and employees that although they may possibly gain fortunes, they should not forget about their Christian values.

Keywords: 17th century, English East India Company, economy, trade, religion, sermons

Bevezetés

A mottóbeli idézet egy 17. századi prédikációból való, és remekül összszegzi ennek a tanulmánynak a témáját. Ahogy már a Bibliában olvasható, a kereskedelem sok veszéllyel járhat, mind fizikailag, mind morálisan. A túlzott elmerülés a világi és anyagi dolgokban, tárgyokban, vagyonban, a húsban és a vérben maga után hozza a pusztulást János Jelenései szerint.

„A föld kalmárai is siratják és jajgatják őt, mert az ő áruikat immár senki nem veszi; arany és ezüst, és drágakő és gyöngy, és gyolcs és bíbor, és selyem és skárlátczikkeket; és minden thinfát és minden elefántcsontedényt, és drágafából és rézből és vasból és márványkőből csinált minden edényt; és fahaját és illatszereket, és kenetet és tömjént, és bort és olajat, és zsemlyelisztet és gabonát, és barmokat és juhokat, és lovakat és kocsikat, és rabokat és emberek lelkeit [...] És ezt mondván: Jaj! jaj! a nagy város, a mely öltözött gyolcsba és bíborba és skárlátba, és megékesített arannyal, drágakövekkel és gyöngyökkel; hogy elpusztult egy órában annyi gazdagság! És minden hajósmester és a ha-

jókon levők mind, a sokaság és az evezők, és valakik a tengeren kereskednek, távol állának. És kiáltának, látván az ő égésének füstjét, és ezt mondják vala: Mi hasonló e nagy városhoz? [...] Jaj! jaj! az a nagy város, a melyben meggazdagodott mindenki, a kinek hajói voltak a tengeren, annak drágaságaiból, hogy elpusztult egy órában! Örülj ő rajta menny, és ti szent apostolok és próféták; mert az Isten büntette meg őt érettetek való büntetéssel [...] És hárfásoknak és muzsikásoknak, és síposoknak és trombitásoknak szava te benned többé nem hallatik; és semmi mesterségnek mestere nem találtatik többé te benned; és malomnak zúgása sem hallatik többé te benned; és szövétneknek világossága többé te benned nem fénylik; és vőlegénynek és menyasszonynak szava sem hallatik többé te benned; mert a te kalmáraid valának a földnek fejedelmei; mert a te bűvöléseidtól eltűvelyedtek mind a népek.”²

Erre a veszélyre a 17. századi prédikációk is próbálták felhívni a figyelmet, és emlékeztetni – többek között – az Angol Kelet-indiai Társaságot, hogy „keresztény kereskedőkként” ne csak a profitra koncentráljanak.

Ezt a tanulmányt az a kérdéskört némileg leegyszerűsítő gondolat inspirálta, hogy a kapitalizmus kibontakozása, majd „hatalomra törése” és az ezzel párhuzamosan kibontakozó racionalista, szekularizálódó világ egyre inkább eltávolodott a vallástól. Témám a 17. századi Angol Kelet-indiai Társasághoz, kereskedelmükhöz és hosszadalmas utazásaikhoz kapcsolódik.

A cím nem arra utal, hogy a vallás az akkor fejlődő kapitalizmus és globalizáció miatt eltűnt vagy a megmaradásáért küzdött volna. Ez a témakör igen összetett, de tanulmányomban azt szeretném bemutatni, hogy egy kereskedelmi társaságnak is fontos volt a mindennapi vallásosság.

A mai kapitalista, globalizálódott világban is jelen van a vallás a mindennapokban, és ez a 17. században még inkább így volt. A kapitalizmus, a merkantilizmus, és a feudalizmus, mint gazdasági-hatalmi struktúrák, befolyásolták a társadalmi rétegek mindennapi életét, mentalitását, szellemiségét, és ugyanez mondható el a vallásról is.

Amikor az Angol Kelet-indiai Társaság hajói megérkeztek a világ keleti szférájába, egy másfajta vallási világba hajóztak be. A távolsági kereskedelmet folytató társaság alkalmazottai rengeteg időt töltöttek a hajókon és a világ távoli részein.

A kor gazdasági sodrásában és a vallási kavalkádban fontos volt számukra saját vallásuk megtartása, főleg, hogy a kora újkorban a külfölddel való interakció sokszor egyet jelentett a spirituális kockázatokkal és bűnös kísértésekkel.³

² Jel 18,11–23. Károli Biblia (KG).

³ Smith, Haig Z. (2022): *Religion and Government in England's Emerging Colonial Empire, 1601–1698*. Palgrave Macmillan, UK. 113. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-70131-4>

A kora újkori világban a „kalandozások” lényege a kereskedelem, a territórium- és piacszerzés volt, de emellett a vallásról sem feledkeztek meg. Akár a hittérítés küldetéstudatával indultak, akár csak saját hitéletük megtartása volt a lényeg – a kereskedelem vagy a letelepedés mellett –, az óceánok, tengerek hajóin és a messzi szárazföldeken mindenhol, ahol európaiak vetették meg a lábukat, jelen volt valamilyen formában az európai jellegű katolicizmus és protestantizmus.

Mivel egy akkoriban új társaságról, annak új környezetéről és új kereskedelmi partnereiről beszélhetünk, valamennyire nyomon követhető, megfogható „pillanatok” találhatóak arra nézve, hogy a vallás és a kereskedelem hogy és mint fonódtak egybe vagy éppen váltak szét. A „vallásmentes” kereskedelem nem azt jelenti, hogy ne lett volna a mindennapok része a vallás, hanem hogy megpróbálták „szekularizálni”, amennyire lehetett, az adott körülmények között, hogy a vallási különbségek ellenére a kereskedelem működőképes legyen, és habár sok gyakorlott kereskedő volt jelen a társaságban, sok kihívás állt előttük.

A 17. században sok új európai kereskedelmi társaság jött létre, azonban vallási szempontból nem voltak egységes irányelveik, e tekintetben nagyon különböző hozzáállásokat lehet megfigyelni a radikális, térítéssel is foglalkozó társaságoktól az egészen „toleráns”, evangelizációs szempontból „passzív” társaságokig. Utóbbiak közé tartozott az Angol Kelet-indiai Társaság. A hittérítés iránti közömbös hozzáállás azonban nem azt jelenti, hogy a saját alkalmazottaik hitélete ne érdekelt volna őket. A társaság ezért – többek között – sokszor rendelt meg prédikációkat és imákat, és fizetett értük, s ezeknek szerzői gyakran igyekeztek a gazdasági célok és a lelki útmutatás között kapcsolatot teremteni.

A korszak

A korszakban a tengerek „megnyíltak” és elkezdődtek az európai „kijáráások”. Ezt, a maga módján, Edmund Chishull is megírta 1697–98-as prédikációjában, amely a Levantei Társaságnak készült. *„Amikor a tenger még el volt zárva az emberiség tekintete elől, akkor igencsak tájékozatlannak voltak a teremtés tájait illetően [...], de amikor a navigáció kinyitotta számukra a Földet, és az új vizek az ismert világ részévé váltak, akkor az emberi kíváncsiságot lenyűgözte a csodák számtalan fajtája. Félve és ámulatva utaztak át a nyomtalan óceánon [...] Nem beszélve azokról a más és meglepő dolgokról, amelyek a tengereket díszítik: a tomboló hullámok, a közelgő sziklák, a seregnyi szörnyűséges víziállat. És a különböző csillagképek, a a bolygók kü-*

*lönböző konstellációi, a napok és évszakok új viszonyosságai és a messzi országok a számtalan ismeretlen terméke.*⁴

A társaság még a merkantilista korszak szülötte, amikor a hazai tőke felhalmozása érdekében rendkívül fontos volt az import-export mérlege. Ennek fényében, még ha a társaság sok importáruval is rendelkezett, ezek egy részének exportjával – főleg az európai és amerikai kontinens területeire – már jó kereskedelmi mérleggel számolhattak és így a merkantilista rendszernek is megfeleltek. Erről Charles Davenant⁵ is írt 1696-os „An Essay on the East-India Trade” című munkájában: *„Mivel a fűszer-kereskedelemből a hollandok kiszorítottak minket, és a borskereskedelmünk nagy része odalett Bantam elvesztésével, a fő befektetéseink vagy importunk a Kelet-Indiákról a különböző textilek, szövetek, selyem, salétrom, gyapot és más termékei ezen országoknak, amelyek egy részét mi magunk használjuk fel, de a nagyobb része békeidőben francia, német, holland, spanyol, itáliai és saját ültetvényeinkre [kerül] [...], a kelet- és nyugat-indiai kereskedelemben lehet, hogy veszítünk egyes területeken, de összeségében mi vagyunk a nyertesek, az általános mérleget tekintve is.*”⁶

A társaság eleget tett a merkantilista követeléseknek, de ugyanakkor például az angol textilipar a 17. század végére gyengült az indiai szövetek nagyarányú importja miatt.⁷ Az Ázsiából származó textíliákat olcsóbban tudták eladni, így a kereslete azoknak nőtt, és nem a hazai termékeknek; példának okáért 1614-ben 12 000 darab, míg 1625-ben 220 000 darab gudzsarati kalikót importált már a társaság.⁸ A kormány igyekezett az angol textiliparnak kedvezni, több tilalmat és korlátozást vezettek be az indiai szövetekre, ennek ellenére az utóbbiak kereskedelme virágzott.⁹ A kedvezőbb áruk miatt szélesebb réteg tudott hozzájuk jutni, aminek egyik oka, hogy a szubkontinensen a munkaerő ötször, de akár tízszer is olcsóbb lehetett, mint az angol királyságban.¹⁰ Emellett több fajta textíliát, muszlinokat, könnyű gyapjút és festett szöveteket a Közel-Keletre is reexportáltak.¹¹ Az angol gyapjú exportálása Ázsiá-

⁴ Chishull, Edmund (1698): *A sermon preach'd before the honourable company of merchants trading to the Levant-seas*. S. Manship, London. 14–15.

⁵ Charles Davenant (1656–1714): angol merkantilista nemzetgazdasági és politikai író, parlamenti tag.

⁶ Davenant, Charles (1696): *An Essay on the East-India Trade*. K. n., London. 8–9.

⁷ Schama, Simon (2001): *A History of Britain: The British Wars, 1603–1776*. BBC Worldwide Ltd, London. 489.

⁸ Markovits, Claude (szerk.): (2004): *A History of Modern India, 1480–1950*. Anthem Press, London. 141. <https://doi.org/10.1017/S0165115300020593>

⁹ Chaudhuri, K. N. (2006): *The Trading World of Asia and the English East India Company, 1660–1760*. Cambridge University Press, New York. 277. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511563263>

¹⁰ Markovits Claude: i. m. 141.

¹¹ Uo.

ba a társaság egyik korai kudarcává vált,¹² mivel nem volt megfelelő kereslet rá.

A korban a merkantilista gazdasági elképzelések dominálnak, de nem szabad megfeledkezni a kereskedő kapitalizmusról (merchant capitalism) sem. A kereskedő kapitalizmus nem keverendő össze a fejlődő vagy kifejlett kapitalizmussal, célja inkább a termékek mozgatása volt olcsóbb piacokról olyan területekre, ahol azok akár luxuscikként is eladhatók voltak, és nem kívánta befolyásolni az ilyen termékek előállításának módját.

Gazdaság a „vallás tükrében”

Az európai kontinensre a különböző „egzotikus” tárgyak, anyagok, növények, italok, addiktív és tudatmódosító szerek nagy hatással voltak, melyek olykor egy-egy távoli területen nagy arányban voltak megtalálhatók, gyakran teljesen tönkretéve az ottani eredeti, hagyományos agrikultúrát, piacot. A több évtizedes-évszázados gyarmati hatalom alatt többször előfordult, hogy egy-egy terület európai hatalomcserén ment át, és emiatt a vallási felső vezetés és az európai uralkodói elit is megváltozott. Az ázsiai kontinens – hasonlóan az afrikai és az amerikai kontinensekhez – részévé vált a kora újkori európai ember „új világának”, számára új piacokkal, új nyersanyagokkal, lelőhelyekkel és kihasználási lehetőségekkel.

A következő részlet azt kívánja bemutatni, hogy az a gazdasági, kereskedelmi fejlődés, változás, amely sokrétűen átalakította a kora újkori világot, nem idézte elő a „vallástalanodás” folyamatát, sőt sok esetben meg is erősítette, és lehetőséget adott a terjesztésére.

„A nagy nyereségek kötelességekkel járnak: A navigáció teszi a világ gazdagságát közössé, és a kereskedőkről valóban elmondható, hogy a tengerek bősége táplálja őket, és a főveny rejtett kincsei.¹³ Ők gyűjtik össze az összes nép szokását és vagyonát, kiegyenlítik az egyik hely szegénységét a másik gazdagságával. A navigáció bizonyosan a legnagyobb és leghasznosabb művészet, amelynek az emberi természet a mesterévé vált [...] Menj hát, boldog tengerész, féld a te Istenedet mindenk felett, és ő majd elhozza a szelet, hogy vitorláidat jóléttel feszítse: menj, terjeszd vallásod, törvényeid, illemed és szokásaidat az univerzumon keresztül, és jutalmadként arasd le a folyók termését, hozd elő a mélység javait és a homokban rejtőző kincseket.”¹⁴

¹² Na Pombejra, Dhiravat (2013): The Voyages of the “Sea Adventure” to Ayutthaya, 1615–1618: The English East India Company and its Siam–Japan Trade. *Itinerario*, 37. évf. 3. sz. 49–69., 64. <https://doi.org/10.1017/S0165115313000818>

¹³ 5Móz 33,19b.

¹⁴ Thomson, William (1683): *The treasures of the sea. A sermon to the mariners upon Deut. XXXIII. xviii, xix. And of Zabulun, he said, Rejoice Zabulun in thy ports, and Issachar in*

A különböző vallású, etnikumú népek kereskedelme már az ókortól kezdve ismert, gondoljunk a Via Marisra, a Selyemútra, a későbbi levantei és Hanza-útvonalakra. Az új hajózási útvonalak, a technikai újítások és az, hogy az európai hatalmak monopóliumokkal igyekeztek a távoli, például ázsiai területek gazdaságát integrálni a hazai gazdaságukba, valamint hogy nagy létszámban tartózkodtak az új területeken, sok mindenben változást hozott. A világ növekvő igényei és a lakosság számának gyarapodása hozzájárult a gazdaság megerősödéséhez, amelynek már a technikai-technológiai fejlődés is lökést adott.

Az új célpontok egyike a Kelet-Indiai voltak, amely az indiai szubkontinentet is magába foglalta, amelyet az „átmenő forgalom” miatt porózusnak is lehetne nevezni.¹⁵ Fontos kiemelni, hogy a szubkontinensnek már kialakult gazdasága volt, így az európaiaktól érkező újvilági nemesfém-beáramlás mellett régi piacuk új lehetőségekre tett szert, új exportlehetőségek kerültek a láthatárra, amelyet az európai kereskedők is kihasználtak.

A kor gazdasági elképzelései valamilyen formában megjelentek a korabeli prédikációkban is. John Hughes prédikációjában például a navigáció, a kereskedelem és a kereszténység jótékony hatásai találkoznak egymással: *„Általában véve az emberi élet szükségleteit és kényelmét minden ország mások javaival elégíti ki [...] Jótékony Teremtőnk áldásai olyannyira változatosak, mint amilyennek szánta őket. Ebben a tekintetben találó a filozófus hasonlata, aki a tengert a világ vérének nevezte. Ahogy a vér életet, tápanyagot és életert szállít testünk minden részébe, a tenger is ezt teszi a navigáció segítségével: a világ összes része között kapcsolatot teremt, nemcsak táplálékot, vagyont és árukat közvetít, de más országok életét és szellemét, illemét, művészetét, irányelveit, hogy egyik népnek se kelljen [...] nélkülöznie a kényelmet és az élet örömeit; ha csak nem a saját hanyagságuk és lustaságuk [miatt]. Így lettek a világnak legmeddőbb részei gyümölcsözőek és gazdagabbak, a legdurvább és barbár emberek is civilizálódtak. Így a száraz homok és Afrika egykori vad-sága kivirágzott a Kelet kincseinek, tudásának, előzékenységének, Ázsia gazdagságának és Róma művészetének köszönhetően: és ma Európa egykor barbár és alig lakható részei kivirágognak. [...] A társadalmakban a gazdagok lekötelezettei a szegényeknek a munkájukért, ugyanúgy a szegények a gazdagoknak a nagylelkűségükért. [Azok a helyek,] amelyek a leginkább bővelkednek a legnemesebb készítményekben, mégis annyira szeretnének néhány árut a kevés-*

thy tents. They shall call the people unto the mountain, there they shall offer sacrifices of righteousness: for they shall suck of the abundance of the seas, and of treasures hid in the sand. Robert Kettlewell, London. 30.

¹⁵ Richards, John F. (1997): Early Modern India. *Journal of World History*, 8. évf. 2. sz. 197–209., 205.

*bé gyümölcsöző országokból, mivel azok legjobbat adják magukból, és boldogok, hogy az aranyat vasra, ólomra, ónra és a selymet gyapjúra cserélhetik.*¹⁶

Ahhoz, hogy az európaiak meghódítsák a világot, elengedhetetlen volt a hajózás és a hajóépítés fejlődése. Hughes a prédikációjában azt is kifejti, hogy hajózás nélkül nem „érkezett” volna meg Isten az angol partokra, valamint hogy anélkül nem lettek volna részei az európai és a keresztény civilizációnak. *„Ez teszi az aranyat és az ezüstöt annyira bőségesse utcáinkon, hogy nem sokkal maradunk le a salamoni Izrael dicsőségétől: a mi földünket olaj és bor öntözi, bővelkedünk Kelet fűszereiben és Észak gazdag prémjeiben. Minden nép tulajdonképpen adózik nekünk, míg Afrika és Amerika is [...] kiválasztja legjobb áruját, amelyeket évente adnak nekünk, és a földjük természetes termékei mellett Európát és Ázsiát a legjobb manufaktúráik fáradtságos munkájával szolgálják ki [...] Azonban ezek, még ha nagyon is értékes előnyök, ez a legkevesebb, amelyet a navigációtól kaptunk. Mert mi a vagyon vagy a bőség, ha azokat nem tudjuk használni? És mit jelentett volna, ha minden, amire szükségünk van, és most külföldi országokból szerezzük be, megteremne a saját földünkön, folytattuk volna eredeti durvaságunkban és barbárságunkban [...] De akkor hogyan érkeztek volna az első hasznos művészetek a régi britonokhoz? Nem a föníciaiakkal vagy más keleti népekkel való kereskedelmükből? Ennek a szigetnek az erkölcsi nem a római hódításnak köszönhetően lettek elviselhető szintűek? Nemcsak a vagyonunkat és bőségünket köszönhetjük a hajózásnak: de tudásunkat, jó modorunkat és a kézművességünk nagy részét is. Az épületeink versengenek minőségükben és nagyszerűségükben az itáliaiakkal, fegyelmünk felülmúlja Spártáét vagy Rómáét, iskoláink bölcsességgel virágoznak, városaink és országunk a régi görögök és rómaiak illemével. Babilon minden büszkeségével nem múlt felül minket áruival, sem Türosz mesteremberinek számával. Ez az, amely ellát minket a gyógyszerünk leg többjével és először hozta el nekünk a gyógyítás művészetét. Ez köt össze minket a mai világgal és a múlt éráinak történetével: nemcsak idegen királyságokéval, de a sajátunkéval is: amelyről amúgy nem tudnánk semmit, csak azt, ami tökéletlen módon, szájhagyomány által jutott volna el hozzánk. Mert ennek a művészetnek köszönhetjük – amely nélkül egyetlen leleményes tudományt sem lehet megérteni vagy csak kevés jó kereskedelmet lehet folytatni – az ábécé és a helyesírás ismeretét és azt, hogy bármelyikünk tud írni vagy olvasni. Mert a betűk használata, melyet először Föníciában vagy Káldeában találtak ki, a hajózás segítségével nélkül nem juthatott volna el hozzánk. A legmagasabb koronája ennek a dicsőségnek az, hogy szükséges eszköz volt a kereszténység elültetésére közöttünk, amely mérhetetlenül kedvesebb nekünk, mint a vagyon vagy a tanulás vagy bármi más. [...] Megváltónk ismerete soha nem jutott volna el*

¹⁶ Hughes, John (1683): *A sermon preach'd before the Right Honourable George Earl of Berkeley, governour, and the Company of Merchants of England trading in the Levant seas.* Fincham Gardner, London. 10–12.

szigetünkre [...], és lehet, hogy valamilyen általunk kitalált kis, tehetetlen istenségeket imádnánk, amelyek nem tudnak segíteni imádóikon, se bosszút állni azokon, akik megszenteltelenítik őket. Vagy lehet, hogy a naphoz vagy a holdhoz [...] esdekelnénk. Nemcsak hogy durvák maradtunk volna, és szűkölködők, de a hajózás hiányában Isten nélkül kellett volna tovább élnünk a világban.”¹⁷

Az Angol Kelet-indiai Társaság korai időszakában Ázsiában még a beilleszkedés, a helyi kereskedelmi privilégiumok megszerzése volt a cél, a vallási térítés gondolata leginkább a 17. század második felétől figyelhető meg, de eleinte főként a londoni központ instrukciójára, melynek gyakorlati megvalósítása ekkor még elmaradt. Az indiai szubkontinensen és Európában is voltak vallási színezetű háborúk, és több helyen is próbálkoztak a különböző vallások, felekezetek téríteni. Az angol társaságon és a protestantizmuson belüli ellentétek, amelyeknek akár politikai okai is lehettek, vallásilag is ellentéteteket szíthattak, és az indiai vallások stabil volta sem hagyott sok teret az aktív evangelizációnak.¹⁸ „Bármilyen reményeket vagy várakozásokat tápláltak aziránt, hogy Krisztus keresztségének ereje alá vessék Brahma vagy Mohamed híveit, hamarosan csalódottan kellett hazatérniük, mert még engedélyt sem kaptak arra, hogy átlépjék az indiai bálványimádás küszöbét.”¹⁹

Az Angol Kelet-indiai Társaság alkalmazottai is megismerkedhettek a másféle civilizációk egyes sajátosságaival (életmód, vallás). Az alapvető kulturális, vallási, identitásbeli különbségek ellenére sok esetben sikerült megfelelő együttműködést kialakítani. Az indiai szubkontinensen a muszlim és hindu nagyhatalmak mellett a kereskedelemben kisebbségek is részt vettek, például zsidók, örmények és párszók.

A vallás erős identitásképző faktorral rendelkezik, és az adott korszakban az élet szinte egész területét lefedte. A Kelet-Indiákon a 17. században egyre több keresztény jelent meg az európai jelenlét növekedésével, és idővel ez konfrontációkhoz vezetett az európaiak között és a helyiekkel egyaránt. Az Angol Kelet-indiai Társaság alkalmazottai nagy részének az identitása, vallása megőrződött a különböző népcsoportokkal való együttélés során, azonban előfordult az is, hogy valaki más vallásra tért át.

A társaság tagjainak tudása a helyi vallásokról korlátozott volt, a helyi nyelveket sem ismerték eleinte jól, ami megnehezítette a dialógust és

¹⁷ Hughes, John: i. m. 13–17.

¹⁸ Ogborn, Miles (2007): *Indian Ink: Script and Print in the Making of the English East India Company*. The University of Chicago Press, USA. XX. <https://doi.org/10.1017/S0165115300001820>

¹⁹ Anderson, James S. M. (1848): *The History of the Church of England, in the Colonies and Foreign Dependencies of the British Empire*. II. Francis & John Rivington and Robert Folthorp, London. 268.

az evangelizációt. Több lingua franca létezett egymással való átfedésben a térségben, legfőképpen a maláj, a portugál és az arab. Aki itt kereskedni akart (többek között az európaiak, perzsák, indiaiak, szíamiak, jávaiak, kínaiak), annak meg kellett tanulnia ezeket, így aztán általában olyan nyelven történt a kapcsolatépítés, a kereskedelem és a vallási dialógus, amely egyik félnek sem volt az anyanyelve.²⁰

Az angol evangelizáció a szubkontinensen sokáig váratott magára, ami sokakat zavart. *„Az angolok tehetetlensége, hogy tartósan elfoglalják India bármelyik részét, és annak hiánya, hogy keresztényként mutassák meg magukat a helyieknek, sok gonosz forrása; és egyre kevésbé érezték kötelezettségüknek azt, hogy ezt demonstrálják.”*²¹

A társaságot is sok kritika érte Angliában, hogy nem tesznek eleget az aktív hittérítésnek. Ezt végül kimondottan olyan társaságokra bízták, amelyeket evangelizációs célokkal hoztak létre, így „megszabadítván” a kereskedelmi társaságokat a vallási feladatoktól, miáltal egy világibb és még agresszívabb terjeszkedés vette kezdetét.²²

Ezek mellett a társaság igyekezett saját hitéleti helyszíneket is teremteni. Az istentiszteleteket eleinte olyan közösségi terekben tartották, amelyeken a protestánsok, a helyi méltóságok és az indiai munkások osztoztak.²³ 1680-ra készült el az első angol templom a szubkontinensen Madrászban, Bombayben pedig 1715–1718 között fejeződött be a templom építése.²⁴ Érdekesség, hogy az indiai szubkontinens klímája miatt többen javasolták a rövidebb istentiszteleteket.²⁵

A vallási szokások kérdése sokszor került napirendre a társaság gyűlésein, de a 17. században a legtöbb esetben az angolok igyekeztek nem beavatkozni a helyi rendszerekbe, a lokális és szakrális szokásokat is csak a legkirívóbb esetekben (például *sati*²⁶) próbálták korlátozni.

A „kalandozó” angolok vallási életére visszatérve, fontosak voltak azok a 17. századi prédikációk, amelyeket kifejezetten a kereskedő társaságok tagjainak, kereskedőknek, tengerészeknek írtak, amelyekben felhívják figyelmüket arra, hogy, miként János Jelenéseiben is látható, a kereskedelem, bár jövedelmező, veszélyekkel jár, morálisan is, és hogy ne felejtsek el, sikerüket Istennek köszönhetik, és ez kötelességekkel jár.

A prédikációk kitérnek arra, hogy a lélek megőrzése *„minden földi jónál”* fontosabb: *„Ezeknek a prédikációknak az a célja, hogy biztosítsa halha-*

²⁰ Kaislaniemi, Samuli (2017): The Linguistic World of the Early English East India Company: A Study of the English Factory in Japan, 1613–1623. *Journal for Early Modern Cultural Studies*, 17. évf. 3. sz. 59–82., 65. <https://www.doi.org/10.1353/jem.2017.0018>

²¹ Anderson, James S. M.: i. m. 269.

²² Smith, Haig Z.: i. m. 253.

²³ Uo. 226.

²⁴ Anderson, James S. M.: i. m. 469.

²⁵ Smith, Haig Z.: i. m. 227–228.

²⁶ A *sati* hindu rituálé, az özvegyasszony „önkéntes” máglyahalála férje halotti máglyáján.

tatlan, drága lelkeiteket; ha ez az ékszer biztonságban van, minden biztonságban van, ha ez elveszik, minden elveszik. Ha hajók vesznek el, újat kaphattok [...], de a lélek elvesztése helyrehozhatatlan veszteség; mivel felbecsülhetetlen. [...] Ó, szegény tengerészek, milyen értékes árut hordtok magatokkal a tengerre! Milyen felbecsülhetetlen ékszer! Mégsem tesztek semmit, hogy biztosítsátok ezt, ami pedig végtelenül többet ér, mint minden, amit emellett magatokkal visztek a tengerre!”²⁷ „Mennyien hajóztok oda-vissza egyik országból a másikba. De soha nem gondoltok arra a mennyei országra odafent, sem arra, hogy hogyan szerezhetitek meg annak áruját, amely jobb, mint Ofír aranya. Milyen gyakran remegtek meg, amikor habzó hullámokat láttok körülöttetek táncolni vagy benneteket ellepni! Mégsem gondoltok arra, milyen szörnyű lesz Isten dühének összes hulláma, mely örökre ellepi lelkeiteket. Milyen boldogok is lesztek az óceánon való hánykolódás után, amikor meglátjátok a földet!”²⁸

A prédikátorok természetesen a természeti veszélyekre is kitértek. „De mennyivel több baleset fenyeget egy hajót a tengeren, mint egy házat a szárazföldön! Egy ház romlása javítható, a réseket betömik, míg egy lék egy hajón végzetes lehet. Egy viharban egy háznak csak a szelet kell kiállnia, amely rendszerint gyengébb a földön, de egy hajónak a hullámok megrázkódtatásait is ki kell bírnia. Egy földrengés olykor elnyel egy házat, de mennyivel több örvény leselkedik egy hajóra!”²⁹ Valamint: „A szél vad és féktelen teremtmény, (és ha Isten nem fogná vissza) tönkretenne és feldöntene mindent a tengeren és a szárazföldön egyaránt, vagy ha a sátán, akit a hercegnek, vagy a szél erejének is neveznek, szabad kezet kapna, hogy rosszakaratát eme eszközzel vigye véghez, egy hajó sem kelne át a tengeren és egy ház sem lenne biztonságban a szárazföldön.”³⁰ Azonban néha külső erő sem kell a bajhoz: „Van, amikor rettenetes viharokkal találkoztok az óriási óceánon, de van, amikor nyugodtsággal, ami szörnyebben fenyeget, mint a viharok. Számtalan ok miatt vesznek oda hajók a tengeren; és a balesetek közt lehet, hogy nincs is félelmetesebb, mint amikor tűz csap fel a víz közepén.”³¹

Egy író arra is kitér, hogy a hajósok és a kereskedők nem értékelik, hogy milyen kivételes szakmájuk, hivatásuk van – nem csak kereskedelmi szempontból. „Minden embert mindig a jelleme alapján kell megítélni, és bizonyos mértékben igaz, hogy nincs nagyobb jellempróba annál, mint ami-

²⁷ Ryther, John (1672): *A PLAT for MARINERS; OR, THE SEAMAN'S PREACHER, Delivered in several Sermons upon Jonah's Voyage. By John Ryther Preacher of Gods Word in Wapping near London.* A. M. for Dorman Newman, Kings-Arms next Grocers-Alley in the Poultry, London. n. pag.

²⁸ Flavel, John (1770): *The Whole Works of the Reverend Mr. John Flavel.* VI. A. Weir and A. M'Lean, Paisley. 230.

²⁹ Hughes, John: i. m. 21.

³⁰ Flavel, John: i. m. 413–414.

³¹ Mather, Cotton (1700): *The Religious Marriner. A Brief DISCOURSE Tending to DIRECT the Course of Sea-men, In those Points of RELIGION, Which may bring them to the PORT, of Eternal Happiness.* B. Green & J. Allen, Boston. 30.

kor valakit a gondviselés bármilyen feladat elvégzésére külföldre rendel. Ez ugyanis egy szent és felbecsülhetetlen megbízatás: nem kevesebről van itt szó, mint a vallás és a szülőháza hitelének megőrzéséről. Bizonyítaniuk kell külföldön: nemcsak józan és őszinte emberként, emellett igaz angollá és őszinte kereszténnyé kell hogy váljanak.³² „Látván, hogy te magad (ó, Úristen) voltál a megalapítója ennek a művészetnek; utasítva szolgálodat, Noét, hogy építsen egy bárkát, hogy megmentse magát, családját és a többi teremtményt a nagy áradat vizeitől [...] Látván, hogy ezzel a művészettel, amelyet tanítunk és gyakorlunk, a kereskedelem és az árucsera a népek között megőrződik és fenntartatik, és a te igaz Igéd elvitetik azokra a helyekre a Földön, ahol nem ismertek téged. És a tenger, amelyen át utazunk, a világ, és a hajó, amelyben utazunk, a te Egyházad; és a tengeri életünk megtanít minket arra, hogy hogyan viselkedjünk a te szolgálatodban. Végül, a te Fiad, a mi Megváltónk, amíg a Földön élt, nemcsak megerősítette és megengedte a mi szakmánkat, de kitüntette saját személyével azzal, hogy fellépett egy hajóra, és hatalmas csodát művelt a tengeren, és ezáltal teljes bizonyosságot és biztosítékot adott istenségéről és isteniségéről.”³³

Gyakran figyelmeztetik a kereskedőket a prédikációk, hogy ne vakítsa el őket a gazdagság. „Gyakran észrevettem, hogy milyen kártékony befolyással van némelyikötökre a siker és a jólét: elhidegülnek Isten kegyelmei és kegyelmei, az ellene elkövetett bűnök eszközeivé válnak. Mennyire vakok az emberek, akik a maguk bölcsességének, gondoskodásának és iparkodásának tulajdonítják [sikerüket], mintha nem Isten keze lenne benne.”³⁴

Emiatt fontos, hogy ne hanyagolják el hitüket a siker sodrásában. „A kereskedő egy kalandor, a keresztény viszont biztos helyen áll: a kereskedő mindent elveszíthet, magát is végső soron, de a jó keresztény, hacsak nem akarja, soha nem veszítheti el célját.”³⁵ Valamint fontos, hogy őszintén tartsák magukat hitükhöz, ahogy Gostwyke a „Keresztény kereskedő” című prédikációjában is írta: „Nem fordulnak minden széllel zászlajai és díszei: nem változtatja lelkiismeretének arcát, mint a kaméleon a színét, olyanra, mint az az ország, amelybe belép.”³⁶ Összegezve, ezeknek a prédikációknak a lényege, hogy a kereskedők, tengerészek és embereik a világ távoli részein és a vagon közeli „kísértésében” a körülményekhez képest a lehető legjobb keresztények maradjanak.

³² Chishull, Edmund: i. m. 22–23.

³³ Wood, John (1618): *The true honor of navigation and navigators: or, holy meditations for sea-men Written upon our sauour Christ his voyage by sea, Matth. 8. 23. &c. Whereunto are added certaine formes of prayers for sea traouellers, suited to the former meditations, upon the seuerall occasions that fall at sea.* Felix Kyngston, London. 111.

³⁴ Flavel, John: i. m. 384–385.

³⁵ Gostwyke, William (1696): *The Christian Merchant Describ'd in a Sermon at First Design'd for a Private Audience, now Humbly Dedicated to all the Merchants of the City.* Three Pigeons, London. 24.

³⁶ Uo. 18–19.

Az angol kereskedőtársaságnak is a profit halmozása volt az elsődleges célja, és ezért a mindennapokat különböző módokon igyekeztek minél stabilabbá, „otthonosabbá” tenni, és ezekben a rendkívüli helyzetekben is biztosítani a hitélet megszokott formáit.

Visszatérve kiinduló kérdésünkhöz: a fejlődő kapitalizmus és a vallás valóban „harcban” állt egymással? A szekularizálódó államhatalmak, a nyugati kereszténység végleges szakadásai, a Szentszék hatalmi harcai és a kereskedelem egyre nagyobb ereje mintha egy módon háttérbe szorította volna a vallást, mind politikailag, mind gazdaságilag, mind társadalmilag. Azonban a vallás ugyanúgy a mindennapi élet szerves és fontos része maradt. Az egyik nem törli el a másikat, a kora újkori kereskedelmi társaságok idején a prioritásért „versengtek”, hogy az expanziós állampolitikák a gazdaságot vagy a vallási egységet és annak terjesztését részesítsék-e előnyben.

Összegezve, nem a gazdaság és a vallás harcol egymással, hanem a képviselői. Az Angol Kelet-indiai Társaság a (kora) újkori történelem egyik legkiemelkedőbb, legsikeresebb gazdasági társasága volt, és évszázados működése alatt fokozatosan egyre több állami szerepkört töltött be az indiai szubkontinensen. A működésük első évszázada alatt vallási szempontból a legfontosabb feladatnak az alkalmazottak hitének megőrzését tartották, és a gazdasági érdekeiknek és lehetőségeiknek minél inkább megfelelően egy bizonyos szintű vallási tolerancia és együttműködés kiépítését.

„CSONKA” OLIMPIA – MOSZKVA, 1980

Pankovits Patrik

Összefoglaló:

A tanulmány célja, hogy áttekintést adjon arról, hogyan jelent meg a magyar és a nemzetközi médiában, valamint a sajtóban az 1980-as olimpia előkészítése, közvetítése és visszhangja. A levéltári források feltárással bemutatható, milyen utasításokat fogalmazott meg a magyar politikai vezetés a kiutazó riporterek számára, amelyekben az is szerepelt, miről tudósíthattak, miről nem. A keleti blokk médiája propagandisztikusan, sikerként értékelte a játékokat, az olimpia eszméjének győzelmét ünnepelte. A nyugati média sokkal kritikusabb volt, kevésbé értékelte az olimpia jelentőségét, a körülményekről elismerően szólt, és utólag önkritikát is gyakorolt a bojkottal kapcsolatos döntés miatt. Az események bemutatásánál a teljesség igénye nélkül válogattunk a média és a sajtó dokumentumaiból.

Kulcsszavak: 1980-as olimpia, bojkott, propaganda, keleti sajtó, nyugati sajtó, magyar sajtó, Magyar Rádió Sportosztály, Magyar Televízió Sportosztály

Abstract:

The purpose of this study is to present the operation of the Hungarian press, the operation of the Sport editorial office of the Hungarian Radio and the operation of the Sport editorial office of the Hungarian Television Sport editorial office during the 1980 Olympics. Due to the peculiarities of the Kádár regime, there had to be instructions and requests that the participating reporters had to mention in the broadcast – and inevitably what they should omit. In those days, the principles and instructions had a major impact on the quantity, quality and content of the broadcasts. In this study I would like to introduce the factors and their effects. Since no similar study has been conducted previously on this topic, in this dissertation I provide an overview based on the original source documents. In addition, the reminiscences of the reporters at the 1980 Olympics play a significant role in this study.

Keywords: 1980 Summer Olympics, 1980 Summer Olympics boycott, Eastern Bloc media and propaganda, Hungarian press, Magyar Rádió Sport Editorial Office, Magyar Televízió Sport Editorial Office

Bevezető

Az 1980-as nyári olimpiai játékoknak, hivatalos nevén a XXII. nyári olimpiai játékoknak Moszkva adott otthont 1980. július 19. és augusztus 3. között. Máig ez az egyetlen olyan olimpia, amelyet Kelet-Európában tartottak, s 2008-ig az egyedüli,¹ amelyet szocialista országban rendeztek. Moszkva nem először pályázott az ötkarikás játékok megrendezésére: négy évvel korábban, az 1976-os olimpiára is jelentkezett, azonban a kanadai Montreal a második szavazati körben 41-28-re legyőzte. Az 1980-as olimpiára a szovjet főváros mellett Los Angeles is pályázott. Elsőprő többséggel, 39-20 arányban választották Moszkvát 1974-ben, a Nemzetközi Olimpiai Bizottság bécsi kongresszusán.

A XXII. nyári olimpiai játékokon mindössze 80 nemzet sportolója vett részt, 1956 óta nem vett részt ilyen kevés ország az olimpián. Az alacsony részvételi arány a szovjetek afganisztáni bevonulásának következtében kialakuló bojkott eredménye volt.

1979 őszén Hafizullah Amin² puccsot hajtott végre a kabuli kormány ellen, és a kaosz miatt a Szovjetunió úgy határozott: intervenciót indít Afganisztánba a belpolitikai helyzet stabilitására. Moszkvában aggódtak amiatt, hogy a polgárháborúban a fundamentalisták győzelme esetén a forradalom a közép-ázsiai szovjet tagköztársaságokra is áterjedhet, ezért 1979 decemberében a szovjet csapatok bevonultak az országba. *„A szovjet vezetésnek számolnia kellett azzal: az intervenciónak az olimpiai játékokra is kiható következménye lehet”³* – vélte Franz Nitsch sporttörténész. Jimmy Carter, az Amerikai Egyesült Államok elnöke megpróbálta rávenni a Nemzetközi Olimpiai Bizottság tagjait: rendezze más város az ötkarikás játékokat, vagy halasszák el – a bizottság azonban elutasította ezeket a javaslatokat.⁴ Végül az elnök 1980 januárjában egy hónapos ultimátumot adott a Szovjetunióknak csapatai kivonására.

Az NSZK-ban is óriási viták zajlottak a bojkottról. A német *ARD*⁵

¹ 2008. augusztus 8-ától – augusztus 24-éig tartották Kína fővárosában, Pekingben a hivatalosan 29., ténylegesen (az elmaradt olimpiai játékok miatt) 26. újkori olimpiát.

² Hafizullah Amin (1929–1979) afgán forradalmár. 1979-ben megdöntötte a kabuli kormányt, és Afganisztán elnöke lett. 1979-ben a szovjet csapatok bevonulása során megölték. Encyclopædia Britannica, <https://web.archive.org/web/20150520224629/http://www.britannica.com/EBchecked/topic/20639/Hafizullah-Amin> (letöltés dátuma: 2022. 07. 11.)

³ 40 Jahre nach dem Olympia-Bojkott 1980 – ARD Sportschau, 2020. május 15.

⁴ „Als hätte ich das wichtigste Gefecht meines Lebens verloren“. Welt.de, 2020. május 15. <https://www.welt.de/geschichte/article207998147/Olympia-Bojkott-1980-Als-haette-ich-das-wichtigste-Gefecht-verloren.html> (letöltés dátuma: 2020. 10. 26.)

⁵ Az ARD (Arbeitsgemeinschaft der öffentlich-rechtlichen Rundfunkanstalten der Bundesrepublik Deutschland, magyarul: Német Szövetségi Köztársaság Regionális Közszolgálati Médiumainak Munkaközössége) 1950-ben alapított, a regionális közszolgálati médiumokat tömörítő szövetség. Fő, országosan terjesztett csatornája a Das

(Das Erste) közszolgálati televízió „*Sport Inside*” c. műsora 2020-ban emlékezett vissza a 40 éves bojkottra, s felidéztek az akkori eseményeket. Ebből kiderül, hogy Helmut Schmidt akkori kancellár számára nem sok választás volt: mivel Németország megosztott volt (NSZK és NDK), a kancellár 1980. március eleji washingtoni látogatása során Jimmy Carter amerikai elnök ellentmondást nem tűrően kért szolidaritást és támogatást a nyugatnémetektől. A nyugatnémet sportolók hiába tiltakoztak 1980 januárjában Dortmundban fáklós felvonulással a politika sportba való beavatkozása miatt, s harcolt Thomas Bach (jelenleg a Nemzetközi Olimpiai Bizottság elnöke) a sportolók nevében, hiába volt nézeteltérés a nyugatnémet olimpiai szövetségi elnök és a Nemzetközi Olimpiai Bizottság nyugatnémet küldöttje között a bojkott kérdésében, a végén kiderült: a döntés kizárólag politikai lehet.⁶

A szovjet csapatok végül nem vonultak ki Afganisztánból – ezért elkerülhetetlenné vált a bojkott. 1980. március 21-én Jimmy Carter bejelentette: az Amerikai Egyesült Államok nem vesz részt a XXII. nyári olimpiai játékokon. *»Megértem, hogy mit éreznek [...], de amit teszünk, azzal megvédjük az olimpiai szellemét és minőségét, nem pedig elpusztítjuk azt»,* vigasztalta sportolóit az elnök.⁷ Mindeközben a nyugatnémet parlament elfogadta a bojkotthoz való csatlakozást. *»Azt hiszem, ha az amerikaiak nem a bojkott mellett foglalnak állást, mi sem ezt tesszük»* – fogalmazott Gerhart Baum akkor nyugatnémet belügyminiszter, s azt is elmondta: a kancellár és a kormány számára fontosabb volt az Amerikai Egyesült Államokkal való szövetség, mint a sportolók érdeke. *»A német kormány a döntést nem könnyű szívvel hozta meg. Épp ellenkezőleg: mi tudjuk, hogy milliók keserednek el keleten és nyugaton egyaránt amiatt, hogy a fejlemények miatt e döntés meghozatala elkerülhetetlenné vált»* – fogalmazott a parlamentben Helmut Schmidt. Végül a Német Olimpiai Bizottság 1980. május 15-én a rá nehezedő politikai nyomás hatására bejelentette a bojkotthoz való csatlakozást.⁸ *»Ahogy a szavazás következett, a pulzusom még magasabbra emelkedett, mint egy fináléban»* – emlékezett vissza Alexander Pusch nyugatnémet vívó, olimpiai címvédő. *»Teljesen összetörtém. Úgy éreztem, életem egyik legfontosabb ütközetét elvesztettem»⁹* – idézte fel a szomorú napot a *Welt*nek. A nyugatnémet sportolók emellett tisztában voltak azzal

Erste (a köznyelvben ARD-ként is hivatkoznak rá). Finanszírozása az 1950-es évek óta a mai napig is a háztartásonként kötelezően fizetett előfizetési díjból (mai nevén: Rundfunkbeitrag) és reklámbevételekből áll.

⁶ 40 Jahre nach dem Olympia-Bojkott 1980 – ARD Sportschau, 2020. május 15.

⁷ Tarján M. Tamás: Carter amerikai elnök bejelenti a moszkvai olimpia bojkottját. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1980_marcius_21_carter_amerikai_elnok_bejelenti_a_moszkvai_olimpia_bojkottjat/ (letöltés dátuma: 2022. 07. 22.)

⁸ 40 Jahre nach dem Olympia-Bojkott 1980 – ARD Sportschau, 2020. május 15.

⁹ „Als hätte ich das wichtigste Gefecht meines Lebens verloren.” *Welt.de*, 2020. május 15.

is, hogy keletnémet kollégáik harcba szállhattak a dicsőségért: az NDK – a keleti blokk országaihoz hasonlóan – részt vett az ötkarikás játékokon.

A bojkotthoz végül további 65 ország csatlakozott, a fent említetteken kívül pl. Japán, Kanada, Dél-Korea. Ugyanakkor pár nyugati ország el-lenszegült a politikai nyomásnak: Nagy-Britannia, Franciaország, Hollandia, Spanyolország és Olaszország sportolói is részt vettek az ötkarikás játékokon.

A bojkottról szóló tudósítások a magyar és a nyugati médiában

Magyarországon az *MTI* anyagaiban nyíltan támadta az Egyesült Államokat. „*Hodding Carter, tovább szítva a washingtoni propagandaháborút imperializmussal vádolta a Szovjetuniót és azt állította: nem zárható ki a lehetőség, hogy további szovjet támadásokra kerül sor Afganisztán után.*”¹⁰ Emellett az *MTI* részletes francia lapszemlélt is közölt. Ebből kiderül, hogy *L'Humanité* c. lapban Marcel Zaidner, a Francia Központi Bizottság tagja tiltakozik a bojkott ellen. A szintén francia *Le Monde* cikkben foglalkozott a bojkottal. „*Nem a kormányokra, hanem a nemzeti olimpiai bizottságokra tartozik, hogy kik vesznek részt az olimpián*”, írták, és hozzátették, hogy a bojkotthoz szerintük igen kevés ország csatlakozna. A bojkott gondolatát egy másik francia lap, a *Le Figaro* is bírálta: „*Meggyilkolni a sportot a nemzetközi politika oltárára dobott áldozatként hiábavaló lenne, és semmiben sem változtatná meg bolygónk sorsát.*”¹¹ Egy későbbi, február 20-ai hírben pedig az olasz kommunista párt lapját, a *L'unitát* idézték, mely szerint Carter nyomása az olasz sportbarátokat nem „ingattja meg”.¹² Az *MTI* emellett közölte Hovard Parsons amerikai professzor a *TASZSZ* szovjet hírügynökségnek adott nyilatkozatát is, melyben a tudós kijelentette: „*Az Afganisztánnak nyújtott szovjet katonai segítséget ürügyként felhasználva Washington megpróbálja megghiúsítani a fegyverkezési verseny megfékezésére tett erőfeszítéseket, és igyekszik megrontani az amerikai–szovjet kapcsolatokat.*”¹³ Az *MTI* természetesen Leonid Brezsnyev nyilatkozatát is részletesen szemlélte: a Szovjetunió vezetője ürügynek tartja a bojkottot, mivel szerinte Afganisztánban semmilyen orosz intervenció nem történt. Brezsnyev szerint „*minél inkább csökkennek az imperializmus lehetőségei arra, hogy uralkodjék más országok és népek fölött, annál dühödtebben reagálnak erre a fejleményre az imperializmus legagresszívabb, leginkább rövidlátó képviselői.*”¹⁴ Emellett az *MTI* beszámolt azokról a

¹⁰ MTI, Washington, 1980. január 14.

¹¹ MTI, olimpia – francia sajtó, 1980. január 16.

¹² MTI, olimpia – 1980. február 20.

¹³ MTI, Amerikai tudós – Carter, 1980. január 16.

¹⁴ MTI, Brezsnyev nyilatkozata, 1980. február 20.

kezdeményezésekről is, amelyek egy „ellenolimpia” megrendezését támogatták a moszkvai olimpiával egy időben.

A magyar újságcikkekben is tiltakoztak az elzárkózás ellen. „A bojkott az olimpia halálát jelentené – Tiltakozik a sportvilág” – ezzel címmel jelent meg a *Népszabadság* 1980. január 19-ei számának cikke. Ebben többek között a svéd, a kanadai és a finn olimpiai bizottság elnökeinek állásfoglalásait összegezték, és az *MTI*-hez hasonlóan a francia lapok bojkottot támadó cikkeinek lényegét foglalták össze. A cikk megemlíti az NSZK olimpiai bizottsága elnökének a moszkvai olimpiát támogató nyilatkozatát is (végül az NSZK nem vett részt az ötkarikás játékokon).¹⁵ A *Magyar Nemzet* 1980. február 2-án „Állásfoglalások az olimpiai bojkott ügyében” című cikkben hírügynökségi jelentésekre hivatkozva számolt be arról, mely országok támogatják és melyek ellenzik a bojkottot.¹⁶ A *Népszava* a *DPA* nyugatnémet hírügynökség anyagát idézte, amely 135 nemzetközi olimpia bizottság tagjai közül 50-et kérdezett meg az amerikai elnök javaslatáról, és „a megkérdezett ötven nemzeti olimpiai bizottság közül szinte mindegyik a moszkvai olimpián való részvétel mellett szállt síkra”.¹⁷

Az olimpia politikai jelentősége Magyarországon

A moszkvai olimpia közvetítésének fontosságára már az olimpia előtt háromnegyed évvel, 1979 októberében felhívta a figyelmet a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága (a továbbiakban MSZMP KB) határozata: „1980-ban legnagyobb feladatunk a moszkvai olimpia versenyjeinek közvetítése. Ennek sikeres lebonyolítása politikai jelentőségű, s a Sportosztályon kívül a TV társosztályainak hatóság támogatásával valósulhat meg. A közvetítés-sorozat természetesen egyszersmind a sportolás népszerűsítését is szolgálja. A nézők szórakozási igényét fokozott mértékben elégítheti ki a szombat-vasárnap délután, illetve este képernyőre kerülő összetett sportműsor. Ezt mind ez ideig anyagi, technikai és személyi bázis hiányában nem tudtuk megvalósítani. Tovább akarjuk folytatni azt a tevékenységet, amely az egészséges életmód érdekében széleskörűen ismerteti a testmozgást, a tömegsport lehetőségeit (Tévé torna, Természetbarát, Mozdulj! Mindent bele). Sportpolitikai irányvonalunkat változatlanul az MSZMP sportpolitikai határozatai szabják meg, valamennyi tevékenységünk ennek szellemében reali-

¹⁵ A bojkott az olimpia halálát jelentené – Tiltakozik a sportvilág. *Népszabadság*, 1980. január 19. 12.

¹⁶ Állásfoglalások az olimpiai bojkott ügyében – *Magyar Nemzet*, 1980. február 2. 2.

¹⁷ A DPA felmérése – A sportvilág zöme elutasítja Carter olimpiabojkott-tervét. *Népszava*, 1980. január 26. 2.

zálódik.”¹⁸ 1980 májusában (tehát már a bojkott kihirdetése után) azonban az MSZMP KB Politikai Bizottsága legfontosabb feladatnak a XII. pártkongresszus anyagának feldolgozását tűzte ki célul: *„A kongresszusi anyagok feldolgozásával kapcsolatos politikai, ideológiai, agitációs és propagandamunka alapvető feladata, hogy erősítse a szocialista nemzeti egységet, mozgósítson az 1980. évi népgazdasági terv megvalósítására, a népgazdaság egyensúlyát javító konkrét cselekvésre, járuljon hozzá a munka becsületének növeléséhez, a közösségi szellem erősítéséhez, a szocialista hazafiság és proletár internacionalizmus elmélyítéséhez; segítse a bel- és külpolitikai események, folyamatok okainak és összefüggéseinek megértését.”*¹⁹ Ebben a határozatban már nem esik szó a közelgő olimpia közvetítéseiről – feltehetőleg a politikai bizonytalanság játszott ebben szerepet.

A Magyar Rádió – ahogy 1936 óta mindig – 1980-ban is közvetített az olimpiáról. Ekkoriban a rádiónak még különleges, kitüntetett szerepe volt. *„Az olimpiák, világbajnokságok esetében a rádió jelenléte nélkülözhetetlen, különösen, ha az esemény távoli földrészekeken zajlik, s az időkülönbség miatt a televízió csak késve, vagy a magas költségek miatt csak rövid összefoglalókban tudósíthat.”*²⁰ A XXII. nyári olimpiai játékokat napi 10–13 órában közvetítette a Magyar Rádió. A rádiós küldöttség létszáma 16 fő volt Moszkvában. A vezető kommentátor Szepesi György volt, az olimpia eseményeit rajta kívül Novotny Zoltán, Vass István Zoltán, Szűcs Ferenc, Kerekes András, Molnár Dániel, Peterdi Pál és Radnóti László tolmácsolásában hallhatták. A Magyar Rádió olimpiai adásainak vezető szerkesztője Roska Miklós volt, munkáját Bánkúti Gábor és Kovács Imre szerkesztők segítették. A közvetítések a két hét során állandó struktúrát követtek: a megnyitó ünnepséget 30 percben közvetítették (15:05–15:25, 18:40–18:50), s később a „Sporthírek” c. műsorban számoltak be róla. A második naptól (július 20.) reggelente óránként jelentkezett az „Olimpiai hírek” és az „Olimpiai híradó” című műsor. Előbbi 5, utóbbi 15 perben számolt be a nyári játékok eseményeiről. Kb. 17:30 körül kezdődtek meg az élő közvetítések a „Halló, itt Moszkva!” c. műsor keretein belül. Az élő adást a Hírek, illetve reklám szakította meg 18:30 körül. A közvetítések 21:00-tól 22:00 óráig mindennap tartottak. A közvetítésfolya-

¹⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) – MSZMP Központi Szervei. Agitációs és Propaganda Bizottság iratai. – 1979. október 23. ülés, HU-MOL M-KS 288-41/333. ő. e. 21.

¹⁹ Az MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata a XII. Pártkongresszus anyagának feldolgozására és határozata végrehajtásának megszervezésére, I. 3., 1980. május 13. In: Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1980–1985*. Kossuth Könyvkiadó, 1988. 13.

²⁰ A hetvenes évek rádiója – A magyar rádiózás távlati terve 1980-ig. Magyar Rádió (jogutód: MTVA), 78.

mot minden este a kb. 22:15 körül kezdődő „Moszkva 80” c. műsor zárta, mely 20 percben összefoglalta az olimpia aznapi eseményeit.²¹

A Magyar Televízió is betartotta az 1979-es határozatot: kiemelten készült az olimpiára. Radnai János, a Magyar Televízió Sportosztályának vezetője 130 órányi közvetítést ígért.²² A Magyar Televízió 1980. július 19-én helyszíni közvetítést adott a megnyitó ünnepségről. Július 20-tól az olimpia legvégéig, egészen augusztus 3-ig állandó műsorterv szerint közvetítettek. Az 1-es program 8:55-től jelentkezett az élő közvetítések első blokkja, „A XXII. Nyári Olimpiai Játékokról jelentjük”, mely 13:00-ig tartott. Az élő közvetítések 15:55-től folytatódtak és 18:40-ig tartottak a TV1-en, amelyet a TV-torna követett. A „közvetítésfolyam” csak az 1-es programon szakadt meg, 18:40-től a TV2-n folytatódott egészen 20:55-ig: ekkortól ismét az 1-es program közvetített, egészen 23:00-ig.

A televízió csapatának moszkvai vezetője Radnai János volt, a riporterek Szőnyi János, Knézy Jenő, Dávid Sándor, Gyulai István, Pirigyai István, Regös Sándor, Szegő András, Tóth Károly, Vitray Tamás, Zsolt István voltak. A budapesti stáb vezetője Vitár Róbert volt, további munkatársak: Baló György, Bánó András, Murányi László, Szalay István és a vezető rendező, Mahrer Emil. A közvetítéseken szakértőként korábbi sportolók is közreműködtek: többek között Müller Kati, Bérczi István, Zsíros Tibor, Ipacs László, dr. Szabó Miklós, Csányi Raymund, Sákoviczné Dömölky Lidia és Kovács Attila.²³ De az MTV nem csak közvetítette, népszerűsítette is a testmozgást, sportolást: naponta kétszer jelentkezett a TV-torna az olimpia idején is.

A Magyar Televízió közvetítései mellett azok, akik az országhatár mentén éltek és rendelkeztek műholddal, a román, a csehszlovák vagy a jugoszláv televízió olimpiai adásaiba is belenézhettek. A *Szabad Föld* c. lap hetente közölte ezeknek az adóknak a műsorait.²⁴ A keletnémet DDR1 és DDR2 csatornák is közvetítették az ötkarikás játékokat.

Az olimpiai bojkotthoz csatlakozó nyugati országok adói mindössze összefoglaló műsorokat sugároztak késő esténként: így tett a nyugatnémet ARD és a ZDF²⁵ (előbbi a „Sportschau,” utóbbi a „Das aktuelle Sportstudio” c. műsor keretein belül).²⁶ Az NBC²⁷ szintén nem közve-

²¹ MTVA Központi Irattár, kézirat.

²² A Rádió és a tévé segítségével minden fontos eseményen ott lehetünk – Tájékoztató az olimpiai közvetítési rendről. *Népszabadság*, 1980. július 5. 9.

²³ Uo.

²⁴ Külföldi TV-műsorokból. *Szabad Föld*, 1980. július 20. 22.

²⁵ A ZDF 1963-ban indult német közszolgálati televízió. Finanszírozása (az ARD-hez hasonlóan) indulása óta a mai napig is a háztartásonként fizetett kötelező előfizetési díjból (Rundfunkbeitrag) és a reklámbevételekből áll.

²⁶ Programm vom Samstag, dem 2. August 1980 – Retro-media TV. http://retro-media-tv.de/tvp/view_tag.php?tag=1980-08-02 (letöltés dátuma: 2022. 07. 20.)

²⁷ National Broadcasting Company: amerikai kereskedelmi televízió.

títette a játékokat, az amerikai bojkottra hivatkozva. Érdekesség, hogy az addig minden olimpiát közvetítő BBC is csak összefoglaló műsorokat sugárzott, mivel nem tudott megegyezni az ITV-vel²⁸ a közvetítések árnyos elosztásáról – ezért csak utóbbi közvetített.²⁹

A megnyitó ünnepségről szóló tudósítások a magyar és a nyugati médiában

Az MSZMP KB 1980. június 14-én tartott ülésén úgy döntött: az ötkarikás játékok megnyitó ünnepségének közvetítésére szigorú szabályokat írt elő: „A Titkárság megbízza Óvári Miklós elvtársat, hogy a KB Agitációs és Propaganda Bizottságának július 15-i munkamegbeszélésén az olimpiai játékokkal kapcsolatban dolgozzon ki eligazítást a sajtó számára.”³⁰ Emellett arra is tett javaslatot, hogy miként tudósítsanak a magyar sajtószervek a megnyitó ünnepségről: „A Titkárság ajánlja, hogy az olimpiai játékok protokoll eseményeiről a hazai sajtószervek csak a megnyitó és a záró ünnepség alkalmával adjanak ki közleményt. Ebben a szovjet vezetők részvételén kívül csak a magyar párt és kormány képviselőit jelen lévő elvtársakat nevezék meg. Kádár János elvtárs esetleges részvételét bejelentő közleményről külön szülessék döntés.”³¹

„Páratlan ünnepséggel megnyílt Moszkvában a XXII. nyári olimpia” – ezzel a címlappal jelent meg a *Népszabadság* 1980. július 20-ai száma.³² A *Magyar Nemzet* címlapján a játékokat hivatalosan megnyitó vezető személye volt a fontosabb: „Leonyid Brezsnyev megnyitotta az olimpiai játékokat”.³³ A *Népszava* hasonló címlappal jelent meg, mint a *Népszabadság*, azzal a különbséggel, hogy a megnyitó ünnepségről készített fotó mellett Leonyid Brezsnyev és Lord Killanin (a Nemzeti Olimpiai Bizottság elnöke) képe is feltűnt, valamint címlapon számoltak be arról, hogy a magyar vezetők meglátogatták a sportolóinkat.³⁴ Az *Új Magyarország* c. lap „Álláspontunk” rovatában a „Béke szimbóluma” címmel számol

²⁸ Independent Television: angol kereskedelmi televízió.

²⁹ Maggie Brown – Olympics TV coverage: ITV gave up the battle long ago The Guardian. <https://www.theguardian.com/media/2012/aug/09/olympics-2012-tv-coverage> (letöltés dátuma:

³⁰ MNL OL Jegyzőkönyv a Titkárság 1980. július 14-én megtartott üléséről. HU-MNL-OL-M-KS-288-07-06120.

³¹ Uo.

³² Páratlan ünnepséggel megnyílt Moszkvában a XXII. nyári olimpia – *Népszabadság*, 1980. július 20. 1.

³³ Leonyid Brezsnyev megnyitotta az olimpiai játékokat – *Magyar Nemzet*, 1980. július 20. 1.

³⁴ Színpompás ünnepség a Lenin-stadionban – Megkezdődött a moszkvai olimpia. Leonyid Brezsnyev nyitotta meg a játékokat – Magyar vezetők látogatása sportolóinknál. *Népszava*, 1980. július 20. 1.

be az olimpiai játékok megnyitójáról. Az első mondat így szól: „*Győzött az olimpiai eszme a megcsúfolására szövetkezett erők felett.*”³⁵ A politikai lapok közé nem sorolható *Népsport* címoldalán nem a sporttartalom került előtérbe: a megnyitó ünnepség mellett külön hasámban idézték Leonyid Brezsnyev üdvözlő üzenetét a sportolókhoz, és szintén külön hasámban írtak a magyar sportvezetők látogatásáról.³⁶ A Magyar Rádió a megnyitó ünnepség estéjén – természetesen – Leonyid Brezsnyev mondatait idézte: az SZKP főtitkára július 18-ai üdvözlésében „*elégedetten állapította meg, hogy valamennyi kontinens országainak többsége elküldte sportolóit Moszkvába, és reményét fejezte ki, hogy az olimpikonok találkozási a barátság és a kölcsönös megértés szellemében zajlanak majd le.*”³⁷

A megnyitó ünnepséget a helyszínről közvetítő Magyar Televízió közvetítése ugyanakkor nem volt teljesen tökéletes: Komlósi Gábor visszaemlékezése szerint ugyanis „már javában táncolt Misa mackó Moszkvában, s idehaza még mindig »fontos« híreket mondtak a Híradóban”.³⁸ A nyugatnémet közszolgálati televízió azonban nem kapott eligazítást: az ARD hírműsorában, a *Tagesschauban* a megnyitó ünnepségről készített beszámolóban egészen más hangsúlyoztak, mint a magyar kollégáik: a szovjet állami televízió számára a legfontosabb Leonyid Brezsnyev „ünneplése” volt, az eredetileg 4 és fél órára tervezett megnyitó csak 3 órán át tartott, mivel csak 80 nemzet sportolói vettek részt a játékokon, s arról is beszámoltak: 16 ország sportolói – tiltakozásul a szovjet intervenció miatt – az olimpiai ötkarikás zászlót lobogtatták sajátjuk helyett. Ráadásul 10 ország közülük úgy döntött, nem engedi részt venni a sportolókat a megnyitó ünnepségen. Hozzá tették: a szovjet állami televízió a tiltakozó akcióról nem számolt be a közvetítés során (az adás rendezője szándékosan más vágóképeket használt), sőt: az élő közvetítésért is felelős televízió a 33, a megnyitó ünnepséget élőben sugárzó nyugati televízió számára is így sugározta az adást. A megnyitó összefoglalóját készítő riporter tudósítása végén megjegyezte: a szovjet vezetés aligha ilyen olimpiáról álmodott – a lózunggal ellentétben a sport mégsem a békét jelenti. A híradó műsorvezetője arról is beszámolt, hogy világszerte tüntetéseket szerveztek a Szovjetunió ellen a megnyitó ünnepséggel egy időben, a politikai okok miatt bebörtönöztek szabadon bocsátását követelve.³⁹

³⁵ Álláspontunk – A béke szimbóluma. *Új Magyarország*, 1980. július 22. 2.

³⁶ Felejthetetlen megnyitóval kezdődtek a XXII. nyári játékok – *Népsport*, 1980. július 20. 1.

³⁷ A Kossuth Rádióban 1980. július 18-án 21:00-kor, 7. sorszámú jelzett hír. Forrás és a felolvasó ismeretlen.

³⁸ Komlósi Gábor: A tévéközvetítések fonákja és fekeke. *Képes Sport*, 1988. szeptember 20. 6.

³⁹ Eröffnung der XXII. Olympischen Sommerspiele in Moskau – ARD Tagesschau, 1980. július 19. https://www.youtube.com/watch?v=xZ_VWEB-RVM A tudósítás fordítása: „Moszkvai Lenin-stadion, 16 óra. Öt mutatta először a szovjet televízió, és az

A brit *The Guardian* is kritikus hangvételt ütött meg tudósításaiban – annak ellenére, hogy Nagy-Britannia részt vett a játékokon. „Little shame and less Olympic glory” – ezzel a címmel jelent meg 1980. július 19-én az olimpia megnyitó ünnepségéről szóló szerkesztőségi írás, melyben ez olvasható: *„Az Egyesült Államok és Nyugat-Németország nélkül számos verseny vesztette el már »ízét«. Moszkva nem lesz tragédia a Szovjetunió-nak, de diadal sem. A nyugati bojkott kiszámítható eredményt hozott: felfordulást, holtponthoz, egy gól nélküli döntetlent.»*⁴⁰

„Egy percig se siránkozzunk azért, hogy nem teljes az olimpia mezőnye!”

A moszkvai olimpia közvetítéseinek hangvételére bizonyos mértékben rányomta a bélyegét a bojkott. *„Az alapeszme az volt, hogy nem kell tudomást venni arról és hangsúlyozni, hogy ez nem egy komplett olimpia”* – emlékezett vissza Vitray Tamás sportriporter. *„Természetes, hogy el kellett mondani, hogy ki a világcúcstartó, ki nyerte meg az előző olimpiát. De mindazt, amit a riporter akkor feladatának tekintett, azt mindent ugyanúgy kellett közölni, csak ugyanúgy benne voltak azok, akiknek az országai nem voltak jelen. Nem lehetett unos-untalan magyarázni, de az nyilvánvaló volt, hogy nincs itt.»*⁴¹ A Magyar Televízió közvetítéseit a Magyar Rádió „egészítette ki”. Riportere, Vass István Zoltán így emlékezett: *„A mi dolgunk,*

ő feladata volt a XXII. Nyári Olimpiai Játékok megnyitása: a szovjet államfő és pártfőtisztviselője: Leonid Brezsnyev. A megnyitó ünnepséget a Bolsoj Színház egykori rendezője, Joszif Tumanov rendezte – ám rövidesen a megnyitó forgatókönyvét is átírta a politika. A Nemzetközi Olimpiai Bizottság 156 országa közül 81 veszt részt a játékokon, ezért az eredetileg 4,5 órás megnyitó ünnepséget 3 órára kellett rövidíteni. A 81 országból 16 a megnyitó ünnepségen tiltakozott a szovjetek afganisztáni intervenciója ellen: ők saját nemzeti zászlajuk helyett az ötkarikás zászlóval vonultak fel. További 10 ország pedig úgy döntött, nem vesz részt a megnyitó ünnepségen, csapataik helyett mindössze zászlóvivőjüket küldték. A szovjet televízió élő televíziós közvetítésében – melyet 33 nyugati televízió is „átvett” – a tiltakozó akciókat nem mutatták: helyette az országok nevét és zászlóikat láthatták a nézők. A legnagyobb küldöttségű csapat a Szovjetunió után az NDK, 2000 keletnémet szurkoló a helyszínen követte végig a megnyitót. »A XXII. Nyári Olimpiai Játékokat ezennel megnyitom« – jelentette ki Brezsnyev. A szovjet kosárlabdázó Szergej Belov meggyújtotta az olimpiai lángot. De hiába a színpompás díszlet: már a megnyitó ünnepség megmutatta, ez nem az az olimpia, amelyet a szovjet vezetés szeretett volna – hiszen ellentétben a mottóval: a sport nem béke.” (letöltés dátuma: 2022. 07. 15.)

⁴⁰ Little shame and less Olympic glory – *The Guardian*, 1980. július 19. <https://www.theguardian.com/world/1980/jul/19/russia.fromthearchive> (letöltés dátuma: 2022. 07. 15.)

⁴¹ Interjú: Vitray Tamás sportriporterrel 2017. január 20-án. Készítette: Pankovits Patrik. (Az interjúalanyok hozzájárultak az interjúk tudományos tanulmányban történő felhasználásához.)

kvázi a Magyar Rádió dolga – és a Magyar Televíziót is bízvást említhetem itt – az volt, hogy egy percig se siránkozzunk azért, hogy nem teljes az olimpia mezőnye. Hiszen emlékezetes, hogy a szovjetek afganisztáni bevonulása miatt egy sereg nyugati ország visszalépett. Ennek következtében aztán némely sportág mezőnye – enyhén szólva is – foghíjas volt. Amiben mi, magyarok jók voltunk, azok tulajdonképpen nem különösebben. Éppen ezért a Magyar Rádió – ha úgy tetszik – közvetítéseinek hangvétele nem volt különösebben nehezen megszabható, megállapítható; többé-kevésbé a szokott formákat kellett hoznunk – tettük ezt könnyebben azért is, mert a magyar sportolók azokban a sportágakban, ahol tulajdonképpen jelen voltunk és szerepeltünk, akár így, akár úgy, hozták volna a teljesítményüket. Természetesen néhány olyan sportág akadt, amiben nagyon visszás, sőt komikus lett volna, ha nagyon lelkese-dünk – mondjak egy példát: a kosárlabda például, ahol köztudomásul az amerikai és a szovjet csapat ősi rivalizálása jegyében zajlottak a tornák, s vagy egyik vagy másik nyerte az olimpiai aranyat. Tehát nálunk különösebb megszorítás nem volt.⁴²

De arra ügyelniük kellett a sportriportereknek, hogy bizonyos dolgokról ne beszéljenek. *„Ugyanakkor arra – hát nem volt erre utasítás, de – nagyon is ügyelniük kellett, hogyha egy mód van rá, akkor ne adjunk hangot annak, amit egyébként tapasztaltunk [...] Egy sportriporter nemcsak sportriporter, hanem – mondjuk a klasszikus szónál maradván – riporter (to report = jelentem), tehát jelentett. Nekünk akkor be kellett volna arról is számolni, hogy – példának okáért – a seremetyjevói repülőteret akkora bővítették – tehát az úgynevezett Seremetyjevó 2-t az olimpiára készítették el. Beszámolhattunk volna arról, hogy azt a németek építették úgy, hogy – legjobb tudomásom szerint – még a nyersanyagok egy részét is Németországból hozták, nehogy a korrupció és az esetleges lopások miatt, anyagproblémák miatt a repülőter ne működjön megfelelően, vagy hibakorrekcióval kelljen szórakozniuk”* – emlékezett Vass István Zoltán. A körülményekről, az ellátásbeli különbségekről sem szabadott szót ejteni. *„Ugyancsak nem számoltunk be arról, hogy az ellátásbeli differenciák milyen hihetetlenül látványosak voltak. A szovjet közellátás – enyhén szólva is – siralmas volt. Amikor példának okáért valaki az utcán látott egy spárgaszalagot körbefonva lóbálni az emberek kezében, akkor csodálkozva nézett: hát ez meg mi? Megérdeklődtem, s kiderült, hogy WC-papírt osztogattak, s arra a spárgára fűzték fel a megszerzett zsákmányt. Látványos volt. Az üzleteket feljavították, az ellátás jobb volt, de még így is fényévnyire volt attól a pompától, s attól az ellátástól, amit például akár a sportolók, sportvezetők, akár az újságírók kaptak. A Kozmosz szállóban az ebéd és a reggeli – enyhén szólva – fényűző volt, a sajtóközpontban, az étkezdében a kaviártól kezdve a lazacon át mindent lehetett kapni.”* A rádióripor-

⁴² Interjú: Vass István Zoltán sportriporterrel 2017. január 12-én. Készítette: Pankovits Patrik.

ter szavait megerősítették a sportolók is. *„Mindent megkaptunk”* – mesélte Magyar Zoltán olimpiai bajnok tornász a Magyar Televízió „Hogy volt!” c. műsorában 2010-ben. *„Az olimpia egy nyitott dolog volt. Minden szolgáltatást, amire szükségünk volt, mindent megkaptunk. Az érdekes volt, hogy a kerítésen kívül mindezt nem kapták meg az emberek [...] Ha valakit be tudtak hozni egy kerítéssel beljebb, az már óriási dolog volt.”*⁴³ Ezzel Szalma László távolugró is egyetértett. *„Én utána voltam a szöuli és a barcelonai olimpián, így tudom összehasonlítani: semmiféle hiányt nem szenvedtünk. A kulturális rendezvényekben is ugyanolyan színvonalú volt: a falun belül minden megvolt, ami a következő olimpiákon is.”*⁴⁴

A közvetítésekben a politikai jellegű témákat is kerülni kellett, de a sportról kötöttségek nélkül lehetett beszélni. *„Nyugodtan szabadjára engedhettük a fantáziánkat, amíg a sportról volt szó. De semmi másról tulajdonképpen nem, ne is beszéljünk másról. Akár arról, hogy a Nagy Felebarátság erősödik vagy nem erősödik, nem, erről különösebben nem”* – idézte fel Vass István Zoltán.⁴⁵

Magyarországon a sajtó az olimpiai közvetítésével elégedett volt. *„A feladat súlya, jelentősége olykor görcsössé merevíti még a felszabadultakat is, kapkodóvá gyötri a nagy nyugalmúakat, bizonytalankodóvá fokozza le a máskor magabiztosakat. A megnyitó ünnepség színpompájának televízióbeli látványa, s az első versenyek közvetítése láttán úgy tetszik, az itthonról küldött tudósítók és az itthon maradt kommentátorok egyelőre győzik erővel, ízléssel, tehetséggel a reájuk bízott nagy feladatot”* – írták a *Népszavában*.⁴⁶

Az olimpia értékelése a magyar és a nyugati médiában

A moszkvai olimpia különösebb incidens nélkül zajlott le. A Magyar Televíziót tudósító sportriporter, Vitray Tamás szerint *„a szovjetek a lelküket kitették, hogy bebizonyítsák: ilyen olimpia még nem volt. És azzal, hogy nem ment el harmincvalahány ország... kész, teljesen mindegy volt. A körülmények jók voltak, nagyon jók. Rettenetes pénz ment el, de nem számított – a legjobbat akarták.”*⁴⁷ Akkori kollégája, Baló György szerint: *„Sportközvetítés volt végig. Annyi volt – ami természetes, de messze nem mindig valósul meg –, hogy lehetőség szerint minél rövidebb ideig legyen a stúdiónál a műsor, s amint lehet, kapcsoljunk helyszínt vagy helyszíneket. Ez szerintem*

⁴³ Hogy volt! – Moszkva, Los Angeles – Két fél olimpia. M2, 2010. 12. 11.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Interjú: Vass István Zoltán i. m.

⁴⁶ Lőcsei Gabriella: A Televízió műsoráról – Olimpiai közvetítések. *Népszava*, 1980. július 23. 4.

⁴⁷ Interjú: Vitray Tamás i. m.

sikerült.⁴⁸ Hasonlóan emlékezett Gallov Rezső újságíró is. „Ennek az olimpiának óriási jelentősége volt szovjet szempontból. Ők egyszerűen nem tévedhettek, nem követhettek el hibát abban a szituációban. Ezért 100%-os biztonságra törekedtek. Ne felejtjük el: abban az időben a Szovjetunió határát átlépni nem volt egyszerű dolog egy utazónak sem. Az egész hadsereg az olimpia rendelkezésére állt az építkezéseket, a rendezést, a biztonságot is beleértve. A lakosságot is parancsszóval kiutasították Moszkvából, hogy ne akadályozzák a közlekedést, így megritkult a népesség az olimpia néhány hetére⁴⁹ – mesélte a „Hogy volt!” c. műsorban.

Valamennyi napilap dicsérte a moszkvai játékokat. „A XXII. nyári olimpián a béke, a megértés és a barátság szelleme érvényesült” – írta *Népszabadság* 1980. augusztus 5-én. A címlapon megjelent cikk ugyanakkor nem felejtett el „odaszúrni” a bojkott miatt távol maradt nyugatiaknak: „Nemcsak a sport szeretete örömünk forrása, amikor megállapítjuk: az olimpiai mozgalom győztesen, sértetlenül került ki abból a nagy teherpróbából, amelynek a XXII. olimpia előtt a Fehér Ház és néhány, ezt az álláspontot támogató kormány alávetette.”⁵⁰ A *Magyar Nemzet* – a záróünnepség mellett – idézte Buda István államtitkár szavait is: „A moszkvai olimpia a béke, a népek közötti barátság, a munka és a szervezettség diadala volt.”⁵¹ Emellett a lap olvasói tudósítást olvashattak olimpikonjaink hazatéréséről és ünnepi fogadásáról is. Szőnyi János, a *Szabad Föld* tudósítója a hangulatot „olimpiainak” nevezte, amelyen „a versenyzők, vezetők, turisták jól érzik magukat, elégedettek, a versenyláz vérbeli, magasfokú”.⁵² A szervezéssel, a lebonyolítással, a magyar szerepléssel elégedett volt a magyar közvélemény. „Sikeres szereplésünk feltételei között csak a legnagyobb elismerés hangján szólhatunk a szocialista országok között első ízben Moszkvában megrendezett nyári olimpiai játékok házigazdájáról, az olimpiai előkészítéséről, megszervezéséről és lebonyolításáról. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a szervezőbizottság a legmagasabb szinten biztosította az eredményes versenyzés valamennyi feltételét, felülmúlva ebben a korábbi olimpiákat” – nyilatkozta Borbándi János, a Minisztertanács elnökhelyettese a *Népszavának*.⁵³ A közvetítésekkel az MSZMP Központi Bizottságában is elégedettek voltak: „A magyar olimpiai csapat a montrealinál jobb, a hagyományokat megközelítő eredményekkel teljesítette a célkitűzéseket, összességében megfelelően szerepelt. Versenyzőink döntő többsége megfelelő küzdőképességet, fegyelmezett magatartást tanúsított, a csapat jó közösséget alkotott. [...]”

⁴⁸ Interjú: Baló Györggyel 2017. február 21-én. Készítette: Pankovits Patrik.

⁴⁹ Hogy volt! – Moszkva, Los Angeles – Két fél olimpia. M2, 2010. 12.11.

⁵⁰ Pintér István: Olimpiász. *Népszabadság*, 1980. augusztus 5. 1.

⁵¹ A magyar sport előrébb lépett – Buda István nyilatkozata. *Magyar Nemzet*, 1980. augusztus 5. 6.

⁵² Moszkva, 1980. – Szőnyi János jelenti. *Szabad Föld*, 1980. július 27. 20.

⁵³ Hazaérkeztek Moszkvából a magyar olimpikonok. *Népszava*, 1980. augusztus 5. 6.

*Az olimpia eseményeiről a sajtó, a rádió és a tv tárgyilagosan, közmegegyezésre tájékoztatta a lakosságot. A technikai feltételek biztosításában közreműködő magyar vállalatok, szakemberek kivívták a rendező ország, a nemzetközi sportszervezetek és a nézők elismerését.*⁵⁴

A nyugati média egyik része továbbra is kritikus maradt: az *ARD* „Tagesthemen” c. hírháttérműsora a záróünnepségről készített tudósításában megjegyzi: a szovjetek által rendezett olimpián a győztesek győzelme „fájdalmas”, mivel sokan távol maradtak az ötkarikás játékoktól, s az amerikai, a nyugatnémet és japán nézőknek a sportsúcsteljesítmények látványa keserű szájjal „vegýtett”. A tudósításban azonban szót ejtettek a pozitívumokról is: *„Az olimpia a szovjet társadalom óriási sikere egy másik aspektusból: nem csak a sportolók, a tagállamok vezetői is dicsérték a szovjet vendégszeretetet, az ellátás színvonalát. Az olimpiai falut a valaha volt legjobbnak tartják. Ennyire sok dicsérő szót ritkán hallanak a szovjetek. A tudat, hogy a Szovjetunió vendéglátó lehetett és jól helytállt, legalább annyira büszkévé teszi a szovjeteiket, mint sportolóik sikerei”* – állt a tudósításban.⁵⁵ Emellett a riport a szovjet emberekről is szót ejtett, akiknek az olimpia egy új, eddig ismeretlen élethelyzetet teremtett: a nyugati állampolgárokkal való találkozás lehetőségét. *„A nyugati látogatókkal való beszélgetések örök élmény marad mindannyiuk számára”* – tudósította a televíziót a helyszínről Harald Brand riporter. Hozzátette: *„A fiatalok élvezik leginkább ezeket a napokat: ennyire nyitott a Szovjetunió sosem volt”* – s eközben a televíziót nézők egy Boney M-pólóban feszítő fiatalembert láttak a képernyőn. A tudósítás a két világ találkozását „jelenítette meg”.⁵⁶ Voltak ugyanak-

⁵⁴ MNL OL – Magyar Szocialista Munkáspárt KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztálya – Jelentés a Politikai Bizottságnak a XXII. nyári olimpiai játékokról és a magyar csapat szerepléséről – Budapest, 1980. november 28 – KAO/387/11/1980.sz.

⁵⁵ *ARD Tagesthemen – Olympia bericht*, 1980. augusztus 3. <https://www.youtube.com/watch?v=9s5antSNe8g> (letöltés dátuma:

⁵⁶ Uo. A tudósítás fordítása: „Még azok is, akik kevésbé érdeklődtek a nemzeti pátosz és az olimpiai játékok iránt, megtalálták számításukat: pl. a Gombai Áruházban a termékínálat sokkal nagyobb volt, mint egy normális időszakban. Itt, a stadionok melletti standokon olyan dolgokat vásárolhattak, amelyekért normál esetben sokat kellett várniuk, vagy melyekről eddig csak hallomásból tudtak. Különösen igaz ez a 2 millió, vidékről naponta fővárosba ingázóra, kik eddig csak szükös kínálatból vásárolhattak. Most esernyőket vehettek, melyek ritka luxusnak számítanak itt – hála az olimpiának. Legalább annyira büszkévé tette a szovjet polgárokat a tudat, hogy jó vendéglátók voltak, mint sportolóik eredményessége. A rendező ország rengeteg költött arra, hogy mind a sportolók, mind a szurkolók minél kellemesebben érezzék magukat. Ideiglenesen megemelték vidéken a napi fejadagot is – de a moszkvaiak nem siránkoztak emiatt. Nagyobb részük fontosabbnak tartotta a kapcsolatfelvételt a külföldiekkel – ez nehezen, de kivitelezhető volt. Így emelkedett ki ez a moszkvai kávézó ideiglenesen – itt „jött létre” egy csipetnyi nemzetközi atmoszféra. Az alkalmi beszélgetések során érintkeztek a világgal, s hálásak voltak, hogy hozzájutottak olyan információkhoz, amelyekre a mindennapok során nincs lehetőségük. A nyugati állampolgárokkal való beszélgetés egy olyan érzés, amely sokak számára maradandó élmény. A moszkvai fiatalok ki-

kor önkritikus tudósítások is: a *Neues Deutschland* c. lap erősen kritizálta a bojkottot: „A nyugati országok bojkottjának semmilyen következménye nem lett. [...] Az eredménylista alapján egyértelműen kijelenthető a szovjet országok győzelme. Az Egyesült Államok, az NSZK és Japán kormányának nem sikerült egységre jutnia a Szovjetunió ellen szankciók kérdésében. Ezért a nyereség kevésbé volt érzékelhető a Moszkva elleni demonstrációkon.”⁵⁷ Gerhart Baum akkori német belügyminiszter maga is elismerte később: nem volt jó ötlet a bojkott. „Ezzel a döntésünkkel a független sportnak okoztunk kárt, és megfosztottuk sportolóinkat a játékokon való részvételtől. Semmilyen hatást nem értünk el ezzel. Csak kárt okoztunk” – mondta a „Sport Inside” c. műsorban.⁵⁸

Összegzés

A XXII. nyári olimpiai játékok megítélése és az azokról való tudósítások ellentétesek voltak a szocialista országok és nyugati országokban. A magyar sajtó cikkei pozitív hangvételűek voltak, az olimpia jelentőségét mi sem jelezte jobban, mint hogy a megnyitó ünnepségről a legfontosabb napilapok (*Népszabadság, Magyar Nemzet, Népszava*) a címdalalon számoltak be. A magyar sajtó az olimpia eszméjének győzelmét ünnepelte.

A bojkottról beszámoló cikkeknél is észrevehető az egyoldalú megközelítés: a magyar lapok jellemzően a hozzánk ideológiailag közel álló és a bojkottot ellenző pártok, vélemények megjelenítését tartották fontosnak, az *MTI* azonban lapszemléiben a nyugati országok lapjainak álláspontjáról is beszámolt. A Magyar Rádió és a Magyar Televízió is – a többi szocialista blokk országához hasonlóan – kiemelten foglalkozott a nyári játékokkal, hiszen mindennap élő közvetítést adott az olimpia eseményeiről.

A nyugati országok sajtója viszont végig kritikusabb volt a moszkvai olimpiával: a tudósításokban kiemelt szerepet kapott a Szovjetunió elleni tüntetés, a kevés résztvevő és a Szovjetunió politikáját kritizáló hangnem. De a tudósítások mellett foglalkoztak a pozitívumokkal is, és a dicséretnek sem maradtak el. Az ötkarikás játékok jelentőségét a nyugati sajtó nem túlozta el, sőt, saját országaik részvétele híján a Szovjetunió sikerét nem tekintették „teljesnek”. Ugyanakkor volt olyan nyugati lap is, amely a bojkottot kritizálta annak eredménytelensége miatt. Az olimpiai bojkotthoz csatlakozó nyugati országok tévéadói emiatt az olimpiáról

használták ezeket a napokat: soha korábban nem volt ilyen nyitott a Szovjetunió – s belátható időn belül nem is lesz. Annál inkább sajnálták a moszkvaiak, hogy a nyugatiak nem használták ki jobban ezt a lehetőséget.”

⁵⁷ Proteste der westlichen Welt verpufften – Neues Deutschland, 1980. július 23.

⁵⁸ 40 Jahre nach dem Olympia-Bojkott 1980 – ARD Sportschau, 2020. május 15.

csak napi pár órás összefoglaló műsorokban számoltak be, élő közvetítéseket nem adtak.

A szovjet propagandának viszont fájó túske volt az Amerikai Egyesült Államok és a nyugati országok visszalépése a játékoktól. S bár több lap úgy írt az olimpia után, hogy „*az olimpiai játékok amerikai bojkottjának politikai eredménye a nullával egyenlő,*”⁵⁹ ám mint utóbb kiderült: mindez komoly következményekkel járt, amiért az 1984-es Los Angeles-i olimpián a Szovjetunió és a keleti blokk országai a távolmaradásukkal „*vettek revansot*”.

MEGEMLEKEZÉS

EGYTRANSZATLANTI MAGYAR TÖRTÉNÉSZ: DEÁK ISTVÁN¹

Pók Attila

Deák István (1926–2023)

(Forrás: Deák István: Maratoni életem – emlékirat.

<https://langteka.hu/termek/maratoni-eletem-emlekirat> (letöltés dátuma: 2023. 11. 12.)

Minden életnek van története, de nagyon kevesen érznek képességet és késztetést arra, hogy megélt évtizedeik eseményeit megírják, értékeljék, tágabb összefüggéseit végiggondolják és mások számára megfontolandó tanulságot vonjanak le belőle. Közéleti szereplők, politikusok, ismert művészek, tudósok emlékezéseit kíváncsian olvassuk, szeretnénk

¹ Másodközlés. Első megjelenés: In: Deák István (2023): *Maratoni életem. Emlékirat.* (szerk.): Molnár Judit. Kronosz Kiadó, Pécs. 5–14.

megtudni sikereik és kudarcaik ismeretlen tényezőit. A biográfiákat író történész számára az emlékezések, önéletrajzok forráskritikának alávetendő elsődleges források. Számos könyvesbolt történeti műveket kínáló polcain nemegyszer az ilyen típusú munkáknak jut a legtöbb hely. Van azonban egy sajátos műfaj, amikor a kutató történész ír saját életéről, tapasztalatait feldolgozandó forrásoknak tekinti, és művét szakmája szabályai szerint rostálva, értékelve, szerkesztve tág horizontot nyitva, politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális folyamatokba ágyazva nyújtja át az olvasónak. Saját emlékeit összeveti más forrásokból származó információkkal, és így ír, a Pierre Nora által 1987-ben bevezetett szóval, ego-történetet. Deák István nem használja az ego-történelem fogalmát, de műveli. Már emlékezése legelején világos szakmai célt is tűz maga elé:

„Az önéletrajzom fő témája természetesen a Közép- és Kelet-Európa akkori lakóinál majdnem elkerülhetetlen eseménydús életem. Számomra azonban nem kevésbé csábító a kapcsolt másik témám: a Közép- és Kelet-Európában élő sok millió zsidó ember jelentős részének, talán az abszolút többségének az a kísérlete, hogy elfogadtassák magukat az úgynevezett keresztény középosztálylal, ideális esetben a történelmi arisztokráciával. Sokan közülük nem csak befogadásban, hanem teljes asszimilációban reménykedtek.”

Így ez a könyv egy sajátos nézőpontú, Deák István családjának és saját életének prizmáján keresztül bemutatott huszadik századi magyar történelem, amelynek során akarva-akaratlanul, mint a Kárpát-medence legtöbb családjának történetében, a személyes élet fordulópontjait a „nagy” történelem fordulói határozzák meg. Az már ritkább régióink lakóinak sorsában, hogy hosszú életének egy-egy pillanatában Deák István közel került jelentős nagypolitikai döntéseket formáló intézményekhez és személyiségekhez, véleményét megkérdezték, és hallgattak is rá.

Felső középosztálybeli székesfehérvári családban született 1926-ban. Budapesten végezte általános és középiskolai tanulmányait. Őt és családját is érintette a magyar zsidóságot diszkrimináló, majd halálba küldő kormányzati politika. Nővére vőlegénye, Stollár Béla a Magyarország 1944. márciusi német megszállása után kibontakozó ellenállás tagjaként vesztette életét. Ez egész életének egyik meghatározó élménye volt. Ugyanakkor ritka kivételként tapasztalhatta azt, hogy családja minden ismerőstől, baráttól, kollégától visszakarta a vészkorszak idején náluk letétbe helyezett értékeit. Ezek az ifjúkori tapasztalatok készítették arra, hogy történész legyen. Tanulmányait Budapesten kezdte, a kommunista párt térnyerése készítette arra 1948-ban, hogy emigráljon. Először Franciaországba ment, Párizsban a Sorbonne-on volt történészhallgató, majd Münchenben a Szabad Európa Rádióknak dolgozott. 1956-ban New Yorkba költözött, ahol továbbra is a Szabad Európa Rádió munkatársa volt, és a Columbia Egyetemen modern európai történelmet tanult. 1964-ben a náci ideológia egyik első elmélyült elemzője, Fritz Stern

tanítványaként a weimari Németország baloldali értelmiségijeiről írott könyvével szerzett doktori címet. Ezt követően oktatói és kutatói pályája mindvégig a Columbia Egyetemhez kötötte. 1967 és 1978 között az egyetem Kelet-Közép-Európai Intézetének igazgatója volt. Számos magyar kollégát segített amerikai publikációs és oktatási lehetőségekhez. Már az 1970-es évektől rendszeresen járt „haza”, Magyarországra, ahol alapos levéltári kutatásokat is folytatott. Többek között neki köszönhető, hogy az USA kormánya 1978-ban visszaadta hazánkknak a Szent Koronát, Carter elnök személyes hangvételű levélben mondott neki ezért köszönetet. 1990 májusában választották az MTA külső tagjává. A szó szoros értelmében élete utolsó napjáig, 2023. január 9-ig folyamatosan dolgozott, 1997-ig aktív professzorként, majd egy további évtizeden át nyugdíjasként tanított, könyveket írt, szerkesztett, számos tanulmányt, esszét publikált, interjúkat adott, teljes írásos életművének feltárása elvégzendő feladat.

Tudományos munkássága három nagy problémakörhöz kapcsolódik. Első nagy kutatási területe, a doktori munkáját az 1960-as évek elején irányító Fritz Stern professzor ösztönzésére, a weimari Németország szellemi és politikai élete volt. 1968-ban publikált disszertációja (*Weimar Germany's Left-Wing Intellectuals – A Political History of the Weltbühne and Its Circle*) a *Weltbühne* c. lap e korszakbeli történetét dolgozta fel. Ez az eredetileg színházi kritikai lap 1918 ősze és 1933 tavasza között a német baloldali értelmiség tekintélyes fóruma volt, de velük rokonszenvező francia szerzők e tárgyú munkáit is publikálta, sőt Leo Trockijtól is jelent meg itt három cikk. Támogatták Németország demilitarizálását, határozottan léptek fel az állampolgári és emberi jogok minden korlátozása ellen. Neves szerkesztői közé tartozott Carl von Ossietzky, aki náci büntetőtáborban rokkant meg, s bár még megérhette, hogy Nobel-békedíjjal tüntették ki, de nem vehette át. Kurt Tucholsky szerkesztőként és rendkívül termékeny szerzőként is számos műfajban, maró gúnnyal támadta a nácizmust. Amikor 1933. május 10-én a berlini Opera téren nyilvános könyvégetést rendeztek, a lángba vetett könyvek szerzőinek nagy része a *Weltbühne* köréhez tartozott. Deák István, tág hátteret adva, nagy empátiával, szinte drámai megjelenítő erővel mutatja be a folyóirat életét, küzdelmeit. Professzorának családja is a náci elől menekült az Egyesült Államokba, az ő munkái adták a náci ideológia gyökereinek egyik legelső elmélyült elemzését. Stern műveinek mindig mérlegelő, sokoldalúan elemző, de mindig világos, egyértelmű humanista elkötelezettséget sugárzó szellemisége tükröződik. Deák István egész munkásságában, így második nagy kutatási területéhez kapcsolódó munkáiban is. Ez a témakör a modernizálódó, polgárosodó magyar állam és társadalom formálódása és tragédiái 1848-tól a második világháború végéig. A magyar történelem problémáit mindig összehasonlító módszerrel, kö-

zép-európai, európai és globális összefüggésekbe ágyazva vizsgálta, ezért ide sorolom a Habsburg Monarchia 1848 és 1918 közötti katonatisztjeinek társadalom- és politikatörténeti szempontú elemzését összefoglaló nagymonográfiáját is.

Második nagy könyve először a Columbia University Pressnél, 1979-ben jelent meg *The Lawful Revolution* címmel, 1848–49 történetével foglalkozik. 1983-ban *Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben* címen, az eredeti munka alcímével publikálta magyarul a Gondolat Kiadó. A korabeli Magyarország politikai-kulturális életére jellemző, hogy a kiadó vállalta a néhány évvel korábban Magyarországról kiutasított amerikai állampolgár történész munkájának minden tartalmi csorbítás nélküli kiadását. Ez volt az első alkalom, hogy Nyugaton élő magyar történész könyve megjelenhetett hazájában. Ehhez hozzájárulhatott az is, hogy Deáknak tanácsadóként fontos szerepe volt abban, hogy Carter elnök és csapata – számos magyar emigráns tiltakozása ellenére – az 1945 óta az Egyesült Államokban őrzött magyar Szent Korona visszaadása mellett döntött. Deák is tagja volt az ez alkalomból Magyarországra érkező amerikai delegációnak. Ugyanakkor jelenlétének nem adtak publicitást, az eseményről készített képeken nem volt látható, és mivel könyvének eredeti címe áthallást sejtetett 1956-ra, azt el kellett hagyni a magyar kiadásból. Pontosabban a magyar kiadás címéből, miközben a kifejtés teljes körűen megmaradhatott. Deák 1970 óta foglalkozott a témával, amerikai kutatói ösztöndíjjal egy éven át kutatott magyar levéltárakban, és otthonosan mozgott a bécsi archívumokban is. A könyv előszavában tett megjegyzése napjainkig aktuális: minél több forrást tárt fel történetírásunk, minél több munka jelent meg a magyar történelem egyik legfontosabb eseményéről, annál több a vitakérdés. A legtöbbet Spira György, Urbán Aladár, Katona Tamás, Kosáry Domokos, a legutóbbi években Hermann Róbert tette 1848–49 rendkívül sokrétű történetének feltárása érdekében. Deák közel fél évszázaddal ezelőtt írott könyve ugyanakkor egyedülállóan átfogó, 1848–49-et a Habsburg Monarchia egész politikai rendszerében elhelyező, társadalom-, politika-, gazdaság- és mentalitástörténeti szempontokat párhuzamosan érvényesítő elemzés. Ő vezette be a „törvényes forradalom” fogalmát, és a megszokott forradalom és szabadságharc mellett a polgárháború kifejezést is alkalmazza, amelylyel a Monarchiában és a Kárpát-medencében élő népek összeütközésére utal. Minden pátosz nélkül, a forradalom vezetőivel szemben egyszerre empatikus és kritikus módon ír arról, hogy *„joggal lehetnek büszkéek negyvennyolc eredményeire, hiszen nemcsak hazájukban szabadították fel a jobbágyokat és vezették be a polgárjogokat, a szólásszabadságot meg a modern parlamenti rendszert, hanem ők tették lehetővé ugyane vármányok létesítését a szomszéd országokban is. Örök nemzeti büszkeség tárgya lehet, hogy a sokkal civilizáltabb cseh és osztrák tartományokban a jobbágyokat a magyar pél-*

da nyomán szabadították fel. A vértelen és dicső magyar forradalomból mégis bukás és tragédia lett, mert a forradalom vezetői képtelenek voltak rendezni a viszonyt az uralkodóházzal, Ausztriával, Horvátországgal és a nemzeti-ségekkel.” (361.) „Az ördögi körből végül nem volt más kiút, mint a háború, amelyet a nemzet nem nyerhetett meg.” (362.) „A negyvennyolcas forradalmárok a nemzetek együttműködéséről álmodtak, de a valóságban a nemzetek háborúját idézték elő. [...] Negyvennyolcban minden nép áldozat volt és minden népben akadt jó egynéhány hóhér.” (363.)

Szokatlan megközelítés volt ez magyar történész tollából, amit értően kritizált a mérlegelő és időnként finoman ironikus, máskor kategorikusan kijelentő történészi habitusában némileg Deákra hasonlító Diószegi István:

„Deák István ötletes kérdező és igencsak leleményes válaszadó, a részleteknél csakúgy, mint a mindent magába foglaló egészénél. Rokonszenves módon azt sem restelli bevallani, ha valamire nem tud magyarázatot adni. Első nagy kérdése, hogy mit is akart tulajdonképpen a magyar politikai vezetőréteg, egészen eredeti. A válasz első fele is meggyőző. A forradalmi átalakulás forgatókönyvét másutt sem írták meg előre, és hogy a magyar középneemesi osztály önmagán fölülemelkedve véghez vitte a jobbágyfelszabadítást, és megteremtette a polgári állam- és jogrendet, a különleges körülményeknek tulajdonítható. A nemzeti program vonatkozásában már több tudatosságot tételez fel, és rámutat, hogy a birodalmon belüli magyar különállás és vele együtt az állami függetlenségtől való tartózkodás, valamint a magyar szupremácia végeredményben a reformkori eszmékből sarjadt. De ha egyszer a magyarok a Monarchia fennmaradását akarták, miért nem segítették a háborúzó Ausztriát, miért nem vállaltak részt államadósságából, és miért ásták alá hatalmi állását az önálló hadügy létrehozásával – kérdezi teljes joggal Deák István. Aligha azért azonban, mint a szerző véli, hogy ti. következtelenek voltak, és maguk sem tudták, mit akarnak. Maga a szituáció volt bizonytalan. Arra az eshetőségre is fel kellett készülniük, hogy a németországi alakulás miatt a Monarchia akaratok ellenére is felbomlik. 1848 nyarán még egyáltalán nem lehetett kizárni ezt a lehetőséget.” (Századok, 1985. 854.)

1990-ben jelentkezett Deák újabb nagy szintézissel, amely már 1993-ban megjelent magyarul is *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjének társadalmi és politikai története 1848–1918* címmel. Előszavában mondja el, hogyan vezetett 1848–49 kutatása ehhez a témához:

„...miközben a bécsi Hadilevéltárban kutattam az 1848–49-es magyar forradalom témakörében, csodálatosan gazdag anyag tárult elém a Habsburg katonai történelem minden aspektusáról, főként ami a császár szolgálatában állott tiszteket illeti. A dokumentumok kiváltképpen azt a szívfacsaró dilemmát emelték ki, amellyel az 1848–49-es forradalmak és háborúk katonái kerültek szembe: vajon továbbra is a császárt szolgálják-e, vagy pedig saját nem-

zetük szolgálatába álljanak. A dokumentumok alapján az is világossá vált, hogy – ellentétben azzal, amit az iskolában tanultam – 1848–1849-ben legalább annyi magyar tiszt maradt bű a Habsburg dinasztiahoz, mint amennyi Kossuth Lajos táborába állt. Fölsímem, hogy abban az időben a Habsburg-hadsereg, kiváltképpen pedig a tisztikar kovácsolta egybe a birodalmat [...] egészen 1918-ig.” (9.)

A rendkívül gazdag levéltári anyagra, a hadsereg általános irataira, sok száz tiszt személyes dokumentumaira, kiadatlan emlékiratokra, önéletrajzokra, naplókra, magánlevelezésekre és természetesen teljességre törően a vonatkozó angol, német és magyar nyelvű szakirodalomra alapozott munka mondanivalója szinte szenvedélyesen határozott:

„A Habsburg-hadsereg 1848 és 1914 közötti, békeidőbeli sikereinek és háborús kudarcai [...] többségének semmi köze nem volt a hadsereg hatékonyságához. [...] A huszadik század kezdetéig a tisztikar nevelése, képzése és ideológiája teljesen megfelelt a császár belföldi céljainak. A tisztek nem kérdeztek, többnyire megvesztegethetetlenek voltak és tiszteletet keltettek. Ezzel szemben a huszadik század legelején létrehozott új katonai vezetés mindinkább átpolitizálódott, gyakorta bírálta az államot, egyidejűleg volt túlságosan magabiztos és túlonúl borúlátó, következképpen egyre inkább hajlandónak mutatkozott arra, hogy eszmei és erkölcsi menedéket keressen egy totális háborúban. Azzal, hogy 1914 júliusában a Monarchia a hadvezetés e programját alkalmazva megtámadta Szerbiát, megásta saját sírját.” (20–21.)

Deák igen sarkosan, vitára provokálón, kihívón tudta megfogalmazni tézéseit, erre jó példa, amit e könyve bevezetésében Ferenc Józsefről ír:

„Ferenc József korlátozott szellemi látóköre paradox módon előnyére szolgált mind a hadseregnek, mind a Monarchia népeinek. Egy nagyobb képzelőerővel megáldott és vállalkozóbb szellemű uralkodó újszerű politikai eszméket és hatásokat erőltetett volna a tisztikarra, ekképpen siettetve a katonai struktúra, következképpen a Monarchia összeomlását.” (21.)

S a könyv zárófejezetének áttekintése a Habsburg Monarchia tisztjeinek első világháború utáni sorsáról már átvezet Deák harmadik nagy kutatási területéhez, a második világháború európai és leginkább közép-európai történetéhez. Érvelése szerint az ideológiák radikális térnyerése miatt a volt

„Habsburg-tisztek azt tapasztalták, hogy egyszer s mindenkorra megszűnt közös hitük egy olyan hivatástudatban, amely főként a béke megőrzésére irányult. E több mint egy évszázadon át fölépített hivatástudaton túlmenően egyetlen politikai ideológia sem bizonyult képesnek arra, hogy megbonthatatlan testvériséggé kovácsolja őket abban a hatalmas térségben, ami egykoron a Habsburg-monarchia volt.” (267.)

A Habsburg tisztikarról szóló könyv írása idején már egyre gyakrabban kérte fel Deákot az egyik vagy talán a legtekintélyesebb Egyesült Államok-beli folyóirat, a *New York Review of Books*, valamint a szintén

nagy presztízsű *New Republic* recenziók, pontosabban frissen megjelent könyvekre reflektáló esszék írására. A folyóirat archívumának tanúsága szerint 1981 februárjában publikált itt először, ekkor még egy 1848-as tematikájú könyvről írt kritikát (Alan Sked: *The Survival of the Habsburg Empire: Radetzky, the Imperial Army, and the Class War, 1848*). Egy évvel később Randolph Brahamnek a magyar holokausztról írott könyvéről közzétett esszéje máig tartó vitát indított el (Could the Hungarian Jews Have Survived? *The New York Review of Books*, vol. XXIX. Nr. 1. 1982. február 4.; Helen Fein, Dr. Albert B. Belton és William McCagg Jr. hozzászólását és Deák István viszontválaszát lásd: Genocide in Hungary: An Exchange. *The New York Review of Books*, vol. XXIX. Nr. 9. 1982. május 27.; magyarul lásd *Valóság*, 1982. 4. sz. 126–128.; 1982. 8. sz. 125–128. Minderről még lásd Kovács András cikkét: Az ijesztő végkövetkeztetés. *BUKSZ*, 1990. 1. sz.).

A vita központi kérdése az, hogy milyen tényezők, milyen döntések vezettek az ország német megszállásához 1944 márciusában, ugyanis abban minden vitázó egyetért, hogy a német megszállás nélkül a magyar zsidók nagy része túlélhette volna a háborút. Az érem másik oldala ugyanakkor az, hogy magyar állami támogatás nélkül a zsidók deportálása nem lett volna olyan gyors és hatékony. Deák egyetértett a magyar holokauszt első átfogó történetének szerzőjével, aki szerint a kollaborációval, a németek kiszolgálásával elkerülhető lett volna Magyarország német megszállása. Deák mindig mérlegelő, elgondolkoztató érvelésmódjának része itt az, hogy a kollaboráció opcióját pozitívan értékelő álláspontja mellett jelzi azt is, hogy Hitler stratégiai jelentőséget tulajdonított a náci szakértők által ellenségnek tekintett és általuk 1 100 000 főre becsült magyar zsidóság megsemmisítésének, és a kollaboráció megkönnyíthette volna ezt a folyamatot. A témakört egyre táguló keretekben vizsgálta, így például 1991 áprilisáig összesen hat alkalommal jelentek meg Deák *The Incomprehensible Holocaust* c., 16 könyvre reflektáló, 1989. szeptember 28-án publikált esszéjére reagáló írások. Az elkövetkező évtizedekben leginkább vonatkozó esszéi révén vált a holokauszt összehasonlító történetének egyik legtekintélyesebb szakértőjévé. Mindig hosszan sorolta kérdéseket, így például XI. és XII. Pius szerepéről, a közép és kelet-európai politikusok és társadalmak felelősségéről, a megsemmisítő és munkatáborok életéről, a náciellenes katonai és politika együttműködés buktatóiról. Amilyen gazdag kérdései sora, olyan visszafogott a válaszok listája. Egyes kérdésekben azonban nagyon határozott, így például noha említi a Vatikán szempontjait (félelem a bolsevizmustól, a háttérben csendben zajló segítség hatékonyabb lehet, mint a nyilvános fellépés), gyakran leszögezi, hogy a Vatikán sokkal többet tehetett volna a megsemmisítésre ítélt zsidók érdekében. Esszéi más témákban is többször vezettek vitákhoz a *New York Review of Books* hasábjain, így a magyar politika lehető-

ségeiről és korlátairól 1956-ban vagy a rendszerváltás következményeiről. 2001-ben a University of Nebraska Press felkérésére válogatást jelentetett meg *Essays on Hitler's Europe* címmel, a 18 írás a német társadalom, a zsidó közösségek, az áldozatok és a minden országban legnépesebb csoport, a „szemlélődők” (onlookers) perspektívájából ír kontinensünk 20. századi történetének legtragikusabb éveiről. Ebben az időben kezdett tervezni egy átfogó, terjedelmes monográfiát a második világháború alatti kollaboráció, ellenállás és a háborút követő megtorlások történetéről.

E munka egyik első eredménye a *The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath* c. összehasonlító módszerű tanulmánykötet a kelet- és nyugat-európai megtorlásokról, azok politikai, társadalmi jogi hátteréről, amelyet a témakör két másik neves New York-i szakértőjével, Jan T. Grosszal és Tony Judttal együtt szerkesztett.

A kutatási terv megvalósult: 2015-ben a Westview Press kiadásban jelent meg a magyarul még ugyanabban az évben az Argumentum Kiadónál *Európa próbatétele* címmel publikált könyve. Az angol cím, *Europe on Trial*, jellemzően tükrözi Deák szemléletmódját: beperelt Európának ugyanúgy értelmezhető a cím, mint Európa próbatételének. Deák részletesen kifejtett álláspontja szerint Európa nagy és kisebb nemzeteinek is lett volna módja Hitler megállítására vagy legalábbis megfékezésére. Elgondolkoztatóan és nem kioktatóan foglalkozik ebben a könyvben is a nációkkal szembeni ellenállással és kollaborációval, számos példával mutatja be, hogy nemegyszer milyen könnyen átjárható az áldozat és vétkes közötti határvonal. Így például kifejti, hogy a németekben és a kelet-európai németellenes partizánokban közös volt az etnikai tisztogatás szándéka, amire Franciaországban nem volt szükség, mivel ez a folyamat ott addigra már nagyon előrehaladott volt. Tág horizontját tükrözi az az állítása is, hogy a román kiugrás legalább annyira megrövidítette a második világháborút, mint a normandiai partraszállás, rendkívül súlyos nehézségeket okozva a német hadseregnek. A románokkal ellentétben, érvel tovább, a magyarok nem tudtak volna egyedül kilépni a háborúból, mert földrajzilag sokkal rosszabb helyen voltak, ráadásul Horthy becstelenség nélkül akart fegyverszünetet kötni. Mihály király és a tábornokai ebből a szempontból becstelenség voltak, gyalázták a tegnap még dicséret Németországot, de megtették ezt a lépést. Számos nyugtalanító kérdést tesz fel ebben a könyvben is, így például: „... vajon Spanyolország, Dánia, a vichyi Franciaország, Belgium, Hollandia, a Cseh Protektorátus, sőt még Svájc és Svédország is nem járultak-e inkább hozzá a német háborús erőfeszítésekhez, mint a hivatalosan szövetséges fasiszta Horvátország és Szlovákia, amelyekben a belső felkelések miatt német katonai beavatkozásra volt szükség és ahol sok ezer német katona halt meg. Vagy mennyire volt hasznára Németországnak legfőbb szövetségese a fasiszta Olaszország, amelyre a német vezetés egyre inkább úgy tekintett, mint elviselhetetlen teherre?”

Ez a könyv eddig 6 nyelven (angol, német, olasz, szlovén, kínai, magyar) jelent meg és mindenhol élénk visszhangra talált.

Deák István stílusa előszóban ugyanolyan színes és igényes volt, mint írásban. Az egyetemi oktatásban töltött közel hat évtized során több ezer tanítványa volt, az átlag egyetemi tanárnál sokkal több diákját vezette a doktorátus megszerzéséig.

Húsz éve működik a Columbia Egyetemen az elsősorban Bitó László és Olivia támogatásával létrejött, Deák Istvánról elnevezett vendégtanárság, s e sorok írója 1999 és 2013 között 10 féléven át lehetett e pozíció betöltője. Mindazon kollégák számára, akik ebben a megtiszteltetésben részesültek, ez egész életünket, pályánkat meghatározó tapasztalat volt.

Deák István 2019 óta dolgozott önéletírásán, részletekben küldte a magyarul készülő szöveget nővére leányának, Veress Annának, aki stilizálta, majd jóváhagyásra visszaküldte a fejezeteket. Egyes részeket, észrevételeiket kérve a szerző megosztotta néhány történész kollégával, így Frank Tiborral, Karsai Lászlóval, Molnár Judittal s e sorok írójával. 2022/23 fordulóján már majdnem lezárta a munkát, mivel eredeti szándéka szerint csak kb. 1980-ig kívánt eljutni, az azt követő időszakot már nem találta annyira érdekesnek, hogy részletesen áttekintse. Saját emlékei, iratai mellett sokat támaszkodott családtagjainak írt fennmaradt leveleire, nővére kéziratos emlékezéseire és más rokonainak írásaira. A legutolsó oldalak véglegesítésére azonban már nem volt ereje, így azt egy kis csapat (Karsai László, Molnár Judit, Pók Attila, Schmal Alexandra, Veres Anna) öntötte végső formába s, élve a Kronosz Kiadó által nyújtott lehetőséggel, készítette elő az egész kéziratot kiadásra. A szerkesztés során kizárólag nyilvánvaló elírásokat javítottunk, az önéletírás, akkor is, ha széles látókörű történész történészként is írja, szubjektív műfaj. Azt reméljük, hogy Deák István emlékének, személyiségének az felel meg, ha halála után is izgalmas kérdéseket vet fel, szokatlan párhuzamokat von, eszünkbe juttatva Szabó István gyakran idézett mondását: *„A történelem nem az enyészet öre.”*

Az első világháború, a két világháború közötti magyar középosztály világa, a holokauszt katasztrófája, az emigráns fiatalember müncheni és párizsi élete, az amerikai akadémiai életbe illeszkedés története elevenedik meg a könyv lapjain. S bár élete 96 évéből 74-et hazáján kívül töltött, feleségével New Yorkban ismerkedett meg, leányukat ott nevelték fel, folyamatosan tartotta a kapcsolatot itthon maradt családjával, s amikor a körülmények engedték, hazajárt. Egész szakmai életműve angol nyelvű, utolsó munkáját magyarul írta. Hazatért.

KÖNYVISMERTETÉSEK

Egy rendkívüli forrásgyűjtemény – Tüskés Tiborné Szemes Anna (1930–2020) középiskolai magyartanár emlékezete dokumentumokban. „Drága Tanárnő!” Irodalom- és művelődéstörténeti források Tüskés Tiborné hagyatékából (1949–1997). Emlékezések (2019, 2021). Reciti, Budapest. 2021. 469 o.

Ács Marianna

E kötet emléket állít Tüskés Tiborné Szemes Anna,¹ a 20. század második felében tevékenykedő középiskolai magyartanár tanári életútjának. Műfaját tekintve unikális forrásgyűjtemény e könyv, melyet a Tanárnő fia, Tüskés Gábor irodalomtörténész és unokája, Tüskés Anna irodalom- és művészettörténész válogattak össze és rendeztek köteté abból a hagyatékából, melyet a Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára őriz.

A kötet hátlapján olvasható a következő szerkesztői ajánlás, mely jól összefoglalja a kötet tartalmát: „A gyűjtemény három pécsi közoktatási intézmény, a Cséti Ottó Bányaiipari Technikum, a Leőwey Klára Gimnázium és a Baranya Megyei Pedagógiai Intézet történetéhez kapcsolódik, miközben fényt vet egy nem mindennapi tanáregyéniség életére, munkájára, a tanórákon messze túlmutató oktató, nevelő tevékenységére. [...] A filológiai jegyzetekkel ellátott dokumentumok számos műfajt képviselnek: a személyi és hivatalos iratokon, továbbá egy önéletrajzi visszaemlékezésen kívül vannak köztük versek, az irodalmi szakköri munka

¹ Továbbiakban a Tanárnő, aki a Horthy-korszakban, 1930-ban Nagykanizsán született, a fordulat évében érettségizett a nagykanizsai Piarista Gimnáziumban. Tanulmányait 1948 és 1952 között a Pázmány Péter, majd Eötvös Loránd Tudományegyetemen folytatta, ahol magyar–történelem szakos tanári diplomát szerzett. 1952-től a pécsi Cséti Ottó Bányaiipari Technikumban, 1956-tól 1984-ig a pécsi Leőwey Klára Gimnáziumban a magyar nyelv és irodalom tanára és a magyar irodalmi szakkör vezetője volt. 1984-től 1988-ig a Baranya Megyei Pedagógiai Intézet munkatársaként dolgozott. 1982 és 1993 között a Pécsi Orvostudományi Egyetem külföldi hallgatóinak, 1991 és 1994 között a pécsi Hittudományi Főiskola hittanári számára tanított magyar nyelvet és beszédművelést. 1953-tól 1989-ig Pécs híres írójának, kritikusának, irodalomtörténésének, a *Jelenkor* c. folyóirat főszerkesztőjének, Tüskés Tibornak volt az első felesége. Írófeleségként kialakult kapcsolati hálóját magyartanárként is kamatoztatta; számos kortárs íróval, költővel, irodalomtörténésszel levelezett, vonta be őket a tanári munkájába, s ismertette meg a középiskolásokkal általuk is a kortárs magyar irodalmat.

forrásai, beszédek, újságcikkek, interjúk és levelek.” A kötet az írott források mellett mintegy 60 képet, többségében fotót tartalmaz. A könyv technikai kivitelezése és a borító, melyen Diskay Lenke 1969-ben készült *Legenda* című fametszetének egy részlete látható, Szilágyi N. Zsuzsa munkáját dicséri.

A forrásgyűjtemény Előszavában Tüskés Gábor közzétette a Tanárnő életrajzát, a kötetbe került dokumentumok válogatásának szempontjait, azokat a célokat, melyek miatt figyelemre méltó lehet e kötet mindazok számára, akik a 20. század második fele magyarországi oktatás-, nevelés-, irodalom- és művelődéstörténete iránt érdeklődnek. Itt olvashatjuk a források egyik lehetséges értelmezését, mely alapján kirajzolódik a Tanárnő életútja, amit a szerző a korszak oktatás-és kultúrpolitikai környezetébe helyezett.

A szerkesztők a könyvet három fejezetre tagolták. A „Dedikált írások” között a Tanárnőnek ajánlott műveket olvashatunk, melyek közül kiemelném Németh László a Leőwey Klára Gimnázium magyar irodalmi szakkörének 1969-ben írt, irodalomtörténeti szempontból is jelentős, e kötetben kritikai kiadásban először megjelentetett levelét. A híres író – a magyar irodalom szakkör vezetőjének a példája nyomán – a tanárságot a generációk közötti érték- és kultúráközvetítőként jelölte meg ily módon: *„Aki egyetlen nagy célra szánta az életét, pályája végeztével szétnéz, merre vannak az emberek, akikben az, amiért ő élt, tovább él valahogy. A természetes az lenne, hogy egy öreg író a fiatalabb írók közt találjon ilyen örökség-átvevő társaságot. Tőlem ezt a szívmengető kört (különböző, messze vezető okokból) a sors megtagadta. Így fedeztem föl öregkorom vigaszául a tanárokat, a magyar tanárság egy töredékét, amelyet az, amit mi magyar irodalomnak tartottunk, úgy átjárt, hogy nem tudják megállni, nem tudnak lemondani róla, hogy tanítványaikon át a nemzetnek tovább ne adják.”* E levélen kívül olyan verseket tartalmaz e fejezet, melyeket a tanítványok – Koch Valéria és Khaled Nashwan –, továbbá Bárdosi Németh János írtak.

A könyv második, „Dokumentumok” című része gazdag tárházát kínálja azoknak a forrásoknak, melyek e tanári életúthoz kötődően keletkeztek. A „Személyi iratok” között elsőként a Tanárnő „Gyermekkorom” címmel 1992-ben az unokájának, Tüskés Annának írt visszaemlékezését olvashatjuk, melyben a családjáról, neveltetéséről, a taníttatásának nehézségeiről, iskoláskori emlékeiről, tanári mintákról, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen töltött évek alatt megélt nehézségekről vall. E személyes hangvételű visszaemlékezést két, hivatalos iratként készített életrajz egészíti ki, melyek közül az egyiket Szemes János, az édesapa írta 1949-ben, a másikat pedig ő maga 1959-ben. Az 1950-es évektől az 1960-as évek végéig több jellemzés és jelentés is készült a Tanárnőről, melyekben a korszak politikai ideológiájára jellemző kérdések mentén ér-

tékelték egyetemi évek alatti magatartását, a politikai hatalomhoz való hűségét, valamint későbbi tanári tevékenységét.

A „Hivatalos jelentések, jegyzőkönyvek, feljegyzések, bírálatok, értékelések, beszédek” című alfejezetben lévő források a mindennapi tanári munka közben keletkeztek. Az osztályfőnöki szerephez kapcsolódtak a Tanárnőnek az osztályairól írt jelentései, a szalagavatókon, ballagásokon, osztálytalálkozókon elhangzott beszédei. Ezek közül kiemelném Tüskés Tibornénak az osztályában az 1977-ben elvégzett, Gázsó Ferenc – Pataki Ferenc – Várhegyi György *Diákéletmód Budapesten* (Gondolat, Budapest, 1971.) című könyve alapján készült felmérését, melynek az volt a célja, hogy bemutassa, „*az olvasás rendszeressége, gyakorisága, tematikája; a moziba és színházba járás igénye, a megtekintett filmek, színdarabok műfajok szerinti megoszlása; a zenei rendezvények látogatottsága, és a zenei érdeklődés némely vonása; a képzőművészet iránti érdeklődés; a kirándulás, a sport, a szakkörök, a tanulmányi versenyek, valamint a gyűjtése, tánc stb. milyen szerepet játszanak a szabadidő értékes kitöltésében*”.² E tematikához kapcsolhatók az 1974-ben Antal Emiliának, az érettségiző IV. A osztály tanulójának az osztálytársaival készített interjúi, melyeket az osztályfőnökének, Tüskés Tibornénak szánt emlékül, s melyekben az 1970-es évek közepén az érettségi előtt álló végzős diákok nyilatkoztak a közösséghez való viszonyukról, a meghatározó iskolai emlékeikről, az iskola hatására a személyiségükben történő változásokról, arról, hogy kivel fogják tartani a kapcsolatot a tanulmányaik befejeztével, s arról, hogyan képzelik el a jövőt a pályaválasztásuktól a szabad idejük hasznos eltöltéséig.³

A Leőwey Klára Gimnázium magyar irodalmi szakkörének írásos nyomai vallanak a magyartanár pedagógiai ars poeticájáról s az ennek jegyében végzett tehetséggondozói tevékenységéről. A tanári munkájának nagymértékben ösztönzője volt férje, Pécs híres írója, kritikusa, irodalomtörténésze, a Jelenkor c. folyóirat főszerkesztője, a Janus Pannonius Gimnázium magyartanára, Tüskés Tibor. Tüskés Gábor az Előszóban kiemelte, hogy „*kettejük pedagógiai tevékenysége szinte kezdetől kölcsönhatásban állt egymással [...] Egyikük sem fogadta el a művészeti nevelés irodalomközpontúságát: mindketten komplex esztétikai nevelésre törekedtek, és szorgalmazták a nem irodalmi tudati megnyilvánulások, köztük elsősorban a képzőművészet minél nagyobb arányú bevonását az irodalom oktatásába*”.⁴ Tüskés Tibor irodalmi nevelésről szóló elméleti munkáinak⁵ gyakorlat-

² Tüskés Tiborné (1977): A szabadidő kitöltésének vizsgálata a III. A osztályban, 77.

³ Antal Emília: [A Leőwey Klára Gimnázium 1974-ben érettségizett IV. A osztályának diákjaival készített interjúk] (Részletek) 168–181.

⁴ Tüskés Gábor: Előszó, 13–14.

⁵ Tüskés Tibor (1969): *Irodalmi nevelés a tanórán kívül*. (A tanítás problémái, 4.) Tankönyvkiadó, Budapest, (1970, 1977); Tüskés Tibor (1970): *Kortárs irodalom a középiskolában. Az élő magyar irodalom tanításának módszertani kérdései*. (A tanítás problémái.)

ban történő megvalósítását igazolják az irodalomszakkörhöz kapcsolódó források. Ilyenek pl. a Tanárnő ismert írókkal, költőkkel, kritikusokkal és irodalomtörténészekkel folytatott levelezései,⁶ melyek a kortárs irodalom, illetve a magyar kultúra nagy alakjait – pl. Németh László vagy Kodály Zoltán – középpontba állító kiállításoknak és az irodalomtörténeti tematikájú kirándulások szervezésének dokumentumai. Ezek az eseményeken e híres alkotók is részt vettek, beszédeket mondtak, melyekben megvilágították az irodalmi nevelésről, a magyar kultúráról alkotott véleményüket. Az értékközvetítés sikerességére mutatnak rá irodalomszakkörös diákok írásai, melyeket az iskola által meghirdetett pályázatokra készítettek, valamint a kirándulásaikról szóló útinaplói.⁷ Ezek az érdekes, értékes és unikális források a tanulás kitágított teréről tanúskodnak, miközben megmutatják a tehetséggondozás folyamatát és eredményeit is, sőt rámutatnak a szocializmus éveiben a Leőwey Klára Gimnáziumban zajló diákéletre is. A tehetséggondozás, a tanulók tanulásának támogatása nem zárult le az iskola befejeztével. A Tanárnővel való együttgondolkodás, a Mester és tanítvány közötti viszony sokaknál élethosszig tartott. Ezt mutatja a Tanárnőnek és Tüskés Tibornak a tanítvány Koch Valéria költőnővel 30 éven át folyó levelezése, mely irodalomtörténeti szempontból szintén nagy jelentőségű.⁸

E fejezetben kaptak helyet azok a dokumentumok is, melyek rámutatnak a baloldali diktatúra (hol keményebb, hol puhább formában) az oktatásra s benne a tanárra gyakorolt nyomásának jeleire. Ezek közül kiemelném a „Három forrás 1984-ből”⁹ címen összefoglalt dokumentumokat, melyekben a Tanárnő középiskolai tanári pályája befejezéséhez vezető út sejlik fel. Koch Valéria „Rendhagyó köszöntés Tanárnőmnek, 1984 pedagógusnapján” című írása a tanítvány állásfoglalása és egyben a Tanárnő mellett való kiállítás egy olyan ügyben, melynek következtében a Tanárnőt elbocsátották, illetve a Leőwey Klára Gimnázium vezetősége, a Pécs Városi Tanács V. B. Művelődési Osztálya olyan helyzetet teremtett, hogy a Tanárnőnek el kellett mennie az intézményből. Koch Valéria pe-

Tankönyvkiadó, Budapest.

⁶ A szerzők között ott találhatjuk többek között Németh Lászlót, Takáts Gyulát, Fodor Andrást, Bertha Bulcsut, Bertók Lászlót, Szécsi Margitot, Vekerdi Lászlót, Vargha Balázst, Görömbei Andrást, Domokos Mátyást, Nagy Imrét, Bókay Antalt, Földessy Dénest.

⁷ Útinapló (1967): Szakköri kirándulásunk 1968. április 21–24-ig; A pécsi Leőwey Klára Gimnázium KISZ-szervezete magyar irodalmi szakköre: Jugoszláviai útinapló (1968): Véghelyi Erzsébet – Balázs Ilona: Napló az irodalmi szakkör 1968–1969-es tanévben megtett kirándulásáról. 154–162.

⁸ „ha nem találkoznánk, talán sosem lesz belőlem magyar költő”. Koch Valéria, Tüskés Tibor és Tüskés Tiborné levelezéséből (1966–1997). 248–350.

⁹ Róna Géza – Dr. Bernáth Józsefné – Bencs Éva: Feljegyzés; Tüskés Tiborné: [Feljegyzés a Feljegyzéshez]; Koch Valéria: Rendhagyó köszöntés. Tanárnőmnek, 1984 pedagógusnapján. 181–211.

dagógusnapi köszöntése belehelyezte a tanárnő életútját az áldozat (a jó pástort elárulták, vérért vették) kontextusába. Míg e fejezet első forrása, a „Feljegyzés” című jegyzőkönyv bizonyos részletei a szocializmus áldozata kontextusát teremtették meg.¹⁰ A harmadik dokumentum a Tanárnő írása, melyben cáfolta az ellene felhozott szakmai és politikai vádakát. A Tanárnő középiskolai tanári pályája véget ért 1984-ben, de azt a fajta kulturális missziót, melyet az irodalomszakkör vezetőjeként elkezdett, a Baranya Megyei Pedagógiai Intézet munkatársaként folytathatta, melynek írásos emlékezetét is őrzi a kötet. Emlékkiállításokat,¹¹ Baranyai Irodalomtanítási Napokat szervezett a középiskolák magyartanárai számára, valamint szerkesztette az intézet időszaki kiadványát, a *Baranya Megyei Pedagógiai Híradót*.¹²

Az „Emlékezések” című záró fejezet írásai bizonyos értelemben kapcsolódva az első fejezethez, a Tanárnő számára íródtak, az emlékeztének felelevenítése és megőrzése céljából, a családtagok, azaz a könyv szerkesztőinek a felkérésére. 2019-ben és 2021-ben keletkeztek, ez utóbbiak már a Tanárnő halála után. A szerzők között találjuk Tüskés Tiborné volt tanárkollégáit, írófeleségeket, barátokat és a kedves tanítványait a Leőwey Klára Gimnáziumból, a Pécsi Hittudományi Főiskoláról és a Pécsi Orvostudományi Egyetemről. E források jól elemezhetőek különféle kvalitatív módszerekkel és különféle szempontok alapján. Érdekessége ennek a fejezetnek, hogy a szerzők közül többeknek olvashatjuk diákori írásait, pályamunkáit vagy épp végzősként velük készített interjúkat is. A Tanárnőre s az iskolai éveikre való visszaemlékezés mellett őszintén vallanak a saját életük alakulásáról is, lehetőség adva önreflexióra és az egyes tanítványi életutak alakulásának nyomon követésére.

A *Drága Tanárnő!* című kötet olyan „írásos nyomokat” tartalmaz, melyek elsősorban nem a hatalmi elitről informálnak, hanem az 1950-es évektől a Kádár-korszakon át a rendszerváltást követő évtized végéig egy vidéki nagyvárosban tanító középiskolai magyartanárnő életpályájáról, mindennapi tanítási tevékenységéről, kapcsolatrendszeréről, küzdelmeiről, miközben rámutatnak a köznevelési intézményrendszer a tanügyigazgatás működésére és az oktatáspolitikai változásokra is. Tüskés Tiborné Szemes Anna életútja során keletkezett dokumentumok elem-

¹⁰ A III. osztály szülői közössége arról panaszkodott, hogy „nem tudnak egyetérteni a tanárnő némely megnyilatkozásával, amelyek az egyébként is zavaros fejű gyerekek világnézeti tisztánlátását nehezítik. Elsősorban vallásos jellegű megjegyzéseit észrevételezték, de más jellegű megjegyzéseket is tettek. [...] Megjegyezték, amennyiben az iskola vezetése nem tud intézkedni, akkor ők elmennek a Megyei Pártbizottságra, és a Pártbizottságtól kérnek segítséget.” 182.

¹¹ Gállos Orsolya: Emlékkiállítás a Fürdő utcában. Negyven év magyar irodalma. A társzművészetek is bemutatkoznak (1985).; Válogatás a Tiszteletadás a 70 éves Csorba Győző Kossuth-díjas költőnek című kiállítás dokumentumaiból (1986). (212–221.).

¹² Gállos Orsolya (1988): A hetedik: Egy kiadvány három évfolyamáról. 244–246.

zése lehetővé teszi, hogy e korszaknak a tanári professzióról alkotott történeti narratíváit kiegészíthessük több olyannal, melyeket a Tanárnő életútját kísérő források tesznek lehetővé. Ezeknek a dokumentumoknak az elemzése elősegíti, hogy az „egy múlt”-ról további diskurzusok alakuljanak ki, segítve ezzel annak minél jobb megértését.¹³

¹³ Keith Jenkins szerint „a történelem és a múlt két külön dolog. A történelem nem más, mint a történetírás, ami viszont a világról szóló „diskurzusok” szüntelen folyamata, melyek tárgya a múlt. Múlt egy van, ám róla számtalan diskurzus alakult ki eddig is, a múltnak tehát egynél több története van, elvben annyi, ahány történész vagy történetírói iskola leírja és magyarázza azt” I.m. Gyáni Gábor (1997): Mit várhat az iskola a szkeptikus történetírástól? *Új Pedagógiai Szemle*, 4.sz. 94-100. <http://epa.oszk.hu/00000/00035/00004/1997/-04-ta-Gyani-Varhat.html>. (letöltés dátuma: 2022. 05. 23.)

Czeferner Dóra: Kultúrmisszió vagy propaganda? Feminista lapok és olvasóik Bécsben és Budapesten. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest. 2021. 286 o.

Járosi Sztella – Kéri Katalin

Az elmúlt években világszerte erősödött a nőtörténeti kutatások iránti érdeklődés, és a nők múltjával foglalkozó kutatóműhelyek egyre több fiatal tudóst vonzanak. Közülük Fedeles-Czeferner Dóra adatgazdag, kifejezetten újszerű, eddig nem vizsgált vagy figyelmen kívül hagyott összefüggéseket láttató publikációs eredményei évek óta a hazai nőtörténeti és sajtótörténeti kutatások élvonalába tartoznak. A kutatónő a közelmúltban az itt bemutatásra kerülő könyvéért elnyerte az MTA Akadémiai Ifjúsági Díját.

Az új- és legújabb kori nők történetének a tanulmányozásához és megismeréséhez levéltári kútforrások, nyomtatásban megjelent alapkönyvek, képi és tárgyi források, statisztikai adatok értelmezésén kívül elengedhetetlenül szükséges a sajtótermékek vizsgálata, hiszen az újságok, folyóiratok mindig meglehetősen jól tükrözik azt a kort, amelyben íródtak. A lapkiadás 18–19. század fordulójától történt kibontakozása a teljes nyugati világban megfigyelhető volt, és összefüggött az iskoláztatás kiszélesedésével, az olvasóközönség számának gyors és ugrásszerű növekedésével. A női olvasók, a számukra készített lapok vagy lapmellékletek esetében is jelentős volt a 19. századi fejlődés. A nőkről szóló, őket érdeklő témák kifejtését eleinte szinte kizárólag férfi szerzők publikálták, a század második felében azonban ez a helyzet megváltozott: egyre több, nem csupán az újságokat olvasó, hanem azokat író hölgy neve is ismertté vált. Az 1880-as évekre, amikor a sajtótermékek száma jelentős mértékben megemelkedett, sokszorosára nőtt mind a lapok, mind pedig az eladott példányok száma, a sajtó valódi tömegsajtóvá vált. A városokban mindenütt megjelentek az újságosbódék, és valamennyi társadalmi réteg tagjai megtalálhatták a nekik tetsző lapokat az Osztrák-Magyar Monarchia területén is. Jóllehet az általános és kötelező népoktatás mindenütt bevezetésre került, és ezzel nagymértékben nőtt az írni-olvasni tudók száma, egy ideig még főként a műveltebb és tehetősebb családok (nő)tagjai alkották a lapok olvasóközönségének nagyobb részét. Az újságcikkek tematikájában, cikk- és képanyagában a női lapoknál is az egész kontinensen érződött az amerikai és a francia lapok hatása.¹

¹ A női sajtó nemzetközi és hazai történetéről lásd pl.: a következő korábbi műveket: Nagydiósi Géznáné: Magyarországi női lapok a XIX. század végéig. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1957*. Budapest, OSZK, 1958. 193–227.; Kéri Katalin

A századfordulón a női lapok és a női újságírók már jelentős szerepet töltek be az európai kulturális életben. Több, nem kifejezetten női újságnak volt – különösen a 20. század elejétől – nőknek szóló melléklete, ami egyértelműen jelezte, hogy a nők, mint potenciális olvasóközönség, ekkorra már nagyon jelentős táborot alkottak. Ilyen mellékletként jelent meg például a „Nő mint háziorvos” a *Tolnai Világlapja*-ban, vagy a „Nők Világa”, amelynek fő lapja a Kolozsváron kiadott *Unitárius Közlöny* volt. A századforduló táján tipikus jelenség volt, hogy egyes országos vagy regionális egyesületek, nőszervezetek is alkalmanként vagy rendszeresen lapot adtak ki. Példaként említhető a Feminista Egyesület Értesítője, amely 1906–1907-ben jelent meg Glücklich Vilma szerkesztésében, és amely 1907-től *A Nő és a Társadalom*² címmel havonta került kiadásra 1914-ig. Akkortól *A Nő* címmel élt tovább a folyóirat, kéthavonta történő megjelenéssel. A Magyarországi Nőegyletek Szövetségének lapja, a Székesfehérváron 1909–14 között kiadott *Egyesült Erővel* jelentett még fontos olvasmányt a nőmozgalmi aktivistáknak.

A női sajtótermékek felvirágzása kitűnő forráshátteret jelent napjaink kutatóinak: jelentős terjedelmű és változatos tematikájú, jelentős részben már digitalizált szövegekkel sok eredménnyel kecsegtető kutatások tervezhetők, a tartalom- és dokumentumelemzések módszerével fontos kutatói kérdésekre nyerhetünk választ, jobban megismerve így a nők korabeli életét, az emancipációs törekvéseket vagy egyes, mértékadó korabeli személyek életútját. Fedeles-Czeferner Dóra kutatónő tíz évig tartó, magyar és külföldi (különösen amerikai, osztrák és magyar közgyűteményi) helyszíneken folytatott kutatásai nyomán *Kultúrmisszió vagy propaganda? Feminista lapok és olvasóik Bécsben és Budapesten* címmel egy olyan kötet született, mely a benne közölt adatokkal, bőséges jegyzetapparátusával és irodalomjegyzékével, szerteágazó, ugyanakkor koherens egészet alkotó tartalmával is figyelemre méltó. A kutatónő olyan, jól kiérlelt, számos tudományos fórumon részeredményeit már korábban bemutató művet tett le az asztalra, amely őt mostantól fogva kétségkívül a nő történet megkerülhetetlen hazai alakjává teszi, ha eddig ez még bárki számára kétséges lett volna.

A könyv az Osztrák Magyar Monarchia három leginkább meghatározó polgári-liberális, feminista szervezetének (*Allgemeiner Österreichischer Frauenverein, Nőtisztviselők Országos Egyesülete, Feministák Egyesülete*)

(1997): Női lapok a 18–19. század Európájában. *Világtörténet*, ősz–tél, 74–78.

² Megjegyzés: *A Nő és a Társadalom* cikkanyagának sokszempontú elemzését az elmúlt években mások mellett Kereszty Orsolya végezte el. Lásd erről pl.: az alábbi írásait: Kereszty Orsolya (2013): A nők szerepeinek tematizálása *A Nő és a Társadalom* folyóiratban 1907–1913. *Új Pedagógiai Szemle*, 3. sz. 187–197.; Kereszty Orsolya (2011): „*A Nő és a Társadalom*” a nők művelődéséért (1907–1913). (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára, 88.) Magyar Tudománytörténeti Intézet, Budapest.

1907 és 1918 közötti sajtókiadványait taglalja. Így kerül komparatív módon bemutatásra *A Nő és a Társadalom* (1907–1913), *A Nő* (1914–1928), valamint a *Neues Frauenleben* (1902–1918). A Bevezetést követő kutatástörténeti áttekintés pontos és inspiráló historiográfiai bemutatás, és ugyanez elmondható a forrás- és módszertani alapokat ismertető alfejezetekről is. A kötet harmadik részében szerepel annak a – több, korábbi sajtótörténeti elemzésből hiányzó – témának a kibontása, hogy a századfordulón miért és miben tért el egymástól a profitot termelő női sajtó és a nőmozgalmi, ideológiai céllal kiadott női lapok csoportja. A vizsgált periodikákat bemutató fejezetet a szerkesztőségi munka rekonstrukcióját bemutató rész követi, kiemelve a szerkesztői gyakorlat sok hasonlóságát és esetleges különbségeit. Ezt, a cikkanyag vizsgálata mellett, a lapok munkatársai által írott levelezések gondos elemzése támasztja alá, ami más sajtótörténeti kutatásoknál mintaként szolgálhat a későbbiekben.

A periodikák szerkesztőit és szerzőit bemutató alfejezetekhez hasonlóan fontos, a hatástörténet szempontjából nélkülözhetetlen a lapok recepciójának történeti, összehasonlító bemutatása. Könnyű belátni, hogy semmiféle mű (és ez alól a sajtócikkeket sem kivételek) „önmagában” történő vizsgálata nem nyújt teljes képet annak kutatása nélkül, hogy az adott írást egyáltalán kik olvasták, a cikkek hogyan hatottak rájuk. Ennek a mozzanatnak a megragadása a sajtókutatások egyik legnehezebb feladata, a szerző sokszempontú elemzése azonban tudott ebből a szempontból is új eredményeket felszínre hozni.

A kötet terjedelmének több mint harmadát adja a 8. és 9. fejezet: előbbi az újságcikkek nagyon igényes, szakszerű és cizellált műfaji csoportosítását nyújtja, az utóbbi pedig a cikkek tartalomelemzését foglalja össze. Mindegyik rész egyértelműen jó kiindulópontja, mintája lehet a jövőben a sajtókutatásoknak. Különleges és (nő)történeti szempontból egyaránt fontos a 10. fejezet, mely „Az Osztrák Magyar Monarchia és a külföld reprezentációja” címmel került a kötetbe. Az egész mű, ez a fejezete pedig különösen, alkalmas lehet az osztrák és a magyar nőmozgalmi törekvések nemzetközi bemutatására.

Fedeles-Czeferner Dóra sajtó- és egyesülettörténeti kutatásai során szorgalmasan és szisztematikusan építkezett, ami szinte példa nélkül való hasonló témák hazai és külföldi kutatóinál. Sohasem választotta a könnyebb utat: nem mások kutatási eredményeiből merített, hanem saját maga járt mindennek utána, még akkor is, ha korábbi vagy kortárs kutatók szinte egy emberként állítottak valamit a 19–20. század nő történetéről, egyleteiről vagy női sajtójáról. Ő mindent újra mérlegre tett, és ezen a mérlegen sok korábbi kijelentés könnyűnek találtatott. Emiatt többször fogalmaz meg burkolt vagy éppen éles kritikát, kutatásai alapján kétkedést mutat egyes kutatók korábbi meglátásaival kapcsolatban. Különösen kiemelkedő és meggyőző az a megállapítása, hogy mennyire fontos

volt és lenne a továbbiakban is a hazai nőtörténet osztrák nőtörténettel való alaposabb összehasonlítása, párhuzamos és egymással összefüggő kutatása. Bármilyen különös ugyanis, de a magyarországi dualizmus időkéből való, nőtörténeti források elemzését több kutató is úgy végezte el, hogy osztrák elsődleges forrásokat, illetve ausztriai közgyűjteményekben elérhető, Magyarországgal kapcsolatos kútfőket nem, vagy csupán érintőlegesen vizsgált. Lényeges és sokoldalúan alátámasztott továbbá annak, a tématerület újragondolását szükségessé tevő kifejtése, hogy az általa vizsgált nőegyletek, sajtótermékek a női választójog megadását nem célnak, hanem eszköznek tekintették a nőemancipáció sokrétű és sokszínű folyamatában.

A téma historiográfiájának precíz áttekintése, az eddig keletkezett kutatási eredmények, szakirodalom alázattal, ugyanakkor kellő kritikával történt elemzése tág teret kap a könyvben és megfelelő módon részletes. Fontos kutatói magatartásnak tarthatjuk a változatos, számos helyszínen válogatott primer forrásanyag megismerése mellett a források feldolgozásához (részben saját) adekvát, kvantitatív és kvalitatív eljárásokat is tartalmazó módszertan kidolgozását. Az ennek nyomán nyert kategóriarendszerek, az ezek segítségével megalkotott táblázatok, grafikonok a kötetet nem egyszerűen illusztrálják, hanem annak szerves részét képezve alátámasztják, nyomatékosítják a kutatónő megállapításait. A művet jól egészíti ki az ábrák és térképek jegyzéke, valamint a Személynévmutató.

Fedeles-Czeferner Dóra minden korábbi kutatása most egy olyan műben szintetizálódott, amely nem csupán hazánkban, hanem nemzetközi szintre kilépve is teljes mértékben megállja a helyét. Erre pedig nagyon nagy szükség van, mert a nőtörténet vonatkozásában fontos volna erősíteni a magyar kutatói jelenlétet a külföldi vezető folyóiratokban és konferenciákon. Az olvasást befejezve az olvasó úgy érezheti, hogy ezt a tartalmas munkát igazán érdemes volt kemény fedelű kiadványként megjelentetni, mert vélhetően hosszú időn át szükség lesz arra, hogy e mértékadó műbe újra meg újra belelapozhassunk, módszertani és forrástani útmutatásait példaként használjuk a nőtörténeti kutatásokban.

Szilágyi István: Modernizációs stratégiák és kivételes állam Brazíliában (1955–1985). Publikon Kiadó, Pécs. 2022. 203 o.

Lőrinczné Bencze Edit

Szilágyi István professzor 2022-ben *Modernizációs stratégiák és kivételes állam Brazíliában (1955–1985)* címmel napvilágot látott könyve egy olyan régióba kalauzol el bennünket, amelyről Magyarországon keveset tudunk és különösen kevés a magyar nyelven olvasható munka. Így már a cím alapján tudhatjuk, hogy hiánypótló ismeretekkel fogunk találkozni a monográfiában, melynek segítségével ráláthatunk Brazília egy meghatározó, izgalmas és számos átfogó következtetésre alkalmas időszakának történetére. A látszólag történelmi munka azonban ennél sokkal többet tartogat az olvasó számára, hiszen nemcsak egyetlen állam sajátos 30 éves történelmi periódusának az ábrázolása, hanem ennek az államnak a nemzetközi politikába, a nemzetközi rendszerbe való beágyazódásának ismertetése, az itt végbemenő modernizációs folyamatok áttekintése.

Felmerül a kérdés, hogy mi készítette a Szerzőt, hogy foglalkozzon Brazília 1955 és 1985 közötti időszakának, a kivételes állam kiépítésének, konszolidációjának, majd megszűnésének sajátosságaival. Több indokot is találunk, melyek közül kiemelkedik, hogy Szilágyi István évtizedek óta foglalkozik a mediterrán térség – Spanyolország és Portugália – s az ahhoz ezer szállal kötődő Latin-Amerika kutatásával, melynek vonulatába kiválóan illeszkedik a Brazíliát görcső alá vevő jelen munka. Kutatásainak regionális aspektusa nem érthető meg egy tágabb dimenzióba helyezés nélkül, ezért számtalan tanulmánya íródott a nemzetközi politika elméleteiről és aktuális kérdéseiről, s Brazíliát is mint a nemzetközi kapcsolatok egyik kulcsszerepet betöltő államát vizsgálja. A nemzetközi aspektus geopolitikai megközelítéssel is kiegészül nála. A Szerző szűkebb-tágabb kutatási érdeklődése mellett a monográfia megszületésében fontos szerepet játszott, hogy Latin-Amerika csupán az egyike a globális világ három félperifériális térségének, mellette Dél-Európa és Kelet-Közép-Európa is ebbe a kategóriába sorolható, mindháromban sajátos modernizációs folyamatok tanúi lehetünk, így a komparatív elemzések hozzásegíthetnek bennünket saját rendszereink és stratégiáink megértéséhez, s ezzel a kérdéskör magyar vonatkozása sem elhanyagolható. Összességében a kötet nem szokványos feldolgozása egy állam harmincéves történelmi periódusának, sokkal szélesebb diskurzusban tárgyalja a kérdéskört, belehelyezve az államot a nemzetközi kapcsolatok trendjeibe. A monográfia interdiszciplináris megközelítésű, holisztikus nézőponttal íródott, a statikus nézőpont helyett a folyamatokat ábrázolja, és ebből az aspektusból vizsgálja Brazília kapcsolatait és a világ más régi-

óival való kölcsönhatását, a nemzetközi rendszerek összefüggéseiben ismerhetjük meg az államot.

Mindezek következtében a kötet jelentős hozzáadott értékkel rendelkezik a nemzetközi politika olyan elméleti vonatkozásaihoz, mint a válság és az új típusú politikai mozgalmak vagy a jelenkori államformák csoportosítása. Utóbbi esetén a Szerző alaposan körbejárja a kivételes állam definiálásában szerepet játszó kutatók munkáit, s ezeket összegezve, az így kialakult fogalmat adaptálja a latin-amerikai államokra, ahol a politikai hatalom közvetlen gyakorlásában meghatározó szerepe van a hadseregnek, mely a hazai és nemzetközi transznacionális tőke érdekeiben végzi tevékenységét a civil technokratákkal együtt. A latin-amerikai régióhoz tartozó kivételes államok létrejöttében eme lokális sajátosságok mellett a nemzetközi viszonyok rendszerében végbemenő változások hatásaira is felhívja a figyelmet, úgymint a három említett félperifériális térségben összeomló tekintélyuralmi rendszerek, a bipoláris világrend megszűnése, a többpólusú, multilaterális világ kialakulása, az új típusú regionális integrációk létrejötte, az eurázsiai térség felemelkedése, a civilizációk és identitások szerepének felértékelődése.

Tekintettel arra, hogy a kötet a brazil modernizációs stratégiák vizsgálatát állítja fókuszba, a nemzetközi politikaelmélet modernizációra vonatkozó fogalmi rendszere is áttekintésre kerül. A Szerző a történelmi fejlődés során kialakult három modernizációs modell – német, brit, latin – fő összetevőinek, eltérő államtípusainak és az állami szerepvállalás, valamint a gazdaságpolitika sajátosságainak összehasonlításával definiálja a félperifériális térségekre jellemző latin típusú, szervesen, erőltetett ütemben és a felzárkózást fő célként meghatározó modernizációs kísérletet, mely sikertelen volt. Ezt a modellt a szinte kizárólagos állami irányítás és beavatkozás, diktatórikus működés jellemzi mind a gazdaság, mind a politikai berendezkedés terén, mely nem veszi figyelembe a jóléti és szociális szféra igényeit. Különösen ezen utóbbiak miatt vált sikertelenné, mert a militarizmusra épülő modernizáció során nemhogy csökkent, hanem növekedett a társadalmi kirekesztés és egyenlőtlenség, a szegénység. A munka első fejezete tehát a fogalmi rendszer tisztázásával, a brazil történelem nemzetközi kontextusba helyezésével foglalkozik, s ezzel megalapozza a Brazíliában huszonegy évig tartó diktatúrának a megértését.

A munka középpontjában Brazília áll, mely a latin-amerikai kontinens legnagyobb kiterjedésű és legnagyobb népességű országa, a világ hatodik legnépesebb állama, a Mercosur-országok vezetője, a BRICS-országcsoport tagja, a régió vezető hatalma, s mindezek eredményeképp nemcsak a latin-amerikai kontinensen, hanem a nemzetközi viszonyok rendszerében is növekvő befolyással rendelkezik. Brazília ennek következtében potenciális nagyhatalomként definiálható, egy olyan feltörekvő állam-

ként, amely a hetedik/nyolcadik helyet foglalja el a világhierarchiában, s az EU 2030-ra vonatkozó globális GDP-előrejelzése alapján is a nyolcadik helyre rangsorolják.¹

A diktatórikus háttérrel megvalósult brazil modernizációs kísérlet bemutatása három fejezetben történik. A második fejezet a katonai hatalomátvétel előzményeivel foglalkozik, melynek belső aspektusa a brazil társadalom erőteljes megosztottsága, az ennek a megszüntetésére irányuló különböző modernizációs kísérletek és reformok közötti rivalizálás, míg külső kereteit a hidegháború jelentette. Az 1956 és 1961 között hatalmon lévő Juscelino Kubitschek elnök által elindított „Tervcélok” nevet viselő gazdasági-társadalmi reformok, majd pedig az őt követő João Goulart Hároméves Terv reformjai ellenállást váltottak ki, és 1964. április 1-én az új militarizmus hatalomátvételét eredményezték. Ebben szerepet játszott még a hadsereg időközben lezajló professzionalizációja, átpolitizálódása és civil akciói, továbbá a Legfelső Hadi Akadémia által megfogalmazott állandó és konjunkturális nemzeti célok, a nemzeti hatalom és a nemzeti egység megteremtése, a biztonság és fejlődés, a nyugati civilizáció védelmezése és a nagyhatalmi státusz elérése, mint geopolitikai prioritások megjelenítése.

A harmadik fejezet a kivételes állam kiépítésének és konszolidációjának folyamatát vizsgálja és ezt két szakaszra bontva tárgyalja. A kivételes állam kiépítésének első időszakára 1964 és 1968 között került sor, s e korszakhoz kapcsolódóan a Szerző számba veszi az intézményes rendeleteket és bemutatja az 1967. évi alkotmányt, melyek segítségével kiépült a tekintélyuralmi-bürokratikus rendszer és a kivételes állam alapvető berendezkedése.

A politikai és a gazdaságpolitikai irányvonal megváltozására, a diktatúra kiteljesedésére Arturo Costa e Silva (1967. március 15. – 1969. augusztus) és Emilio Garrastazu Medici (1969. október 30. – 1974. március 15.) elnöki periódusában került sor, s egyben ezt tartjuk a rendszer konszolidációs szakaszának is. Kezdetét az 1968. december 13-án elfogadott 5. számú Intézményes Rendelet jelenti, mely megváltoztatta a diktatúra intézményrendszerét, rendkívüli hatalommal ruházta fel az elnököt, betiltotta a tüntetéseket, ekkor került sor a megtorlások intézményesítésére, a demokratikus és politikai szabadságjogok felszámolására, a rendszerrel szembehelyezkedők elleni erőszakra és megtorlásokra. Ezek az évek a legkeményebb diktatúra időszakát jelzik, ekkor zajlott le az „államcsíny az államcsínyen belül”, ezért nem véletlen, hogy politikai szempontból ezt a szakaszt óloméveknek – az 1968-as nyugat-európai diáklázadásokat követő időszak megjelölését átvéve –, gazdasági aspektusból

¹ Szilágyi István (2019): *Nemzetközi rendszer és geopolitikai modellek közép-európai perspektívából*. In: *Multidiszciplináris kihívások, sokszínű válaszok*, 1. sz. 62–87., 84–85.

pedig a brazil gazdasági csoda időszakának nevezték.² Ebben az időszakban az importhelyettesítő növekedést ösztönző gazdaságpolitikával sikeresen növelték Brazília gazdasági versenyképességét, felszámolták az USA-tól való egyoldalú gazdasági függőséget, s mindez a GDP évi átlagos 10%-os emelkedését eredményezte. Számos zöldmezős, infrastrukturális és állami beruházásra került sor, támogatták a hazai nehézipart, vaskohászatot és petrokémiát, beindították a brazil nukleáris programot, sikeresen integrálták az északi régió gazdaságát, 26,3%-kal nőtt a tartós fogyasztási cikkek felhasználása, 18,1%-kal a közvetlen működőtőke-befektetések száma. Mindezek következtében Brazília gazdasági és politikai értelemben is erős állammá vált, azonban a gazdasági modernizáció és a gyors gazdasági növekedés ellenére az alsóbb osztályok elszegényedésének folyamata felerősödött, miközben a jövedelem koncentrációja is nőtt. S ezen növekvő társadalmi és gazdasági különbségek, valamint a nemzetközi élet negatív trendjei – a Bretton Woods-i pénzügyi rendszer összeomlása, az 1971-es világgazdasági válság, az 1973-as olajválság – következtében a gazdasági növekedés megtorpant, nőtt az infláció és az állam eladósodása, ami a brazil gazdaságot tartós, 10 éves gazdasági recesszióba taszította.

Az utolsó, negyedik fejezet az átmenet időszakának történéseit és a kivételes állam végének sajátosságait dolgozza fel. Az 1974 és 1985 közötti időszak a diktatúra felülről irányított és ellenőrzött fokozatos átalakításának és lebontásának, egy demokratizálódási folyamatnak az időszaka, mely a kivételes állam megszűnésébe torkollik. A Szerző a Brazíliában végbemenő változásokat ismét nemzetközi kontextusba helyezi, s együtt kezeli a világ félperifériális térségeiben három hullámban lezajló demokratizálódási folyamatokkal, a Dél-Európában, Kelet-Közép-Európában és Latin-Amerikában megdőlni tekintélyuralmi rendszerekkel, a nyomában kialakuló rendszerváltozásokkal és demokratikus politikai átalakulásokkal. A munka a nemzetközi politika elméleti vonatkozásai szempontjából az átmenet három típusát különbözteti meg, a megegyezéses, a rendszer széthullásával járó és az önkizárásos formát. A Brazíliában lezajló eseményeket a politikai átmenet önkizárásos útjaként definiálja, melynek során a tekintélyuralmi elit részéről indul a politikai változás, de ennek formáját és ütemét felülről irányítja, és megszabja határait, s a lebontás során egyre kevésbé képes ellenőrzése alatt tartani az átmenet történéseit.³

Az utolsó fejezet számba veszi Ernesto Geisel és João Baptista de Oli-

² Szilágyi István (2019): Brazília: a modernizációs diktatúrától a hibrid posztdemokráciáig. *Geopolitikai Szemle*, I. évf. 3. sz. 23–52., 31.

³ Szilágyi István (2015): Kivételes állam, modernizáció és posztdemokrácia Latin-Amerikában. In: Hervainé Szabó Gyöngyvér (szerk.): *A 21. századi államiség kérdőjelei*. Székesfehérvár, KJF. 155–216., 185.

veira Figueiredo elnökök a demokratikus átmenet megvalósítására tett intézkedéseit, többek között a diktatúra alapjául szolgáló, 1968-ban elfogadott 5. számú intézményes rendeletet, a cenzúra és a kétpártrendszer eltörlését, a politikai pártok működésének engedélyezését, az amnesztiát. S amikor az 1985-ös elnökválasztás eredményeképpen huszonegy évig tartó diktatúra után civil elnöke lett az államnak, ez a kivételes állam formájában működő diktatúra végét is jelentette, bár annak jogi kereteit csak az 1988-ban életbe lépett alkotmány teremtette meg.

Szilágyi István munkája a Publikon Kiadó kiadásában 2022-ben látott napvilágot. Ez a Szerző 19. monográfiája. A kötet 203 oldalban mutatja be Brazília történelmének ezen harmincéves periódusát, jól áttekinthető tagolásban, a téma megértését segítő szakaszokra bontva az időszakot. A kérdéskörrel viszonylag keveset tudunk itthon, ezért a sok adatot, idegen nevet, kifejezést tartalmazó nem könnyű olvasmányt sokoldalúan tárja elénk a Szerző. Egyrészt a fogalmak nagyon pontos meghatározása segít az értelmezésben, másrészt 58 ábra – köztük diagramok, táblázatok, képek, fotók (köztük a Szerző saját felvételei is), karikatúrák, térképek – foglalják össze a mondanivalót és teszik élvezetesebbé a szakkönyvet. A jegyzetapparátus kiemelkedő, használatát segíti, hogy az az egyes fejezetek végén került elhelyezésre. A felhasznált irodalom áttekinthetősége, négy típusba történő csoportosítása szintén a könnyebb átláthatóságot biztosítja.

Módszertani szempontból sokszínű kiadványt tarthat kezében az olvasó. A munkát nem sorolhatjuk a hagyományos országelemzések közé, interdiszciplinaritása során felhasználja a nemzetközi politika hagyományos elméleteit, fogalmait, a geopolitikát, a területi tanulmányokat, a történelmet, fő rendszerező elve a kronológia és a komparatív módszer, s mindemellett civilizációs és művelődéstörténeti elemek, irodalmi és művészeti alkotásokra, sportra történő utalások is szép számmal találhatóak a könyvben. Ez a sokoldalú megközelítés az egyik legfontosabb szempontja a kötetnek. Bár a monográfia időben és térben pontosan lehatárolt, mégis túlmutat ezeken, hiszen Brazília történéseit nem kezeli függetlenül Latin-Amerikától, sőt kitágítva a teret, a félperifériás régiókkal egybevetve, azokkal összehasonlítva tárgyalja a kérdéskört. Mivel Magyarország ezen félperifériás térségek egyikébe tartozik, magyar vonatkozások is megjelennek a könyvben. A tárgyalás időben is túlmutat az említett harminc éven, a kivételes állam formájában működő diktatúra megszűnésével létrejövő hibrid demokrácia megőriz bizonyos tekintélyuralmi elemeket, melyek a katonai visszatérés veszélyét is magukban foglalják, gondoljunk csak a Bolsonaro-időszakra vagy a 2023. január 8-i zavargásokra.

A munka alapjául szolgáló források és kutatások kiemelkedőek, a Szerző szavaival élve „*másfél évtizedes, Magyarország, Brazília, Portugália*

és Spanyolország különböző intézeteiben, könyvtáraiban és egyetemein végzett kutatómunka eredménye” (9. o.). A számtalan primer forrás, a személyes szakmai konzultációk, a témával foglalkozó konferenciákon s kongresszusokon való részvétel olyan ismeretek birtokába juttatták a Szerzőt, ami egy hazánkban hiánypótló munkának a megjelenéséhez vezetett. A Brazília 1955 és 1985 közötti történelmét, politikai rendszerét és annak változásait, gazdasági és politikai viszonyainak jellemzőit, modernizációját, a kivételes állam létrejöttét, konszolidációját, majd megszűnésének körülményeit tárgyaló munka a szakemberek, illetve a felsőoktatásban a nemzetközi kapcsolatok, történelmi, geopolitikai tanulmányokat folytató hallgatók számára kiváló szintézis, de jó szívvvel ajánlom mindazoknak, akik érdeklődnek „egy hazánktól sok tekintetben eltérő kultúrát és civilizációt képviselő ország intellektuális kalandokkal járó” (10. o.) megismerése iránt. A Szerző ezt az utazást, valamint a Brazília iránti érdeklődés felkeltését kívánta megvalósítani a könyvében, sikerrel.

Tölgyesi József: A múlt öröksége a diákhűség. A Sümegi Kisfaludy Sándor Gimnázium Öregdiák Baráti Köre története (1939–1948, 1983–2019). Kisfaludy Sándor Gimnázium Öregdiák Baráti Köre, Sümeg. 2020. 267 o.

Varga József

Alapvető igazság, hogy a közösség az ember egyik elemi létfeltétele. Csányi Vilmos erről így fogalmazott: „Az embernek, mint fajnak nagy evolúciós újítása a közösség kifejlődése [...] Millió éves fejlődése alatt megbízható, kiegyensúlyozott környezetet biztosított az emberi életnek [...] Az emberi természet számára a közösség az optimális működési tér [...] olyan helyi közösségeket kell kialakítani, amelyekben mindenki megtanulja, hogy az ember csak közösségekben életképes, és a központosítás előnyeinek megőrzése mellett a helyi kultúra a legfőbb jó és legfontosabb emberi érték.”¹ És ha az ember egyszer egy ilyen „sokfejű, százkezű, tevékeny, mindenre figyelő biológiai és kulturális konstrukció” tagjaként töltött el éveket – különösen életének alapvetően meghatározó szakaszában, diákkorában –, akkor ez a közösségtápláló, a valahová és valakikhez tartozás, az egymást segíteni akarás élménye maradandó lesz, kihat élete egészének alakulására, sőt: kikerülve e közösségből, annak hiányát érzi, szükségesnek és fontosnak tartja, hogy az egykori kötődések egy részét helyreállítsa és fenntartsa.

A diákközösségek ilyen szellemű alakulásának kezdetén, a középkorban az ún. bursa, vagyis az egyetemek ifjúságának szállást adó ház volt az együttélés helyszíne, a diákközösség előírásait sokszor a magatartási szabályok apró részleteire is kiterjedő státútumokban foglalták össze. Az egyetemi ifjúság különböző elnevezésű diákszövetségeinek mintájára alakultak a szerzetesrendek középiskoláinak egykori növendékeit tömörítő szövetségek, majd később a gimnáziumok s a legkülönbözőbb középiskolák diákjainak baráti körei. Minderre a történetiségre is utal a könyv találó címadása: *A múlt öröksége a diákhűség*. De utal arra is, hogy a diákok az egykori alma mater közvetlen hatása alól kikerülve is hűek kívánnak maradni az ott beléjük plántált eszmékhez, az ott szövődő baráti kapcsolatokhoz, szellemi és anyagi vonatkozásban is segíteni kívánják egymást és egykori iskolájukat, az őket követő diákgenerációkat. Hiszen

¹ Csányi Vilmos (2005): *Etológia és társadalom. Apró írások*. Ulpius-ház Könyvkiadó, Budapest. 83.

az életre felkészítő iskolában elsajátított tudás, az életvezetésre vonatkozó elvek és eszmék számukra már bensővé váltak, ők már képesek „az autonóm vezérlésű konstruktív életvezetésre,”² mert ahogy azt József Attila 1935-ben a *Levegőt!* c. versében megfogalmazta: „Az én vezérem belülről vezérel!”³ Az egy-egy iskolát elvégzett diákok esetében már adottak a kötődéseik, ők akarnak is és tudnak is egymásnak segíteni!

A fenti szellemiséget, az öregdiákok egyesületének történelmi alakulását frappánsan mutatja be a szerző időbeli és földrajzi vonatkozásban is széles körű kutatásra alapozva nemzetközi és hazai viszonylatban, s mindezt gazdag jegyzetanyaggal is alátámasztja a könyve első nagy fejezetében.

A második, konkrét dokumentumokat bemutató-elemző fejezet azt az időszakot rajzolja meg, amelyben az egykori reáliskola, a főreáliskola és gimnázium volt tanulóiban az egymás iránti s a volt alma materük iránti „elköteleződés” messzemenően adott, de a szerveződés még nem érte el azt a fokot, hogy a rendszeresen, szerződésben is rögzített módon létrejött diáktalálkozókon túl valamilyen diákszövetség, baráti egyesület formája, keretei megfogalmazódtak volna. Elég csupán az 1904. évi találkozó szövegébe beleolvasni: „*Alulírottak, mint a sümegi m. kir. állami reáliskola növendékei a legbensőbb barátságban élünk egymással. Egyetértés, kölcsönös nagyrabecsülés, a megszokás gyémánt vonzalma fűzött bennünket össze, s így lehetetlennek tartjuk, hogy a zsenge korunkban ifjúi hévvel szőtt eme kötelék valaha meglazuljon.*” (167. o.) Ezért is foglalták írásba a „Baráti szerződés” szövegét 1924-ben. S még határozottabban jelentkezik a hagyományos osztálytalálkozókon túl a továbblépés, az egyesülettel alakulás igénye az 1937. évi, „Találkozunk!” címet viselő dokumentumban, amikor így fogalmaztak: „*Nem maradunk elkülönítve egymástól, bajtársi szövetséget kötünk...*” (169. o.) S mint azt a szerző a könyv harmadik fejezetében részletesen, korabeli dokumentumokra támaszkodva, azokat elemelve, összefüggéseket meglátatva, fényképekkel és statisztikákkal, névsorokkal, sajtóhivatkozásokkal korrekt, szakszerű módon bemutatja, 1939-ben meg is alakult a Sümegi Gimnázium Öregdiákjainak és Barátainak Egyesülete. Kitűnik a bemutatott dokumentumokból, hogy ez az egyesület több mint egyszerű diákszövetség. Nem csupán az egykori diákokat kapcsolja szoros szövetségbe, hanem azokat is, akik a szellemi-anyagi segítségadás végtelen sok formájával élve segíteni kívánják az intézményt, annak egykori és mindenkori diákságát. Vagyis célként fogalmazódik meg az „arra érdemes és rászoruló tanulók segélyezése,” „*a magyar nemzeti, a valláserkölcsei szellem fejlesztése, a testvéries egyet akarás*

² Bábosik István (1999): *A nevelés elmélete és gyakorlata*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 75.

³ *József Attila összes versei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 1975. 324.

érzetének ápolása is, hogy az intézet egykori növendékei és barátai egymással és az iskolával az állandó kapcsolatát fenntartsák.” (31. o.)

A hasonló témakörben kutatók számára tanulságos, az eligazodást és a tisztánlátást megkönnyítő fejezetrész az egyesület működésének írásos megjelenítéseit tárgyaló gondolatsor, különösen a 20.165/1945.BM rendeletre utaló szövegrész a hozzá fűzött jegyzettel együtt. Ehhez szervesen kapcsolódik a negyedik nagy fejezet, melyben a szerző az 1950-es évektől a Baráti Kör 1983. évi újraalakításáig terjedő időszakot mutatja be.

Az alakuló ülés jegyzőkönyvéből, az elkészült új alapszabályból, mint az adott korra, annak stílusára, gondolatiságára eklatánsan jellemző gazdag forrásanyagból, a kezdő pedagógusok és a sok éve pályán lévők is hasznos következtetéseket vonhatnak le. A Baráti Kör tevékenységének, a kör és a gimnázium, valamint a kör és a város közti kapcsolatnak kimondhatatlan gazdag tárháza nyílik ki az olvasó előtt a kör-i találkozók kronológiájának bemutatásakor. Mindennek az egyszerű, adattárszerű felvázolása is tanulságos lenne. Az átgondolt szerkesztési elvek segítségével, képekkel, dokumentumokkal, archív anyagokkal és jegyzetekkel ellátva azonban egy gazdag múlttal és jellel rendelkező, példaértékű összefogást, aktivitást magáénak tudható egyesület életét ismerheti meg az olvasó. Az egymást követő események, a hagyományos segítségadási formák mellett megjelenő újabb és újabb együttműködési kezdeményezések, a baráti kör hagyományokra épülő, ugyanakkor állandóan megújuló tevékenységrendszere, az ezeket szemléltető és bemutatott dokumentumok 100 oldalnyi melléklete messzemenően igazolják Hegedüs Géza szavait: „A múlthoz az hű, ki mindig újra más.”⁴

⁴ Hegedüs Géza: Esztergomi várban. In: Virág Jenő (1989): *Esztergomi Helikon*. (Komárom Megyei Honismereti Kiskönyvtár, 23.) Tatabánya. 21.

SZERZŐINK

Agnello Monika: csoportvezető-drámatanár, Simándy József Általános Iskola és Alapfokú Művészeti Iskola

Ács Marianna: Dr. PhD., egyetemi adjunktus, Neveléstudományi Intézet, Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

Harding Noémi: PhD hallgató, Történelemtudományi Doktori Iskola, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

Járosi Sztella: PhD hallgató, Neveléstudományi Doktori Program, Selye János Egyetem, Tanárképző Kar, Komárno

Kéri Katalin: DSc., egyetemi tanár, Óvó-és Tanítóképző Tanszék, Tanárképző Kar, Selye János Egyetem, Komárno

Koudela Pál: Dr. habil., PhD., főiskolai tanár, Nemzetközi Gazdaságtan Tanszék, Budapesti Gazdasági Egyetem

Lőrinczné Bencze Edit: Dr. habil., PhD., főiskolai tanár, Nemzetközi Tanulmányok és Történelem Tanszék, Kodolányi János Egyetem

Nemes Ildikó: nyugalmazott biológia-földrajz szakos középiskolai tanár, térképész, hungarológus, Bécs

Pankovits Patrik: PhD hallgató, Történelemtudományi Doktori Iskola, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

Pál István: Dr. PhD., egyetemi adjunktus, Történeti Intézet, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Pók Attila: Dr. habil., PhD., tudományos tanácsadó, Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete; ny. tanácsadó, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Központ, Történettudományi Intézet

Varga József: dr., főiskolai docens, Brenner János Hittudományi Főiskola